

ศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE RISING AND FALLING OF CONSCIOUSNESS (VIÑÑĀNA-
KHANDHA) IN VIPASSANA MEDITATION PRACTICE

พระอธิการบรรลือ ลกขโณ (พรมน้อย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานขั้นต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระอธิการบรรลือ ลกฺขโณ (พรมน้อย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Rising And Falling of Consciousness (Viññāṇa-Khandha)
in Vipassana Meditation Practice**

Phraathikan Banlue Lakkhaṇo (Phomnoy)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นฐีในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระเมธาวิณัยรส, ผศ.ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระเมธีวราญาณ, ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.)

กรรมการ

(ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระเมธีวราญาณ, ดร.
ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระอธิการบรรลือ ลกฺขโณ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ผู้วิจัย : พระอธิการบรรลือ ลกขโณ (พรหมน้อย)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), ป.ธ.๙, ร.บ., พธ.ม., พธ.ด.
(พระพุทธานุสา)

: ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง, ป.ธ. ๙, พธ.ม., พธ.ด. (พระพุทธานุสา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๐/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาวิญญานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

วิญญาน มีความหมาย ๒ นัยคือ วิญญานในฐานะที่เป็นตัวรู้ หมายถึง จิต เรียกว่า วิญญานธาตุ และวิญญานในฐานะเป็นส่วนประกอบชั้น ๕ เป็นส่วนหนึ่งที่อยู่แจ้ง ลักษณะรับรู้อารมณ์ เรียกว่า วิญญานชั้นธ ธรรมาชาติที่รับรู้อารมณ์ คือ ความรู้แจ้งทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ หรือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน เป็นเหตุเกิดของต้นหาอุปาทาน

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่ง โดยอาศัยรูปนามเป็นอารมณ์ พิจารณารูปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ห่างจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง เพื่อปลดปล่อยความทุกข์ เป็นอิสระจากกิเลสต้นเหตุทั้งหลาย ซึ่งวิปัสสนาภาวนานี้มีเพียงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

กระบวนการเกิดดับของวิญญานเมื่ออายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบกัน การรับรู้สิ่งต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เมื่อวิญญานมีการเกิดและการดับตามเหตุปัจจัยอย่างนี้ หากพิจารณาตามหลักชีวิตมนุษย์ก็จะสรุปลงได้ ๒ ส่วน คือ กายกับใจ ถ้าพิจารณาตามหลักปฏิจจสมุปบาท กายกับใจต่างก็อาศัยกัน หากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งก็ดำรงความมีชีวิตอยู่ไม่ได้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป สถานภาพของวิญญานจึงตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

Thesis Title : A Study of the Rising And Falling of Consciousness
(Viññāṇa-Khandha) in Vipassana Meditation Practice

Researcher : Phraathikan Banlue Lakkhaṇo (Phomnoy)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

Phra Methivorayan (Saipetch Vajiravedi) Pali IX, B.A.,
M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

: Dr. Viroj Koomkrong, Pali IX, M.A., Ph.D. (Buddhist
Studies)

Date of Graduation : 10/March/2016

Abstract

This thesis had three objectives; to study the Viññāṇa-Khandha in the Theravada Buddhism, to study the Insight Meditation Practice in the Theravada Buddhism, and to study the rise and fall of Viññāṇa-Khandha in the Insight Meditation Practice. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, and then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Viññāṇa in the Theravada Buddhist scripture has two meaning that as a knowing means mind called Viññāṇa-Dhatu, and as a composite of mind which can be enlighten, is the characteristic of perfecting the feeling called Viññāṇa -khandha. So Viññāṇa in the Buddhist scripture means the perception arise from the contacting of the Twelve Sphere (Ayatana) Phassa and Viññāṇa Viññāṇa always rise and fall and have the fast interconnection which we cannot observe. It is compare to the electricity switch on and off until we cannot know about the rise and fall of the electric light. Thus Viññāṇa in the Buddhist scripture is not a non- sense story, and can study from the Three Characteristics which are the impermanence (Aniccā), suffering (Dukkham), and non-self (Anatta). That means the Natural rule which nobody can be above this rule and Viññāṇa also under this rule.

The Insight Meditation Practice in the Theravada Buddhism refers to the training to generate the wisdom for enlightenment in the natural truth of all things by

considering the form and name. Contemplation on the form and name until seeing the Three Characteristics that it is impermanence, it is suffering, it is not a self, and free from all clinging. To find out the truth for the cessation of suffering from life, and liberate from all defilements. The Insight Meditation Practice thus is found only in the Buddhism.

The rise and fall of Viññāṇa-Khandha can be seen in two categories: 1) Rough side, we can observe from our daily life such as the changing of our thought from this story to another story. This kind of changing is called the rise and fall of Viññāṇa-Khandha or mind. This is the roughly rise and fall which we can observe in our daily life. 2) In details, the rising and falling process is very fast and difficult for normal wisdom to be aware; exceptional is for higher Samadhi or Vipassanā-ñāṇa. When Viññāṇa has been raised and fallen according to the cause & effect, the status of Viññāṇa is under the rule of the Three Characteristics which is rising existing and falling. Viññāṇa is immortal but not the sacred items. Buddhism refuses the permanence the stable of Viññāṇa but confirms for Santati which is the continuity of Viññāṇa with infinity.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์และความสะดวกจากคณาจารย์ และท่านผู้ทรงคุณวุฒิหลายฝ่ายหลายท่านในมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้โอกาสในการศึกษา

เกล้าๆ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร, ป.ธ. ๙, ศาสตราจารย์พิเศษ) กรรมการมหาเถรสมาคม, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้เมตตาเปิดหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ทำให้ผู้ศึกษาได้มีโอกาสเข้ามาศึกษาและได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๗ เดือน โดยพระเดชพระคุณฯ ได้เมตตาอนุเคราะห์ในเรื่องค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ทั้งที่พักและอาหารตลอดระยะเวลา ๗ เดือน

ขอน้อมบูชาคุณพระอาจารย์สยาดออาชิน ชฎิละ ประธานวิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนา วัดมหาสิริ ย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์, พระอาจารย์สยาดอวชิรปาณี, สยาดออุชิน เวปุละ วิปัสสนาจารย์พิเศษ ประเทศเมียนมาร์, พระราชสิทธิธำมรงค์ ประธานสงฆ์วัดอภิญญาเทสิตธรรม (วัดนาหลวง), พระภิกษุวิปัสสนาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), และคณาจารย์ทุก ๆ ท่านที่สอนการปฏิบัติวิปัสสนา และสอบอารมณ์แนะแนวในการปฏิบัติวิปัสสนา รวมระยะเวลาตลอด ๗ เดือน

ขอบพระคุณท่านอาจารย์ พระเมธีวรญาณ, ดร., ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์, พระมหาสุรชัย วราสโร ดร., ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธรรมโสภโณ ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ, รศ. เวทย์ บรรณกรกุล, ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง, ได้ให้คำปรึกษาแนะนำความรู้แก้ไขเนื้อหาวิทยานิพนธ์ ทำให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น และขอขอบคุณอาจารย์ ดร.ภคภพ ปทุมแก้ว ที่สละเวลาช่วยเหลือให้คำปรึกษาจนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้เสร็จสมบูรณ์

ขอขอบคุณ คณาจารย์ท่านที่ให้การศึกษาค้นคว้าความรู้ต่าง ๆ และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยทุกท่าน ตลอดจนเพื่อนนิสิตร่วมชั้นเรียนสาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่นที่ ๙ ที่เป็นกำลังใจในระหว่างปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือนด้วยกัน และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอผลานิสงส์จงบังเกิดแก่ทุกท่าน ขอให้ท่านเหล่านั้นได้พบกับวิมุตติธรรมอันประณีตยิ่ง จนบรรลุเป้าหมายอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา

พระอธิการบรรลือ ลกขโณ (พรมน้อย)

วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ วิทยุณานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๒
๒.๑ ความหมายและความสำคัญ	๑๒
๒.๑.๑ ความหมายของวิทยุณาน	๑๓
๒.๑.๒ ความสำคัญของวิทยุณาน	๑๖
๒.๒ วิทยุณานในหมวดธรรม	๒๐
๒.๒.๑ วิทยุณานในปัจฉิมสมุปบาท	๒๐
๒.๒.๒ วิทยุณานในชั้น ๕	๒๕
๒.๓ วิทยุณานในทัศนคติของนักวิชาการ	๓๐
๒.๔ สรุป	๓๕

บทที่ ๓	การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๓๗
๓.๑	ความหมายของวิปัสสนากาวนา	๓๗
๓.๑.๑	ความหมายของวิปัสสนา	๓๗
๓.๑.๒	ความหมายของกาวนา	๓๙
๓.๒	วิธีการปฏิบัติสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนา	๔๓
๓.๒.๑	วิธีการปฏิบัติสมถกาวนา	๔๓
๓.๒.๒	วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา	๔๖
๓.๓	วิปัสสนาภูมิกับญาณ ๑๖	๕๑
๓.๓.๑	วิปัสสนาภูมิ	๕๒
๓.๓.๒	ญาณ ๑๖	๕๓
๓.๔	การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๕๘
๓.๔.๑	ความหมายของสติปัฏฐาน	๕๘
๓.๔.๒	ขอบเขตของสติปัฏฐาน ๔	๖๑
๓.๔.๓	วิธีการปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔	๖๕
๓.๔.๔	อุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔	๖๗
๓.๔.๕	ประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔	๖๙
๓.๕	สรุป	๗๕
บทที่ ๔	สภาวะเกิดดับวิญญานขั้นธในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา	๗๖
๔.๑	ความหมายของสภาวะการเกิดดับของวิญญานขั้นธ	๗๖
๔.๑.๑	ความสัมพันธ์ระหว่างรูปนาม	๗๘
๔.๑.๒	วิญญานขั้นธกับอารมณ์	๘๐
๔.๒	สภาวะการเกิดดับของวิญญานขั้นธ	๘๒
๔.๒.๑	สภาวะการเกิดของวิญญานขั้นธ	๘๒
๔.๒.๒	สภาวะการดับของวิญญานขั้นธ	๘๕
๔.๓	ธรรมชาติหรือลักษณะของวิญญาน	๘๘
๔.๔	ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเกิดดับของวิญญานขั้นธ	๙๐
๔.๕	วิปัสสนาญาณ ๑๖	๙๕
๔.๕.๑	ญาณระดับต้น	๙๕
๔.๕.๓	ญาณระดับกลาง	๙๘
๔.๕.๔	ญาณระดับสูง	๙๙

๔.๖	การกำหนดรู้สภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นฐีในวิปัสสนาญาณ	๑๐๒
	๔.๖.๑ แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๑๐๒
	๔.๖.๒ ลักษณะของจิตและการทำงานของจิต	๑๐๖
	๔.๖.๓ อำนาจของจิต	๑๑๐
๔๗	สรุป	๑๑๒
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๑๔
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๑๔
	๕.๑.๑ วิญญานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑๔
	๕.๑.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑๕
	๕.๑.๓ สภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นฐีในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๑๗
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๑๘
	บรรณานุกรม	๑๑๙
	ประวัติผู้วิจัย	๑๒๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์นี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บ ฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขันธวรรค พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘

ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑/๑๓ หมายถึง มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณาสกั พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๓ ข้อที่ ๑๑ หน้า ๑๓

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงเท่านั้น ดังนี้

			พระวินัยปิฎก		
คำย่อ			ชื่อคัมภีร์		
วิ.มหา.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์		(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค		(ภาษาไทย)

			พระสุตตันตปิฎก		
คำย่อ			ชื่อคัมภีร์		
ที.สี.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณาสกั	(ภาษาไทย)
สั.นิ.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ข.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพ.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สหายนวรรค	(ภาษาไทย)
อ.ง.เอกก.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อ.ง.ติก.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อ.ง.ทสก.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์	
อภิ.สง.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ชาตุกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ย.	(บาลี)	= อภิธรรมปิฎก	ยมกपालิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ยมก	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ อรรถกถาภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ใช้คัมภีร์ฎีกาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ ฎีกาภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ฎีกาภาษาไทยใช้เฉพาะฎีกาของวิสุทธิมรรคฉบับที่แปลโดยอาจารย์สิริ เพชรไชย และใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสสทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ใช้วิสุทธิมคโค ปฐโม ทุตติโย ตติโย ภาโค ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย เล่มหลักสูตรเปรียญธรรมสนามหลวง ปกรณ์วิเสสภาษาไทยใช้วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐

วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐ หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกามหาวิภังคอรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐

ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓. หมายถึง ทีฆนิกาย ลินตลปปกาสินี สीलขณชวคคอฎีกา ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงเท่านั้น ดังนี้

อรรถกถาพระสูตรต้นปิฎก

ที.สี.อ.	(บาลี)	= ทีฆนิกาย	सुमंगलविलासिणी	สีลขณชวคคอฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ.	(ไทย)	= ทีฆนิกาย	सुमंगलविलासिणी	สีลขณชวคคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(บาลี)	= มัชฌิมนิกาย	पपणजसुथिणी	มุลปณณาสกอฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(ไทย)	= มัชฌิมนิกาย	पपणजसुथिणी	มุลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ช.อ.	(ไทย)	= สังยุตตนิกาย	सारतलपकासिणी	ชั้นชวาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.ป.อ.	(บาลี)	= ชุททกนิกาย	सत्थममपकासिणी	ปฎิสมภิทามคคอฎีกา	(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสสและเอกสารที่เนื่องด้วยปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำกริยาสุทิมรรค คำกริยอร์รกกถาของวิสุทิมรรค และ คำกริยัฐิกาของวิสุทิมรรค ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ ปกรณวิเสสภาษาบาลี ปกรณวิเสสภาษา บาลี ใช้วิสุทิมคโค ปฐโม ทุตโย ตติโย ภาโค ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เล่มหลักสูตรเปรียญธรรม สนามหลวง ปกรณวิเสสภาษาไทยใช้วิสุทิมรรค ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มี หลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคำกริย ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที่.สี.ฐีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓. หมายถึง ที่ฌนิกาย ลินตลปกาสินี สีลขณธวคคฐีกา ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ทำเฉพาะคำกริยที่อ้างอิงเท่านั้น ดังนี้

ปกรณวิเสส

วิสุทอิ	(ไทย)	= วิสุทิมรรคปกรณ	(ภาษาไทย)
วิสุทอิ.ฐีกา	(ไทย)	= ปรมัตถมัญจสุตา วิสุทิมคคมหาฐีกา	(ภาษาไทย)

ง. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป.	= ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	= ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วิญญานเป็นสภาพธรรมอย่างหนึ่งเป็นนามธรรมแปลตามศัพท์ได้ว่าเป็นสภาพธรรมที่รู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) เป็นสภาพธรรมที่เป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้แจ้งอารมณ์วิญญานกับจิตเป็นสภาพธรรมอย่างเดียวกันคำว่าวิญญานยังถือเป็นคำไวพจน์ของคำว่าจิตมีความหมายเหมือนกันใช้แทนกันได้ ที่หมายถึงจิต เช่น มนะ หทยะ วิญญาน วิญญานขันธ วิญญานธาตุ เป็นต้นเพื่อให้ผู้ที่ศึกษาได้เข้าใจถึงลักษณะของจิตซึ่งเป็นสภาพธรรมที่แต่ละบุคคลมีด้วยกันทั้งนั้น (ในชีวิตไม่ปราศจากจิตเลยแม้แต่ขณะเดียว) หนึ่งในนั้นคือวิญญานตั้งนั้นจิตกับวิญญานจึงเป็นธรรมอย่างเดียวกันต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้นวิญญานไม่มีการล่องลอยไม่มีรูปร่างวิญญานเป็นธรรมประเภทหนึ่งเมื่อเกิดแล้วดับไปไม่กลับมาอีกเลยจิตขณะหนึ่งดับไปเป็นปัจจัยให้จิตขณะต่อไปเกิดสืบต่อทันทีเป็นอย่างนี้อย่างไม่ขาดสายจนกว่าจะสิ้นสุดสังสารวัฏวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ความรู้ที่เกิดขึ้นตามประสาทสัมผัสรวมทั้งมโนสัมผัสกับอารมณ์

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงจำแนกวิญญานออกเป็น ๖ ประเภท^๑ได้แก่จักขุวิญญานความรู้ อารมณ์ทางตา คือ รูปรูปด้วยตาหรือการเห็นโสตวิญญานความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้อเสียงด้วยหูหรือการ ได้ยินขานวิญญานความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูกหรือการได้กลิ่นชีวหาวิญญานความรู้ อารมณ์ทางลิ้น คือ รุรสด้วยลิ้นหรือการรู้รสกายวิญญานความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะ ด้วยกาย หรือการรู้สึกกายสัมผัสมโนวิญญานความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจการรับรู้ ความรู้แจ้งนั้น คือ สิ่งที่เราเรียกว่าวิญญานธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้แก่ธาตุรู้ (วิญญานธาตุ) และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสหรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตาหูจมูกลิ้นกายใจเป็นระบบการรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสสภาพนึกคิดความคิดใจแต่ครั้งเมื่อจัดแบ่งสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นประเภทที่ เรียกว่าขันธวิญญานได้แก่วิญญานขันธ

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

วิญญาณชั้นเป็นสภาวะความรู้แจ้งอารมณ์ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ เป็นกระบวนการสื่อสารระหว่างกายกับจิตในชั้น ๕ ต่ออารมณ์หรืออายตนะภายนอกคือรูปรสกลิ่นเสียง โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์อันเป็นธรรมชาติของผู้มีชีวิตที่ต้องเป็นเช่นนี้เองเป็นธรรมดาชั้น ๕ อันประกอบด้วยฝ่ายรูปและฝ่ายนามที่แยกออกเป็น ๕ ชั้นหรือกองเป็นสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ดังคำว่า “สภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งเป็นไฉน รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า มีปัจจัยปรุงแต่ง”^๒ ท่านได้แยกให้เห็นตามความเป็นจริงอย่างปรมาตม์ว่าความเป็นตัวตน หรือชีวิตนั้นเป็นสังขารอย่างหนึ่งที่หมายถึงเป็นสิ่งที่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา จึงย่อมมีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์เพราะทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา เป็นไปตามสามัญลักษณะของสังขาร เพื่อให้เกิดนิพพิทา คลายความอยาก ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนหรือชีวิตตนลง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงของธรรมหรือสิ่งทั้งหลาย รูปและนามโดยตัวสภาวะธรรมจริง ๆ แล้วไม่มีตัวตน มีแต่สภาวะที่ไร้รูปร่างชั้นปรมาตม์ คือ อนัตตาการเกิดขึ้นและดับไปของชั้น ๕ มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาชั้นเป็นตัวปิดบังความจริงเอาไว้ จึงทำให้ถูกอวิชชาเป็นตัวชี้นำชีวิตมนุษย์ให้เดินไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาและอุปาทานชั้น จนเป็นความทุกข์ความยึดถือชั้น ๕ เป็นอัตตานั้นจะทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์เป็นทุกข์เพราะมีชั้น ๕ โดยเข้าไปยึดถือ (ปัญจอุปาทานชั้น) คือ มีความยึดมั่นในรูปมีความยึดมั่นในเวทนา มีความยึดมั่นในสัญญา มีความยึดมั่นในสังขาร และมีความยึดมั่นวิญญาณอย่างนั้น เมื่อไม่รู้การกำหนดรู้ก็ไม่สามารถทราบความเป็นจริงของชั้น ๕ ได้ตามหลักแห่งไตรลักษณ์ ได้แก่อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตาความเป็นทุกข์ และอนัตตาความไม่ใช่ตัวตน การถือเอาเราว่าเขานั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา การเข้าไปยึดถือชั้น ๕ เหล่านี้จึงเป็นทุกข์เป็นอนอกชาติต้องท่องเที่ยวเร่รอนไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ หรือท่องเที่ยวในวัฏฏสงสาร ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลายปรากฏดังนั้นจึงเป็นทุกข์เพราะยึดถือชั้น ๕ จึงเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานทุกข์ทั้งปวง คือ ทุกข์ที่ประกอบด้วยอุปาทานนั่นเอง

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนวิธีการกำหนดชั้น ๕ โดยความเป็นทุกข์ก็มีตรัสโดยความเป็นอนัตตาก็มี^๓ ดังใจความว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นอนัตตา ให้กำหนดเห็นว่ามันไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็น หรือรู้ชัดอย่างนี้ด้วยปัญญาแล้ว ก็อย่างอื่นนอกจากนี้ที่จะต้องทำนั้นก็ไม่มีอีกต่อไป^๔ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงชั้น ๕ โดยเป็นอนิจจสัญญา หมายความว่ารูปเป็นต้นไม่เที่ยง

^๒ อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๘/๒๗๗.

^๓ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๔/๖๑.

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔.

แก่พระอานนท์จากนั้น พระอานนท์ไปบอกแก่พระศริมาณนท์ผู้กำลังอาพาธอยู่ในขณะนั้นมีใจความว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยไม่ยึดถือด้วยอุปาทานในชั้น ๕ มีความเป็นไปได้ที่อาพาธจักบรรเทาเบาคลายและหายไป โดยฉับพลัน”^๕ รูปนั้นคงยังเป็นรูปส่วนเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณนี้ย่อเข้าเป็นนามเพราะฉะนั้นจึงรวมเข้าเป็นรูปนาม แต่มักเรียกสลับกันว่านามรูป ทุกคนมีนามรูปอยู่ด้วยกัน และนามรูปต่างก็ทำงาน ต่างก็เกิดดับอยู่ทุกขณะ แต่มีสันตติ คือ ความสืบต่ออยู่ตลอดเวลาที่ชีวิตยังดำรงอยู่จนเมื่อร่างกายแตกสลายก็ดับไปด้วยกันทั้งหมด ทั้งรูป ทั้งนาม ที่เรียกว่ามรณะ คือ ความตายอันมีในที่สุดของชีวิต และเป็นการสิ้นสุดของสันตติในนามรูปไปด้วยกัน

การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ การเรียนรู้รูปนามพระพุทธร่องค์ทรงสอนให้เจริญสติและปัญญา เพื่อมารู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่าเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น ปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนาม โดยความไม่เที่ยงเพราะเกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า “วิปัสสนาปัญญา”^๖ หลักการพัฒนาปัญญาตามแนวพระพุทธศาสนาเป็นไปตามลำดับ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา จนถึงภาวนามยปัญญา การเรียนรู้ความจริงที่สมบูรณ์นั้นต้องเรียนรู้จากประสบการณ์จริง คือ จิตต้องไปสัมผัสสภาวะนั้นจริง ๆ ด้วยญาณทัสสนะจึงจะเป็นการเห็นความจริงทั้งหมด ซึ่งมีข้อจำกัดตรงที่บุคคลที่จะสามารถฝึกฝนแบบนี้ได้นั้น ต้องมีพื้นฐานทางจิตใจและสติปัญญาดีพอสมควร และดำเนินชีวิตตามรูปแบบเฉพาะเพื่อบำเพ็ญเพียรจึงจะบรรลุผลสูงสุด

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาสภาวะการเกิดดับของวิญญาณชั้น ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อให้ทราบสภาวะการเกิดดับของวิญญาณชั้น ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อเป็นการส่งเสริมสนับสนุนสร้างองค์ความรู้ที่สามารถน้อมนำมาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และสามารถตอบคำถามของผู้ปฏิบัติธรรมติดขัดอยู่ได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท อันจะเป็นประโยชน์แก่วงศ์สกุลแก่พุทธบริษัทนำความรุ่งเรือง และความมั่นคงของพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

^๕ อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๒๘.

^๖ ฉันทนา อุสาห์ลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: ธนัชการพิมพ์, ๒๕๕๒),

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาวิญญานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ วิญญานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ สภาวะเกิดดับวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพภาคเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วนคือขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่างๆที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธรศาสนาเถรวาทและเพื่อศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทได้แก่พระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และคัมภีร์อื่น ๆ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเฉพาะประเด็นศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ การปฏิบัติวิปัสสนา หมายถึง การฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่ง โดยการเอาอุปมาอุปไมยเป็นอารมณ์
- ๑.๕.๒ นามรูป หมายถึง สภาพที่แตกดับสิ้นไว้ให้รู้เรียกว่ารูปสภาพที่นุ่มไปหารูปที่แตกดับคือผู้เข้าไปรู้เรียกว่านาม

๑.๕.๓ วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน

๑.๕.๔ วิญญาณธาตุ หมายถึง ธาตุรู้ ระบบประสาทสัมผัสทั้ง ๖ อายุตนะ ๖ หรือประตูทั้ง ๖ ของร่างกาย อันมีระบบประสาทรับรู้ของ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยมีใจหรือจิตเป็นผู้รับรู้ เป็นส่วนประกอบของวิญญาณชั้นนี้ และมีอยู่เฉพาะในสังขารที่มีใจครอง เช่น คน และ สัตว์ เท่านั้น

๑.๕.๕.สภาวะเกิดดับ หมายถึง สภาวะความเป็นเองตามธรรมชาติของการดับของนามรูป

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ

คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ เนื้อความสรุปกล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ (การรับรู้ทางตา) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยสัททารมณก็เรียกว่า โสตวิญญาน (การรับรู้ทางหู) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานารมณก็เรียกว่าฆานวิญญาน (การรับรู้ทางจมูก) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัย รสารมณก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาน (การรับรู้ทางลิ้น) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยโฬฐัพพารมณก็เรียกว่า กายวิญญาน (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณก็เรียกว่า มโนวิญญาน (การรับรู้ทางใจ)”^๗

พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค เนื้อความสรุปกล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็วิญญาณเป็นไฉน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิญญาณ ๖ หมวดนี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิญญาณ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป ความดับแห่งวิญญาณย่อมมีเพราะความดับแห่งนามรูป”^๘

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^๘ ส.ข.อ. (ไทย) ๓/๑๑๗/๑๒๕.

คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึงวิญญาณชั้น ๓ ความตอนหนึ่งว่า “คำว่า วิญญาณ จิต มโน โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะ ก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยธรรมชาติแบ่งเป็น ๓ อย่างคือ กุศล อกุศล และอัพยาตะ”^๙

วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน และอายตนะ ภายนอก ความเกิดขึ้นและความดับแห่งวิญญาณเป็นการเกิดขึ้นและความดับแห่งนามรูป

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดคำวัด” ให้ความหมายไว้ว่า “ชั้นแปลว่ากองหมวดหมู่ส่วนหมายถึง ร่างกายของคนเราแยกร่างกายออกเป็นส่วนๆตามสภาพได้ ๕ ส่วนหรือ ๕ ชั้นรูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณชั้น๕นี้จะเรียกว่าเบญจขันธ์หรือชั้นปัจจุขันธ์แปลว่าชั้น ๕ เหมือนกันก็ได้”^{๑๐}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉาน สิทธิ ป.ธ.๙) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน” วิเคราะห์วิปัสสนาว่า “วิวิธกาเรอนิจจาทิวเสนปสฺสตีติวิปัสสนาปัญญาโดยอ้อมพิจารณาเห็นรูปร่างนามโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตานั้น ชื่อว่าวิปัสสนา”^{๑๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธธรรมฉบับปรับขยาย” ว่า “การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่างคืออายตนะอารมณ์และวิญญาณ ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยฉะเพราะว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส” แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบแต่มีภาษาทางธรรมว่าการประจวบ หรือการบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะอารมณ์และ วิญญาณพูดอย่างเข้าใจง่าย ๆ ผัสสะก็คือการรับรู้ตนเองหรือสัมผัสหรือการรับรู้มีชื่อแยกเป็นอย่างไร ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้น ๆ”^{๑๒}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระ นิพพาน” ได้กล่าวไว้ว่าการเจริญสติระลึกรู้ในขณะที่เห็นก็คือการกำหนดรู้สภาวะเห็นเป็นหลักโดย

^๙ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อ.จ. อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔, หน้า ๗๕๖.

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๙๙.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑.

กำหนดว่า “เห็นหนอ” พระสภาวะเห็นประจักษ์แก่ผู้ที่กำลังเห็นอยู่สภาวะเห็นนี้ชื่อว่าจักขุวิญญาณจิตคือจิตที่รู้อารมณ์ทางตาอย่างไรก็ตามเมื่อนักปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะเห็นอยู่อย่างจรบรัฐธรรมนูญที่เนื่องด้วยการเห็นคือตา (จักขุทวาร) รู้อุปที่เป็นสีต่าง ๆ (รูปารมณ์) ได้ในขณะนั้นก็พึงกำหนดรู้รูปธรรมเหล่านี้อีกด้วย^{๑๓}

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณฺโณ ป.ธ.๙) ได้กล่าวถึงเรื่องวิปัสสนาไว้ในหนังสือเรื่อง “คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน” สรุปใจความได้ว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจำเป็นอย่างไรที่จะต้องมึศีลและสมาธิเป็นเบื้องต้นศีลที่บริสุทธิ์เป็นเหตุให้เกิดสมาธิและถ้าไม่เจริญให้สมาธิเกิดขึ้นก็ไม่สามารถจะเจริญวิปัสสนานั้นให้เกิดขึ้นได้เพราะสมาธิเป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนา^{๑๔}

พระปัญญานันทโท ได้กล่าวถึงการฝึกหัดวิปัสสนากรรมฐานเบื้องต้นไว้ในหนังสือเรื่อง “การฝึกหัดสมาธิและวิปัสสนาเบื้องต้น” สรุปใจความได้ว่าการฝึกหัดวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาแจ่มแจ้งเห็นจริงนั้นจะต้องฝึกให้เกิดสติก่อนโดยฝึกหัดในสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณาเห็นกายในกายเห็นเวทนาในเวทนาเห็นจิตในจิตและเห็นธรรมในธรรม เพื่อให้เกิดสติขึ้นเมื่อสติตั้งมั่นดีแล้วก็จะทำให้เกิดโพชฌงค์ขึ้น คือ มีสติตั้งมั่นพิจารณาวิจยธรรมมีความเพียรไม่ย่อหย่อนมีปีติเกิดขึ้นกายและใจสงบระงับจิตเป็นสุขตั้งมั่นและวางเฉยเป็นอุเบกขาพิจารณาวิจยธรรมจนเกิดวิปัสสนาญาณ (ปัญญา) ตามลำดับจนถึงขั้นวิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด^{๑๕}

จากการทบทวนเอกสารพอสรุปได้ว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยอารมณ์ที่เกิดขึ้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ การเห็นรูปนามที่เป็นปัจจุบันขณะ รูปนามเป็นหลักธรรมสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาถือว่าเป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา กล่าวโดยสรุปแล้วเป็นบ่อเกิดของปัญญารูปนาม

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระครูพิศิษฐ์ปุณฺณสาร (ทัตไทย) ได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมในจุฬาสีนาทสูตรที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า “หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลัก

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสุพระนิพพาน, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์อุปสมอ ป.ธ. ๙), ตรวจชำระ, พระคันธสารากวีวงศ์, แพลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๒๕.

^{๑๔} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณฺโณ), คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๗๕.

^{๑๕} ปัญญานันทโท, การฝึกหัดสมาธิ และวิปัสสนาเบื้องต้น, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗-๒๘.

สติปัญญา ๔ เป็นการกำหนดรู้สติในกายเวทนาจิตและธรรมหรือการกำหนดรู้อยู่กับรูปนามอย่าง จดจ่อต่อเนื่องจนเกิดวิปัสสนาญาณ สามารถประหารกิเลสตัณหาลงได้อย่างเด็ดขาดอารมณ์ของ วิปัสสนาภาวนา คือ ภูมิของวิปัสสนาหรือวิปัสสนาภูมิมีอยู่ ๖ ภูมิหรือ ๖ หมวดด้วยกันแต่เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิลงแล้วคงได้ ๒ อย่างคือรูปธรรมกับนามธรรมกล่าวสั้นๆว่ารูปนาม”^{๑๖}

พระทะนงศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข) ได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า “วิปัสสนาคือการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา รู้แจ้ง ในรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ของวิปัสสนาภาวนาในชั้น ๕ มีรูป ๑ ชั้นนามจัดเป็น ๔ ชั้น คือ เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ เพื่อให้สติไปตั้งมั่น ในกายเรียกว่ากายนุปัสสนาจัดเป็นรูป เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนาจัดเป็นนาม และธรรมานุปัสสนา เป็นได้ทั้งรูปทั้งนาม”^{๑๗}

พระบุญธรรม อธิจิตโต (สีระสา) “การศึกษาจิตและเจตสิกในจิตตานุปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า จิตเป็นปรมาตมธรรมประเภทหนึ่ง มีสามัญลักษณ์ของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับความอยู่เสมอมจึงเรียกว่า รู้อารมณ์ หรือเป็นธรรมชาติที่ทำให้ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ความดับของจิตนี้ยอมเป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะหาอะไรมา เปรียบเทียบได้ ธรรมชาติของจิตมี ๓ ประการ คือ มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ เป็นใหญ่และเป็น ประธานในธรรมทั้งปวง คือ เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ และทำให้สิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิต วิจิตรพิสดาร จิตเป็นนามธรรม เป็นธรรมชาติที่ไปได้ไกล เพียงแต่นึกก็ถึงแล้ว เทียวไปดวงเดียว คือ รู้ อารมณ์ได้ที่ละอย่าง ไม่มีรูปร่างสัณฐาน อาศัยเหตุวัตถุเกิด เจตสิกเป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด มี ลักษณะ ๔ ประการ คือเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์เดียวกันกับจิต อาศัยวัตถุอัน เดียวกับจิตเกิด”^{๑๘}

^{๑๖} พระครูพิศิษฐ์ปยุตฺตสาร (ทัตไทย), “ศึกษาหลักธรรมในจุฬาสีนาทสูตรที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนา ภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระทะนงศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข), “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระบุญธรรม อธิจิตโต (สีระสา), “การศึกษาจิตและเจตสิกในจิตตานุปัสสนาภาวนา” **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พระนิรมย์) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง ปฏิจจสมุปบาทกับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า “กำหนดชั้น ๕ หรือรูปนาม เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป จนกระทั่งรู้ ละเอียดประณีตเข้าถึงโคตรภูญาณคืออยู่ระหว่างขั้นปุถุชนกับอริยชนพ้นจากนั้นไปแล้วเป็น มัคคญาณผลญาณปัจจเวกขณะตามลำดับกันเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับชั้นในที่สุดสามารถ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้สิ้นเชิง”^{๑๙}

พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญานใน พระพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ” สรุปได้ว่า แนวคิดเรื่องวิญญานของ อาจารย์พรมีความสอดคล้องกับคัมภีร์พุทธศาสนาทุกอย่าง มีบางประเด็นเท่านั้นที่แตกต่างออกไป คือ วิญญานมีอยู่ในสรรพสิ่งวิญญานเป็นธรรมชาติผู้สร้างสรรค์ชีวิตและสมองเป็นที่ตั้งของวิญญาน^{๒๐}

พระมหาราชเชนทร์ ธมมกาโม (ธาดูเงิน) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบความจริง เรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ” สรุปได้ความว่าจิตในพุทธ ศาสนาเถรวาทมีการเกิดดับอยู่เสมอทุกขณะการเกิดดับของจิตเป็นไปตามเหตุปัจจัย และจิตนั้นก็ เป็น อนัตตาไม่มีตัวตนที่แท้จริง ส่วนจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณนั้นไม่มีการเกิดดับมีอัตตาตัวตน และเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยคล้ายกับเจตสิกในพุทธศาสนาเถรวาท^{๒๑}

พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม) “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคค สุตฺร” จากการศึกษาพบว่า ชั้น ๕ เป็นเครื่องพิจารณาเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลส และเข้าถึง อภิญญาได้ ส่วนกรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาวนั้น หมายถึง การเจริญอริยมรรคมี องค์ ๘ เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม กรรมทั้ง ๔ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้ว จึงประกาศให้ผู้รู้ตาม ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลัก

^{๑๙} พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พระนิรมย์), “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับชั้น ๕ ในการ เจริญวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๖.

^{๒๐} พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญานในพระพุทธศาสนาเถรวาทตาม แนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๗.

^{๒๑} พระมหาราชเชนทร์ ธมมกาโม (ธาดูเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถร วาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ก.

อริยมรรค สามารถบรรลุธรรมในการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ และสามารถบรรลุมรรคญาณ ผล ญาณ และนิพพานได้ เป็นทางอันประเสริฐ ทางดำเนินของพระอริย เพื่อความเข้าถึง มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ หรือ อัญ्ञังคิกมรรค^{๒๒}

พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขกัณฑ์สูตร” พบว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนาภาวนา ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้ง เห็นจริง โดยผู้ปฏิบัติต้องประกอบด้วย “อาตปปี สมปชาโน สติมา” การกำหนดรูป นาม เป็นอารมณ์ เพราะเหตุว่า สติปัญญา ๔ ประกอบด้วย รูปขันธ์และนามขันธ์ ที่เป็นภูมิวิปัสสนา เพื่อละวิปลาส ๔ ส่วน อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้^{๒๓}

พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานตามแนวสติปัญญา ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ์)” สรุปใจความได้ว่าพระธรรมธีรราชฆานูนิ ได้ดำเนินการสอนตามหลักสติปัญญาสูตร และสอนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ มีการสอนประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์โดยอาศัยแนว พระไตรปิฎกและแนวพระวิปัสสนาจารย์แห่งพม่า เป็นแนวทางในการประยุกต์จึงเกิดระบบหนอ (พอง หนอ-ยุบหนอ) สรุปความว่าสติปัญญาสี่เป็นทางเอกที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมอันเป็นจุดมุ่งหมาย สูงสุดของพระพุทธศาสนา^{๒๔}

อนิวัชร เพชรนรรัตน์ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการ ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” สรุปใจความได้ว่า หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ หลักการในมหาสติปัญญาสูตร ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโพธิปักขิยธรรม อีกด้วยการปฏิบัติธรรมในหลักสูตรของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ หลักการของสติปัญญา ๔ ซึ่งใช้วิธีการปฏิบัติในมหาสติปัญญาสูตร วิธีซึ่งอ้างอิงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลักนิสิตมหาจุฬาลง

^{๒๒} พระมหาสุทัศน์ สุขวฑฒโน (เฉียบแหลม) “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย ๒๕๕๖) บทคัดย่อ.

^{๒๓} พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหา ทุกขกัณฑ์สูตร” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๔} พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์ “การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัญญา ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ์)”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า บทคัดย่อ.

กรณีราชวิทยาลัยที่ได้เข้ารับการอบรมการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีความรู้ความเข้าใจในวิธีการปฏิบัติมากขึ้นได้รับผลสัมฤทธิ์ในด้านศรัทธาวิริยะสติสมาธิปัญญาและพละ ๕ มากขึ้น^{๒๕}

สรุปงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่ามีข้อความได้กล่าวถึงเรื่องของวิญญาณชั้นธวัชอย่างหลากหลายแง่มุมหลายแนวทาง พร้อมทั้งความเกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาก็มีกล่าวไว้พอสมควร และมีผู้เขียนหนังสือไว้จำนวนหนึ่งพอที่จะศึกษาค้นคว้าได้แต่ ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสาร เรื่องศึกษาสภาวะเกิดดับของวิญญาณชั้นธวัชในการเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสารผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัยดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์ วิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิได้แก่หนังสือตำราวารสารบทความทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎกวิเคราะห์ข้อมูลสรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญประมวลเรียบเรียงและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบวิญญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบสภาวะเกิดดับวิญญาณชั้นธวัชในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

---

^{๒๕} อณิวัชร์ เพชรนรรัตน์ “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า บทคัดย่อ.

บทที่ ๒

วิญญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

สมเด็จพระศาสตาสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสแก่พระอานนท์ว่า วิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนประกอบหนึ่งของร่างกาย ภายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุก และขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัย และเนื่องอยู่ในกายนี้วิญญาณ เป็นสภาพธรรมอย่างหนึ่งเป็นนามธรรม วิญญาณ กับ จิต เป็นสภาพธรรมอย่างเดียวกัน คำว่าวิญญาณยังถือเป็นคำไวพจน์ของคำว่า จิต มีความหมายเหมือนกัน ใช้แทนกันได้ วิญญาณไม่มีการล่องลอย ไม่มีรูปร่างวิญญาณเป็นธรรมประเภทหนึ่ง เมื่อเกิดแล้วดับไป ไม่กลับมาอีกเลย จิตขณะหนึ่งดับไปเป็นปัจจัยให้จิตขณะต่อไปเกิดสืบต่อทันที เป็นอย่างนี้อย่างไม่ขาดสาย จนกว่าจะสิ้นสุดสังสารวัฏฏ์ ในบทนี้มุ่งศึกษา วิญญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นของการศึกษาในบทนี้ จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายและความสำคัญ
- ๒.๒ วิญญาณในหมวดธรรม
- ๒.๓ วิญญาณในทัศนคติของนักวิชาการ
- ๒.๔ สรุป

๒.๑ ความหมายและความสำคัญ

ในทางพุทธศาสนากล่าวว่า วิญญาณ ซึ่งเข้าถือเอารูปตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ได้ เป็นวิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้งอาศัย จิตดวงแรกเกิด คือ วิญญาณดวงแรกปรากฏขึ้นในครรภ์มารดาจนถึงเวลาตายอัตภาพในระหว่างนี้ชื่อว่ากายมนุษย์^๑ หมายความว่าจิต ก็คือวิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนประกอบหนึ่งของร่างกาย ภายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุก และขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัย และเนื่องอยู่ในกายนี้^๒ ในปฏิทนต์สมุปปบาท กล่าวไว้ว่า เมื่อมีสังขาร จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณนั้นแลมีอยู่ นามรูปจึงได้มี เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป

^๑ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๗๒/๑๔๑.

^๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

เพราะนามรูปนั้นแลมีอยู่วิญญูณจึงได้มี เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญูณ ในหนังสือ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของวิญญูณว่า สิ่งที่เชื่อกันว่ามีอยู่ในกายเมื่อมีชีวิต เมื่อตายจะออกจากกายล่องลอยไปหาที่เกิดใหม่ ความรับรู้ เช่น จักขุวิญญูณ คือ ความรับรู้ทางตา โสตวิญญูณ คือ ความรับรู้ทางหู เป็นขั้นที่ ๑ ในขั้นที่ ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณโดยปริยายหมายถึงจิตใจเช่น มีวิญญูณนักสู้ มีวิญญูณศิลปิน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ให้ความหมายว่า วิญญูณ (Consciousness) ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^๓ ในทางปรัชญาวิญญูณ หมายถึงสิ่งซึ่งเชื่อกันว่าเป็นสารัตถะของชีวิตมนุษย์ อาจรวมถึงสิ่งมีชีวิตประเภทอื่น ๆ ด้วย วิญญูณเป็นสิ่งที่ไม่เนาเปื่อย เป็นอมตะ ศาสนาอับราฮัมเชื่อว่าเฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่มีวิญญูณ มนุษย์จึงเป็นสิ่งมีชีวิตประเภทเดียวที่ไม่ตาย (ในส่วนของวิญญูณ) และอาจไปรวมกับพระเจ้าได้ ขณะที่ศาสนาอื่น ๆ บางศาสนา เช่น ศาสนาเซนเชื่อว่าไม่เฉพาะมนุษย์แต่สิ่งมีชีวิตทุกชีวิตมีวิญญูณ ส่วนลัทธิวิญญูณนิยมเชื่อว่าทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต (เช่น แม่น้ำ ภูเขา) ล้วนมีวิญญูณทั้งสิ้นบางลัทธิเชื่อว่าโลกก็มีวิญญูณเรียกว่าวิญญูณโลก หรือ อาตมันในศาสนาฮินดู

๒.๑.๑ ความหมายของวิญญูณ

ความหมายโดยศัพท์วิญญูณ (วิ+ญา อวโชน+ยุ) จิต,ใจ วิชาชาติ วิถยานัน สภาที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญูณะ (ช้อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ), วิญญูณนิ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ. อนิจจํ ภาณเต^๔ วิญญูณเที่ยงหรือไม่เที่ยง, ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า วาโยธาตุย้อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญูณ ซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น”^๕ ซึ่งวิญญูณนี้ หมายถึง นิพพาน^๖ คำว่า “วิญญูณ” มาจากภาษาบาลีคำว่า “วิ” และ “ญา” ประกอบด้วย ยุ ปัจจัย อ การันต์ สำเร็จรูปเป็นคำว่า “วิญญูณ” ภาษาไทยนำมาใช้ในรูปคำว่า “วิญญูณ” แปลว่าความรู้แจ้ง โดยที่คำว่า “วิ” แปลว่าต่าง ๆ มากมายและคำว่า “ญา” แปลว่า “รู้”^๗ คำว่าวิญญูณมีความหมายทั่วไปครอบคลุมเท่ากับคำว่า “วิญญูณขั้นที่”^๘ ยกเว้น

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔.

^๔ พระมหาสมปอง มุทีโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ พรินท์ติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๘.

^๕ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐-๒๒๓.

^๖ ที.สี.อ. (ไทย) ๒/๒๔๒.

^๗ บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปปาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พระบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕.

พุทธพจน์บางแห่งที่ใช้คำว่า “วิญญูญาณ” ในความหมายนิพพาน เช่น เกวัฏฏสูตรที่ว่า “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ ธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญูญาณซึ่งเป็น สิ่งที่ย่อมไม่เห็น”^๙ ซึ่งวิญญูญาณนี้ หมายถึง นิพพาน^{๑๐}

วิญญูญาณ คือ รู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวงโดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่ไม่ได้หมายถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งหรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญูญาณทางตา คือ วิญญูญาณเห็น วิญญูญาณทางหู คือ วิญญูญาณได้ยิน วิญญูญาณทางจมูก คือ วิญญูญาณได้กลิ่น วิญญูญาณทางลิ้น คือ วิญญูณรรู้รส วิญญูญาณทางกาย คือ วิญญูณรรู้สัมผัส วิญญูญาณทางสมอง คือ วิญญูณรรู้คิด ยังมีศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของวิญญูญาณ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ได้แสดงไว้ คือ

จิต	ธรรมชาติที่คิดอารมณ์
มโน	ธรรมชาติที่โน้มไปหาอารมณ์
หทัย	ธรรมชาติของจิตที่เก็บรวบรวมอารมณ์
มานัส	ธรรมชาติที่มีฉันทะคือความพอใจในภายในจิต
ปณฺฑระ	ธรรมชาติที่มีลักษณะผ่องใส
มนายตนะ	ธรรมชาติที่ต้องเข้าไปอาศัยอายตนะอันเป็นเครื่องติดต่อหรือเชื่อมต่อดอารมณ์ที่มากระทบ
มโนทริย	ธรรมชาติที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง
วิญญูญาณ	ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์
วิญญูญาณขันธ	ธรรมชาติที่มีวิญญูญาณเป็นเหตุปัจจัยประกอบ
มโนวิญญูญาณธาตุ	ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์

คำทั้ง ๑๐ คำนี้ เป็นไวพจน์ คือ เป็นชื่อที่ใช้แทนกันได้ของวิญญูญาณ ซึ่งมีความเหมือนกัน โดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น แต่ที่เรียกต่างกันอย่างนี้เพราะหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน ดังที่ปรากฏใน อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ตอนหนึ่ง ว่า

วิญญูญาณขันธ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นโฉน จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มโนทริย วิญญูญาณ วิญญูญาณขันธ และมโนวิญญูญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิญญูญาณขันธ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

^๙ อภิ.ย. (บาลี) ๓๘/๒๖/๒๑, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๒๖/๓๔.

^๙ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^{๑๐} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๔๒.

มนายตนะ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ และมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่ามนายตนะ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มนินทรีย์ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ และมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่ามนินทรีย์ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มโนวิญญาณธาตุ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๑}

ความหมายของคำว่า วิญญาณ ในอรรถกถา มีนัยเหมือนกันกับพระไตรปิฎก คือ ธรรมชาติคตินึก หรือรู้อารมณ์ในทางต่าง ๆ ได้ เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้น ลักษณะ หรือ ธรรมชาติของ วิญญาณนั้น ซึ่งจะเห็นได้จากคำถาม-ตอบของพระเจ้ามิลินท์ กับพระนาคเสน ในตอนที่พระเจ้ามิลินท์ ตรัสถามว่าวิญญาณมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า วิญญาณ มีการรู้เป็นลักษณะ เปรียบเสมือนผู้ที่ทำหน้าที่ดูความเรียบร้อยของประตูเมือง นั่งอยู่ ณ ทาง ๔ แยก กลางพระนคร จะต้องเห็นผู้คนที่มาจากทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ฉันท บุคคลเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส กายถูกสัมผัส นึกถึงสิ่งใดด้วยใจ ก็รู้สิ่งนั้น ได้ด้วยวิญญาณ ฉะนั้น ตามนัยคำวิสันษา ของพระนาคเสนนี้ แสดงให้เห็นว่า การรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ คือ ลักษณะเฉพาะของ วิญญาณ^{๑๒}

จากความหมายที่กล่าวมาทั้งหมดนี้อาจกล่าวได้ว่า วิญญาณ คือ รู้แจ้งอารมณ์ รับรู้อารมณ์ ต่าง ๆ โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ หมายถึง การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คือ เกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน และ อายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ การรับรู้นี้เราเรียกว่า วิญญาณเป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด วิญญาณทางตา คือ วิญญาณเห็น วิญญาณทางหู คือ วิญญาณได้ยิน วิญญาณทางจมูก คือ วิญญาณได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น คือ วิญญาณรู้รส วิญญาณทางกาย คือ วิญญาณรู้สัมผัส วิญญาณทางสมอง คือ วิญญาณนึกคิด เป็นตัวปัญญา เป็นตัวเชื่อมระหว่างนามขันธอื่น ๆ มีชื่อที่เรียกหลายชื่อแต่ที่เรียกต่างกันนั้นเพราะหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน ในแต่ละลักษณะ หรือ ธรรมชาติของวิญญาณนั้น

^{๑๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๕/๔๘.

^{๑๒} พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท ตามทัศนะของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐.

๒.๑.๒ ความสำคัญของวิญญาน

ความรู้แจ้ง ได้แก่ธาตุรู้ (วิญญานธาตุ) และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับ อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบการรับรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาได้สัมผัสกับรูปคือได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้ที่นั่นแหละคือสิ่งที่เรียกว่าวิญญาน ที่กล่าวถึงนี้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญานก็ไม่เกิด เมื่อวิญญานเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัยใด ๆ ก็เรียกชื่อ วิญญานตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณฺ์ก็เรียกว่า จักขุวิญญาน (การรับรู้ทางตา) วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยสัททารมณฺ์ก็เรียกว่า โสตวิญญาน (การรับรู้ทางหู) วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยขานารมณฺ์ก็เรียกว่าขานวิญญาน (การรับรู้ทางจมูก) วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัย รสารมณฺ์ก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาน (การรับรู้ทางลิ้น) วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยโณฐัพพารมณฺ์ก็เรียกว่า กายวิญญาน (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณฺ์ก็เรียกว่า มโนวิญญาน (การรับรู้ทางใจ)

อุปมาเหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้ออะไร ก็เรียกว่า “ไฟ” ตามเชื้อนั้น ๆ เช่นไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็เรียกว่า “ไฟไม้” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็เรียกว่า “ไฟป่า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็เรียกว่า “ไฟหญ้า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมูลโคก็เรียกว่า “ไฟมูลโค” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยแกลบก็เรียกว่า “ไฟแกลบ” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหยากเยื่อก็เรียกว่า “ไฟหยากเยื่อ” แม้ฉนั้นใด วิญญานก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็นับว่า วิญญาน ตามปัจจัยนั้น ๆ วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณฺ์ก็นับว่า จักขุวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะและสัททารมณฺ์ก็นับว่า โสตวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยขานะและคันธารมณฺ์ก็นับว่า ขานวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชิวหา และรสารมณฺ์ ก็นับว่าชิวหาวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกาย และโณฐัพพารมณฺ์ก็นับว่า กายวิญญาน วิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโน และธรรมารมณฺ์ก็นับว่า มโนวิญญาน^{๑๓}

วิญญานเกิดขึ้นได้จากการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ เป็นเหตุเป็นปัจจัย มีชื่อเรียกที่ต่างกันตามเหตุเกิดนั้น ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คำว่า วิญญาน แปลว่า การรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่าง ๆ หมายถึงธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตาได้แก่เห็น ทางหูได้ยิน ทางจมูกได้กลิ่น ทางลิ้นได้รส ทางกายได้การสัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด^{๑๔} เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็น

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๑๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๙๒.

แดนรับรู้ กระทับกับอารมณ์ อายตนะภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพาะ ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่าความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์ ดังนั้นวิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖^{๑๕} คู่ วิญญาณทางตาได้แก่เห็น วิญญาณทางหูได้แก่ได้ยิน วิญญาณทางจมูกได้แก่ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้นได้แก่รู้รส วิญญาณทางกายได้แก่รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจได้แก่รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

วิญญาณชั้น ๓ ความรู้แจ้งในอารมณ์ พอที่จะกล่าวแสดงในแบบทางโลกให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นได้ว่า หมายถึงกองหรือหมวดหมู่ของระบบประสาททั้งปวงนั่นเอง กล่าวคือ วิญญาณมีหน้าที่ ในการรับรู้ คือรู้แจ้งในอารมณ์คืออายตนะภายนอกทั้งหลายที่จรหรือเกิดการกระทบนั้น ก็คือเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่ตั้งระบบประสาทในการสื่อสารต่อเหล่าอายตนะภายนอกทั้งหลายที่จรมากระทบ และแม้แต่ถ่ายทอดข้อมูลต่าง ๆ ของชีวิตคือระหว่างชั้นต่าง ๆ ทั้ง ๕ ด้วยกัน กล่าวคือ ชั้นต่าง ๆ ล้วนมีการเชื่อมสื่อสารประสานสัมพันธ์หรือแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างชั้นด้วยกัน และทั้งต่อเหล่าอายตนะภายนอกทั้งหลายที่จรมากระทบด้วย ก็ล้วนต้องอาศัยวิญญาณนี้เองเป็นตัวเชื่อมประสาน

การรู้แจ้งในอารมณ์ของวิญญาณนั้น ต้องทำความเข้าใจกันเล็กน้อย การรู้แจ้งนี้ มิได้หมายถึงความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งทางด้านปัญญาแต่ประการใด เป็นเพียงแค่การรับรู้ ในภาพในเสียง ในกลิ่น ในรส ฯ (อายตนะภายนอก) ที่มากระทบต่าง ๆ เท่านั้น ยังไม่ประกอบไปด้วยความรู้ความเข้าใจต่าง ๆ ใด ๆ ที่หมายถึงปัญญาในสิ่งที่ไปกระทบนั้น ๆ และวิญญาณมักถูกเข้าใจแบบโลกิยะคือแบบโลก ๆ แต่ฝ่ายเดียว จึงมักถูกเข้าใจผิดด้วยมายาของจิตมาตั้งแต่เริ่มรู้ความ และด้วยตำนานเล่าขานที่ถ่ายทอดสืบต่อกันอย่างแรงกล้ามาอย่างช้านาน จนเป็นทิฏฐูปาทาน และศีลพัทูปาทานของปุถุชนกล่าวคือ เมื่อกล่าวถึงวิญญาณ มักจะเข้าใจในวิญญาณโดยนัยไปว่า เป็นดังเจตภูต หรือปฏิสนธิวิญญาณ ที่หมายถึงวิญญาณที่ลอยละล่องท่องเที่ยวหาที่เกิด หรือหมายถึง วิญญาณที่ท่องเที่ยวไปในภพน้อยใหญ่ และปรภพในลักษณะสัมภเวสีหรือโอปปาติกะหรือกายทิพย์หรือเทวดาฯ

วิญญาณในชั้น ๕ หรือปฏิจจสมุปปาตธรรม เป็นวิญญาณที่ต้องกล่าวกันอย่างโลกุตระหรือภาษาธรรม มิฉะนั้นจะไม่สามารถเข้าใจในธรรมอย่างปรมาตม หรือโลกุตระได้เลย กล่าวคือเมื่อพิจารณาธรรมในลักษณะฉัสมวิจยะอันจัดเป็นสัมมาทิฐิของอริยะอันควรปฏิบัติยิ่ง วิญญาณนั้นหมายถึง สิ่งที่ทำหน้าที่ในการสื่อสารเชื่อมสัมพันธ์กันภายในชั้นทั้ง ๕ หรือระบบประสาทดังกล่าวข้างต้น ดังนั้นจึงเรียกชื่อของวิญญาณเฉพาะเจาะจงแตกต่างกันไปตามอายตนะภายในอันที่เป็นที่เกิดหรือแดนเกิด กล่าวคือในผู้ที่ยังดำรงชั้นหรือชีวิตอยู่ วิญญาณย่อมเกิดขึ้นทุกครั้งเมื่อมีการกระทบกันของอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน เป็นสภาวะธรรมหรือธรรมชาติของชีวิตหรือชีวิตดิ้นทรีย์ที่เป็นปกติ ที่ย่อม

^{๑๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

ต้องเป็นไปเช่นนี้เองเป็นธรรมดา เป็นอสังขตธรรมอันเที่ยงแท้และทนต่อกาลอยู่อย่างนี้เอง

ความสำคัญของวิญญาณก็คือ เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่าง ๆ และมันเป็นความรู้ประเภทอื่นพื้นหรือเป็นตัวหลักของประเภทความรู้ ซึ่งเป็นฐานทางเดินให้กับนามชั้นอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด^{๑๖} หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นเหตุหรือความรู้เริ่มแรกนั้นคือเมื่อเห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญาณขึ้น) จึงรู้สึกชื่นใจ หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาณ) รู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายรูน่าน้ำตกมีสีขาวใสสะอาด ชอบใจ ไม่อยากให้เวลาผ่านไปโกรธความมืดนั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบาย ๆ ชัดเจน และนาน ๆ (สังขาร) ที่รู้ตามคือรู้ควบไปตามกับกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายรูน่าน้ำตกอย่างนั้นเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งเจตจำนงไปอย่างไร ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยืนพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาณ

วิญญาณจะเกิดขึ้นต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างมาประชุมกัน เช่น จักขุวิญญาณ การเห็นจะเกิดขึ้นได้นั้นต้องอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ

- ๑) จักขุประสาทะ ได้แก่ ประสาทตาที่มีความใสไวต่อการรับคลื่นแสง/สี
- ๒) รูปารมณั ได้แก่ คลื่นแสง/สี
- ๓) อาโลกะ ได้แก่ แสงสว่าง
- ๔) มนสิการ ได้แก่ ความตั้งใจ

เมื่อเหตุ ๔ ประการของจักขุวิญญาณ มาประชุมพร้อมกันแล้ว ความรู้สึกเห็น ก็จะเกิดขึ้น แต่ถ้าเหตุทั้ง ๔ ประการนี้ ขาดไปแม้เหตุใดเหตุหนึ่ง การเห็นย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ แม้ใสต วิญญาณ เป็นต้น ที่เหลือก็เหมือนกัน กล่าวคือ ต้องอาศัยเหตุต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ เมื่อขาดเหตุปัจจัย

---

^{๑๖} พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี), “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๔.

วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยตัวเอง วิญญาณประเภทนี้ คือ การเกิดขึ้นของ วิญญาณทางอายตนะ ๖ ซึ่งเรียกว่า วิถีวิญญาณ^{๑๗}

กล่าวโดยสรุป “วิญญาณ” ในทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีความหมาย ๒ นัย คือ วิญญาณ ในฐานะที่เป็นตัวรู้ หมายถึง จิต เรียกว่า “วิญญาณธาตุ” และ วิญญาณในฐานะเป็นส่วนประกอบของ ชันธเป็นส่วนที่รู้แจ้งหรือรับรู้อารมณ์ เรียกว่า “วิญญาณชันธ” ดังนั้น วิญญาณ ตามทัศนะของพุทธ ศาสนาจึงตรงกับคำในภาษาอังกฤษคือ Consciousness ซึ่งหมายถึงเอาความรู้ คือรู้ได้โดยอาศัย ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และใจ ความรู้ที่เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มิใช่จะคงอยู่ตลอดไป เมื่อมันเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดดับอยู่ตลอดเวลา และเชื่อมโยงกันไปอย่างรวดเร็วจนเราไม่อาจ สังเกตเห็นได้ เปรียบเทียบได้กับการเปิด-ปิดสวิตซ์ไฟฟ้าอย่างรวดเร็ว จนเราไม่อาจทราบถึงการสว่าง และดับของดวงไฟ จึงอาจกล่าวได้ว่า วิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนาปฏิเสธเรื่องวิญญาณล่องลอย ซึ่งศึกษาได้จากคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นกฎธรรมชาติที่เฉียบขาด ไม่มีสิ่งใดจะดำรงอยู่นอกกฎทั้ง ๓ อย่างนี้ไปได้ แม้แต่เรื่องของวิญญาณก็ตกอยู่ในกฎดังกล่าวนี้ และ คำสอนที่ปรากฏให้เราได้ทราบถึงการเกิดและการดับของสรรพสิ่งได้ คือ หลักปฏิจจสมุปบาท ๑๒ หัวข้อ คำอธิบายในหัวข้อนี้ กล่าวไว้สั้น ๆ แต่มีความหมายกว้าง และเข้าใจง่ายขึ้น คือ “สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึง มี เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”

จากข้อความดังกล่าวนี้ เป็นเรื่องที่ชี้ให้เห็นถึงทัศนะที่ชัดเจนของพุทธศาสนาว่าสรรพสิ่ง จะปรากฏขึ้นมาเป็นรูปแบบใด ๆ มิได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ แต่จะต้องอาศัยสาเหตุที่ทำให้เกิดสาเหตุ ดังกล่าวก็ คือ เหตุปัจจัยต่าง ๆ และปัจจัยเหล่านี้ก็จะอิงอาศัยกัน ต่างก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยของกัน และกัน เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด ในทำนองเดียวกัน การดับไป การสูญสิ้นไป การ สิ้นไปของสรรพสิ่ง ก็มิได้เป็นอย่างลอย ๆ มันจะต้องเป็นไปตามตัวเหตุปัจจัยต่าง ๆ นั้นเอง นั่นคือ เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ หากจะพิจารณาตามหลักชีวิตมนุษย์ก็จะสรุปลง เป็นส่วนสำคัญ ๒ ส่วน คือ ร่างกาย กับ จิตใจ ถ้าพิจารณาตามหลักปฏิจจสมุปบาท ร่างกายกับ จิตใจต่างก็อาศัยกัน หากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งก็ดำรงความมีชีวิตอยู่ไม่ได้ มันก็ต้องดับลง เช่น เดียวกับร่างกาย เพราะหลักคำสอนกล่าวว่า “เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” จึงไม่ มีวิญญาณที่เป็นอัตตาเที่ยงแท้ และไม่มีวิญญาณที่ล่องลอยในทัศนะของพระพุทธศาสนา

^{๑๗} พระมหาบรรพต เจโตวสี “ศึกษาการเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาทตาม แนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, หน้า ๒๙.

๒.๒ วิญญานในหมวดธรรม

๒.๒.๑ วิญญานในปัจจุสมุปบาท

องค์พระศาสดาทรงตรัสความเกิดดับของวิญญานใน อัสนุวาสุตร^{๑๘} ว่า

ปุถุชนผู้ไม่ได้สติบ พึงยึดถือกายซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ โดยความเป็นอัตตต่ายังประเสริฐกว่า ส่วนการยึดถือจิตโดยความเป็นอัตตต่าไม่ประเสริฐเลย . . . เพราะกายซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ เมื่อดำรงอยู่ ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้าง ๔ ปีบ้าง ๕ ปีบ้าง ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง หรือเกินกว่าบ้าง ก็ยังปรากฏตลาคตเรียกสิ่งนี้ว่า “จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง” จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป

ฉะนั้น ตลาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า “จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง” จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สติบ ย่อมมนสิการปัจจุสมุปบาทนั้นแหละโดยแยบคาย ในกายและจิตนั้นว่า “เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญานจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้” ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปแม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขาร แม้ในวิญญาน เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้วรู้ชัดว่า ชาตีสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”

จากพระสูตรนี้จะเห็นได้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป เพราะกายซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้

^{๑๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

ในมหานิทานสูตร^{๑๙} พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามแก่อนนทว่า

เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่วิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าวิญญานจักไม่หยั่งลงในท้องมารดา นามรูปจะก่อตัวขึ้นในท้องมารดาได้หรือ ท่านพระอนนททูลตอบว่า ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ก็ถ้าวิญญานหยั่งลงในท้องมารดาแล้วล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิดขึ้นเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้หรือ ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ก็ถ้าวิญญานเด็กชายหรือเด็กหญิงผู้เยาว์วัยจักขาดความสืบทอด นามรูปจักเจริญงอกงามไปบุลย์ได้หรือ ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า

เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญานนั่นเอง เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่นามรูปเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าวิญญานจักไม่ได้อาศัยนามรูป ชาติ ชรา มรณะ และความเกิดขึ้นแห่งทุกขสมุทัยจะปรากฏได้หรือ ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เพราะเหตุนี้ เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งวิญญาน ก็คือนามรูปนั่นเอง ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล วิญญานและนามรูปจึงเกิด แก่ ตาย จูติหรืออุบัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีคำที่เป็นเพียงชื่อ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีคำที่ใช้ตามความหมาย ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีคำบัญญัติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จึงมีแต่สื่อความเข้าใจ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น วัฏฏะจึงเป็นไป ความเป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏโดยการบัญญัติ (ความเป็นอย่างนี้ย่อมปรากฏโดยการบัญญัติ หมายถึงชั้น ๕ เป็นเพียงชื่อที่บัญญัติขึ้น) คือ นามรูปย่อมเป็นไปพร้อมกับวิญญาน เพราะต่างก็เป็นปัจจัยของกันและกัน^{๒๐}

วัฏจักร หรือวงจรของปฏิจจสมุปบาทนั้น มีทั้งหมด ๑๒ ข้อต่อวิญญานเป็นข้อต่อหนึ่งใน ๑๒ ข้อต่อ ถ้าพิจารณาตามแนวนี้แล้วจะเห็นว่า การเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายมีขึ้นเพราะการรวมกันเป็นเอกภาพของทั้ง ๑๒ ต่อ ถ้าขาดข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งไป วัฏจักร หรือวงจรนี้ไม่อาจเป็นไปได้อีก ดังนั้น วัฏจักรเกิดขึ้นเพราะการเป็นเหตุปัจจัยร่วมกันของทุก ๆ ข้อต่อ ข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งเกิดก็ทำให้ข้อต่ออื่น ๆ เกิดพร้อมไปด้วย หรือเมื่อข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งดับ ข้อต่ออื่น ๆ ที่เหลือก็ดับด้วย ถ้าพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ในรูปของวัฏจักรหรือวงจรดังกล่าวนี้แล้ว จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะพูดได้ว่า สังขารเพียงเดียวเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาน) แต่ธรรมที่เป็นข้อต่อทั้งหมดรวมทั้งสังขารต่างก็มีส่วนร่วม

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๕.

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๖.

เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาน) ดังนั้น ถ้าจะกล่าวให้เต็มก็คือ อวิชชา สังขาร นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรา เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาน) ไม่อาจขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไป เช่น ถ้าไม่มีสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ ได้แก่ ตา หู ลิ้น กาย และใจ (มโน) จิต (วิญญาน) ก็ไม่อาจเกิด หรือจะไม่มีตัณหาก็คannot ได้ เพราะถ้าหมดตัณหา ก็เป็นการเข้าถึงนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่ดับหมดแม้กระทั่งวิญญาน ในธรรมที่เป็นข้อต่ออื่นๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน

พระพุทธองค์ตรัสไว้ใน มหาปทานสูตร ว่า พระโพธิสัตว์ได้พิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาท ใดๆก่อนบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ทรงหยั่งรู้ว่า นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ เกิดต่อเนื่องเป็นเหตุเป็นผลกันเหมือนลูกโซ่ซึ่ง นำพาไปสู่ชราและมรณะ หลังจากนั้นจึงทรงหยั่งรู้ว่า นามรูปมีวิญญานเป็นปัจจัยปรุงแต่ง และวิญญานก็มีนามรูปเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเช่นกัน ในพระสูตรนั้นได้กล่าวไว้ว่าการเป็นปัจจัย แก่กันและกันของวิญญานและนามรูปเป็นการตรัสรู้ของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ แต่เราควรเข้าใจว่าการตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ ย่อมเป็นไปอย่างนี้ทั้งสิ้น^{๒๑}

แม้ว่าวิญญานและนามรูปจะเป็นสภาวะที่เกี่ยวข้องกันอยู่ โดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน แต่วิญญานเป็นสภาวะที่เป็นประธาน มากกว่านามคือเจตสิกและกองรูป ดังนั้นจึงตรัสว่าสังขารเป็นปัจจัย ให้เกิดวิญญาน และวิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ด้วยพระดำรัสว่า สงขารปจฺจยา วิญญานํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน) วิญญานํ ปจฺจยา นามรูปํ (เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ความจริงแล้วเมื่อวิญญานเกิดขึ้นเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย เจตสิก และกองรูปที่เป็นผลจากสังขารก็เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าวิญญานและนามรูปเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะปฏิสนธิ นอกจากนั้น สฬายตนะ (อายตนะ ๖ คือ ฐานที่เกิดของอารมณ์ ๖ แห่ง) ผัสสะ (การกระทบอารมณ์) และเวทนา (ความรู้สึกรู้สึก) ก็เกิดพร้อมกับ วิญญานและนามรูป แต่ในผล ๕ อย่าง คือ วิญญาน นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาเหล่านี้ วิญญานเป็นปัจจัยหลักให้เกิดนามรูป และ นามรูปก็เป็นปัจจัยหลักให้เกิดสฬายตนะ เป็นต้น พระพุทธองค์จึง ตรัสว่า วิญญานเป็นปัจจัยแก่นามรูป^{๒๒}

วิญญานจิตที่เกิดขึ้นในทุกขณะที่มีการเห็นนั้น เป็นผลของ อวิชชาและสังขารในภพก่อน การเห็นเกิดพร้อมด้วยวิญญาน นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ในพระไตรปิฎกได้จำแนกองค์ธรรม แต่ละอย่างไว้เฉพาะ และแยกกันโดยความเป็นเหตุเป็นผลตามหลัก ปฏิจจสมุปบาท แต่ในความเป็นจริง ธรรมเหล่านี้ไม่ได้เกิดต่อกันทีละอย่าง เมื่อวิญญานเกิดขึ้นโดยมีสังขารเป็นปัจจัย ย่อมเกิดพร้อม ด้วยนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนาที่เกี่ยวข้องกัน องค์ธรรมทั้งหมดนี้เป็นผลของกรรม

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒..

สังขารในอดีต ซึ่งเรียกตามศัพท์ว่า วิปากวิภู หมายถึง วนเวียนแห่งวิบาก ส่วน กิเลสวิภู คือ วนเวียนแห่งกิเลส ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งทำให้เกิดกรรมวิภู หรือวนเวียนแห่งกรรม ได้แก่ กรรม และสังขาร ซึ่งนำไปสู่ส่วนเวียนแห่งวิบาก ได้แก่ วิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา อันนำไปสู่ส่วนเวียนกิเลส สืบต่อกันไปอย่างนี้

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) กล่าวไว้ในหนังสือ ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร ว่า ถึงแม้จิตและเจตสิกจะเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่เนื่องจาก จิตเป็นประธาน จึงกล่าวว่าจิตเป็นผู้นำของเจตสิก ถ้าบุคคลมีจิตชั่ว เขาย่อมทำชั่ว กล่าววาจาชั่ว และคิดชั่ว กรรมทั้งสามอย่างนี้ คือสังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย การกระทำต่าง ๆ สามารถนำไปให้เกิดผลกรรม เพราะการประกอบกรรมแต่ละครั้ง ไม่ว่าจะเป็นการทำ พูด หรือคิด จะมีวิถีจิตซึ่งประกอบด้วยชวณะ ขณะเกิดขึ้นหลายวิถี ในชวณจิต ๗ ดวงนี้ ชวณะดวงแรกจะให้ผลในชาติปัจจุบัน หากไม่มี โอกาสให้ผลก็จะตกไปเป็นอโหสิกรรม คือไม่ให้ผลอีก ชวณะดวงสุดท้าย จะให้ผลในภพถัดไป โดยทำให้เกิดอารมณ์ก่อนตายที่เป็นกรรม กรรมนमित หรือคติณิมิต ซึ่งจะส่งผลให้เกิดในภพต่อไป หากชวณะดวงที่ ๗ ไม่มีโอกาสให้ผลก็ตกไปเป็นอโหสิกรรม ส่วนชวณะดวงที่ ๒ ถึงดวง ที่ ๖ จะให้ผลในภพที่ ๓ จนถึงภพสุดท้าย หากบุคคลนั้นได้บรรลุ พระนิพพาน จึงจะตกไปเป็นอโหสิกรรม ไม่ส่งผลให้เกิดอีก^{๒๓}

ก่อนที่บุคคลจะบรรลุพระนิพพาน ชวณะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ จะรอให้ผลในทุกๆ ชาติ หากโอกาสอำนวยก็จะส่งผลทันที กรรมชั่ว จะส่งผลเป็นความทุกข์ ทั้งทางกายและทางใจในทุกดิฏฐิถึงแม้ได้ เกิดในโลกมนุษย์ กรรมชั่วก็จะตามมาให้ผล ให้ได้รับความทุกข์ ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอย่างไร ชีวิตของคนเหมือนผู้ที่ขี่ม้าขาวเดินทางอยู่ แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีหมาดำคอยติดตามมาใกล้ ๆ ถ้าเราแต่แมวขม ทิวทัศน์เพลินอยู่ ก็อาจถูกหมาดำติดตามทันแล้วกัดกินทั้งม้าและคน ดังนั้น เราจึงไม่ควรประมาทในชีวิตที่กำลังดำเนินไปอยู่ ชีวิตนี้แม้ ดำเนินไปได้อยู่ทุกขณะ แต่ก็หมดสิ้นไปในทุก ๆ ขณะเช่นเดียวกัน เหมือนรถที่วิ่งไปข้างหน้าพร้อมกับน้ำมันรถก็หมดไปในทุก ๆ วินาที^{๒๔}

การปรากฏเกิดขึ้นของธรรมที่เป็นผล ๙ อย่างในขณะเห็นนั้น คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าเป็นเพียงการเห็นเท่านั้น แต่แท้ที่จริง การเห็นเป็นสภาวะธรรมที่เป็นองค์รวมของวิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา เช่นเดียวกับสภาวะธรรมอย่างอื่น ๆ เช่น การได้ยิน การ ได้กลิ่น เป็นต้น การเห็นนั้นประกอบด้วยสภาวะธรรมที่เป็นนามรูป ซึ่งประกอบด้วยจิตและเจตสิกอันได้แก่ การใส่ใจ

^{๒๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A, Ph.D.), ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์, แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๘.

^{๒๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, หน้า ๑๑๘.

(มนสิการ) ความ ตั้งใจ (เจตนา) เป็นต้น พร้อมทั้งรูปคือดวงตา นอกจากนั้นยังประกอบด้วยอายตนะ ๔ ได้แก่ จักขายตนะ (จักขุประสาทรูป) อันเป็นเครื่องมือในการเห็น รูปายตนะ (รูปารมณ) อันเป็นสิ่งที่ถูกเห็น มนายตนะ (จักขุวิญญาณ) อันเป็นสภาวะเห็น และธรรมายตนะ (มีมนสิการเป็นต้น) อีกทั้งการเห็นก็มีการกระทบกับรูปารมณ จัดเป็น ผัสสะ และประกอบด้วยความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจที่เป็นผลของ การกระทบกับรูปารมณ อันจัดเป็นเวทนา ดังนั้น ธรรมที่เป็นผล ๕ อย่าง คือ วิญญาณนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิด ขึ้นพร้อมกันเมื่อมีการเห็น ส่วนการได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ก็เป็นไปโดยนัยเดียวกัน^{๒๕}

จากหลักปฏิจจสมุปบาท ที่กล่าวไว้ในที่ต่าง ๆ คำว่า “วิญญาณ” หมายถึง การรู้แจ้ง อารมณหรือรับรู้อารมณต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งในสี่ของจิต (องค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) คำว่า วิญญาณ ในปฏิจจสมุปบาทกับเบญจขันธ์ มีความหมายตรงกัน ความหมายตามนัยนี้ วิญญาณจึงมิได้เป็นตัวแทน หรือตัวการกระทำ ซึ่งไม่มีสิ่งใดแสดงให้เห็นเป็น อัตตา ที่ถาวรออกจากร่างกายล่องลอยไปเกิดใหม่ ดังที่ลัทธิหรือศาสนาอื่นสอน เพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทชัดเจนยิ่งขึ้น จึงควรพิจารณาจากพระมหากัจจानะ อธิบายอุทเทสของพระบรมศาสดา ต่อไปนี้

“จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด บุคคลเสวยอารมณใด ย่อมหมายรู้ อารมณนั้น บุคคลหมายรู้อารมณใดย่อมตรึกอารมณนั้น บุคคลตรึกอารมณใดย่อมคิดปรุงแต่งอารมณนั้น บุคคลคิดปรุงแต่งอารมณใด เพราะความคิดปรุงแต่งอารมณนั้นเป็นเหตุแห่งต่าง ๆ แห่งปัญจสัญญาย่อมครอบงำบุรุษ ในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้แจ้งทางตาทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน”^{๒๖}

จากข้อความดังกล่าวมานี้ชี้ให้เห็นว่า วิญญาณเป็นเพียงองค์ประกอบอันหนึ่งในองค์ประกอบทั้ง ๔ อย่าง การเกิดของวิญญาณนั้นก็เกิดได้จากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คือ มโน นั่นคือ ตา + รูป ก็เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น เมื่อตาเป็นรูปก็เกิดผัสสะ (กระทบเชื่อมโยงกัน) จึงเกิดเวทนาขึ้น นี่เป็นการแสดงกระบวนการของจิตจากองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งดำเนินไปแบบเชื่อมโยงติดต่อเรื่อยไปโดยอาศัยเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

^{๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษสงสาร, หน้า ๑๒๗.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๓/๒๑๒.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้พอจะสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปปาท หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัย และสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นอันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม เช่น ชรามรรณมี เพราะชาติเป็นปัจจัย วิญญาณ เป็นสภาวะธรรมอันเป็นปัจจัยวงจรรหนึ่งที่จะเป็นตัวเชื่อมในปฏิจจสมุปปาท เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ หลักปฏิจจสมุปปาท ๑๒ หัวข้อ คำอธิบายในหัวข้อนี้ กล่าวไว้สั้น ๆ แต่มีความหมายกว้าง และเข้าใจง่ายขึ้น คือ “สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด” “เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”

จากข้อความข้างบนนี้ เป็นเครื่องที่ชี้ให้เห็นถึงทัศนะที่ชัดเจนของพุทธศาสนาว่าสรรพสิ่ง จะปรากฏขึ้นมาเป็นรูปแบบใด ๆ มิได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ แต่จะต้องอาศัยสาเหตุที่ทำให้เกิดสาเหตุ ดังกล่าวก็คือ เหตุปัจจัยต่าง ๆ และปัจจัยเหล่านี้ก็จะอิงอาศัยกัน ต่างก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยของกันและกัน เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด ในทำนองเดียวกัน การดับไป การสูญสิ้นไป การสิ้นไปของสรรพสิ่ง ก็มีได้เป็นอย่างลอย ๆ มันจะต้องเป็นไปตามตัวเหตุปัจจัยต่าง ๆ นั้นเอง นั่นคือ เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ จึงไม่มีวิญญาณที่เป็นอัตโนมัติแท้ และไม่มีวิญญาณที่ ล่องลอยในทัศนะของพระพุทธศาสนา

๒.๒.๒ วิญญาณในชั้น ๕

พุทธศาสนาเชื่อว่า ชีวิตมีอยู่ เป็นอยู่ เพราะมีปัจจัยต่าง ๆ มาประกอบกันอย่างเหมาะสม และปัจจัยสำคัญก็คือ ชั้น ๕ มีองค์ประกอบใหญ่ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรม กับส่วนที่เป็นนามธรรม วิญญาณเป็นหนึ่งในชั้น ๕ เรียกว่า วิญญาณชั้น ในที่นี้ก็ไม่ใช่อะไรเดียวกับสิ่งที่คนเชื่อกันทั่วไปว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวคนเมื่อยังมีชีวิต และเมื่อตายแล้วก็ล่องลอยไปในภพภูมิต่าง ๆ แต่วิญญาณในที่นี้ หมายถึง การรับรู้อารมณ์ โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ คือ รู้โดยผ่านทาง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การรับสัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น^{๒๗} วิญญาณชั้น มีหลายชนิด แยกออกจาก ตามลักษณะเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นเช่น เมื่อเกิดผัสสะ หรือมีสิ่งมากระทบ มี วิญญาณชั้นเกิดขึ้น วิญญาณชั้นสภาวะที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิญญาณ ๖ส่วน วิญญาณชั้น ที่เป็น วิญญาณชั้น ในชั้น ๕ เกิดจาก สังขาร/อุปทาน เป็นเหตุปัจจัย เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นของ วิญญาณ ชั้นประเภท สเหตุกะ กับ อเหตุกะ คือ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุ กับ ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่มีเหตุถ้ามีเหตุ จะเรียกว่า มโนกรรมถ้าไม่มีเหตุ วิญญาณชั้น

^{๒๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

ตามทฤษฎีของพุทธปรัชญานั้น คนประกอบขึ้นด้วยส่วนประกอบสำคัญ ๕ อย่าง เรียกว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในชั้น ๕ นั้น วิญญาณเป็นชั้นหนึ่งที่มีความสำคัญมากที่สุดที่ทำงานร่วมกับชั้นอื่นอีก ๔ ชั้น วิญญาณตามนัยแห่งชั้น ๕ นั้น โดยสภาวะมีอย่าง เดียวคือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ทางการรับรู้ ๖ ช่องทาง เรียกว่า “ทวารทั้งหก” ก็ได้ คือ ตา เป็น ช่องสำหรับรับรู้รูปหรือสี และทรวดทรงของวัตถุสิ่งของต่าง ๆ หู รับรู้เสียง จมูก รับรู้กลิ่น ลิ้น รับรู้รส กาย รับรู้การสัมผัส และ ใจ รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ช่องทางทั้งหกนี้ พุทธศาสนาเรียกว่า “อายตนะ” แปลว่า “ช่องทางเชื่อมต่อให้เกิดความรู้หรือการรับรู้” แบ่งได้เป็น ๖ ชนิดตามทวาร ๖ คือ

๑) จักขุวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางตา
๒) โสตวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางหู
๓) ขานวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางลิ้น
๔) ชิวหาวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางลิ้น
๕) กายวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางกาย
๖) มโนวิญญาณ	ความรู้แจ้ง(อารมณ์) ทางใจ

เหตุปัจจัยเกิดของชั้น ๕ รูปชั้นเกิดเพราะอาหารเกิดเวทนาชั้น สัญญาชั้น และ สังขารชั้นเกิดเพราะผัสสะเกิด วิญญาณเกิดเพราะรูปนามเกิด^{๒๘} เหตุปัจจัยเกิดของวิญญาณหรือจิต ตามนัยของสูตรนี้ คือ รูปนาม ซึ่งเป็นการแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตอย่างสังเขปเช่นเดียวกับสูตรอื่น ๆ อีกหลายสูตร แนนอน การแสดงธรรมแบบนี้เป็นการแสดง แก่บุคคลที่มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับ ธรรมชาติของรูปนามมาพอสมควรก่อนแล้ว ถ้าจะพิจารณาจากแง่ของวิญญาณที่แบ่งออกเป็น ๖ ชนิด แล้วจะเห็นว่าวิญญาณ ๖ แต่ละอย่าง มีเหตุปัจจัยที่เป็นฐานเกิดต่างกัน ในวิสุทธิมรรค^{๒๙} ได้แยกเหตุ ปัจจัยเกิดของวิญญาณ ๖ แต่ละชนิดไว้ให้เห็นอย่างชัดเจนดังนี้

๑) ปัจจัยที่ทำให้จักขุวิญญาณเกิด จักขุวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์ โดยอาศัยจักขุรูปสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดจักขุวิญญาณมี ๔ ประการคือ

- (๑) จักขุรูปสาทรูป ประสาทตา(ดีหรือตั้งอยู่อย่างสมบูรณ์)
- (๒) รูปารมณ รูป หรือสี
- (๓) อาโลโก แสงสว่าง และ
- (๔) มนสิการ การกระทำจิต (คืออาวัชชนะหรือการน้อมจิตไปหาอารมณ์)

^{๒๘} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๑/๕๖.

^{๒๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๖.

๒) ปัจจัยที่ทำให้โสตวิญญาณเกิด วิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยโสตปสาทรูปปัจจัยที่ทำให้เกิดโสตวิญญาณ มี ๔ ประการคือ

- (๑) โสตปสาทรูป ประสาทหู
- (๒) สัททอารมณ์ เสียง
- (๓) อากาศ ช่องว่าง (และช่องหู)
- (๔) มนสิการ การกระทำจิต

๓) ปัจจัยที่ทำให้ขานวิญญาณเกิด ขานวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยขานปสาทรูป ปัจจัยที่ทำให้เกิดขานวิญญาณ มี ๔ ประการคือ

- (๑) ขานปสาทรูป ประสาทจมูก
- (๒) คันธอารมณ์ กลิ่น
- (๓) วาโย ลม
- (๔) มนสิการ การกระทำจิต

๔) ปัจจัยที่ทำให้ชีวหาวิญญาณเกิด ชิวหาวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้ อารมณ์โดยอาศัยชีวหาปสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชีวหาวิญญาณมี ๔ ประการคือ

- (๑) ชิวหาปสาทรูป ประสาทลิ้น
- (๒) รสอารมณ์ รส
- (๓) อาโป น้ำ
- (๔) มนสิการ การกระทำจิต

๕) ปัจจัยที่ทำให้กายวิญญาณเกิด กายวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยกายปสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกายวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

- (๑) กายปสาทรูป ประสาทกาย
- (๒) โภกฐัพพารมณ์ การกระทบสัมผัส
- (๓) ถัสสะ สภาวะของความแข็ง (ปฐวีธาตุ)
- (๔) มนสิการ การกระทำจิต

๖) ปัจจัยที่ทำให้มนวิญญาณเกิด มโนวิญญาณ เป็นวิญญาณที่อาศัยเกิดทางหทัยวัตถุรูป และรับรู้อารมณ์ได้โดยอาศัยหทัยวัตถุรูปเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดมโนวิญญาณ มี ๓ ประการ คือ

- (๑) หทัยวัตถุรูป ภาวังคมนะคือภาวังคจิตที่ไหว ๒ ครั้ง
- (๒) ธรรมารมณ์ สิ่งที่น่าคิดทางใจ และ
- (๓) มนสิการ การกระทำจิต

อนึ่ง มีข้อที่น่าสังเกตบางอย่าง คือ เหตุปัจจัยเกิดของจิตทั้ง ๓ นัยที่กล่าวมานั้นแสดงไว้ต่างกัน คือ เหตุปัจจัยเกิดของจิต ตามนัยปฏิจจสมุปบาทคือสังขาร ตามนัยแห่งมหาวรรค (ตอนที่ว่าด้วยญาณกถา) คือ อวิชชา ตัณหา กรรม และนามรูป ส่วนตามนัยเบญจขันธ์แสดงไว้เป็น ๒ แบบคือแบบที่ ๑ แบบรวม คือแสดงว่า นามรูปเป็นเหตุปัจจัยเกิดของจิตในความหมายของจิตทั้งหมด และแบบที่ ๒ เป็นแบบแยก คือแยกจิต (วิญญาณ) ออกเป็นวิญญาณ ๖ แล้วแสดงเหตุปัจจัยเกิดของวิญญาณ ๖ แต่ละอย่างต่างกันไปจากนัยทั้ง ๓ ดังกล่าว พอสรุปเหตุปัจจัยเกิดของจิตเป็น ๒ ประเภท คือ

- ๑) ปัจจัยที่ทำให้เกิดนามธรรม ได้แก่ สังขาร อวิชชา ตัณหา กรรม นาม และมนสิการ
- ๒) ปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปธรรม ซึ่งได้แก่ รูป รูปที่เป็นเหตุปัจจัยเกิดของจิต

มีหลายอย่าง และต่างชนิดกัน เช่น จักขุประสาทรูป วัฒนธรรมรูป อาโลโก (แสงสว่าง) เป็นรูปที่เป็นเหตุปัจจัยของจักขุวิญญาณหรือโสตรประสาทรูป สัททรูป ปริเฉทรูป หรืออากาสธาตุรูป เป็นรูปที่เป็นปัจจัยเกิดของโสตรวิญญาณเป็นต้น ตามนัยทั้ง ๓ ข้างต้นนั้น จะเห็นว่าแต่ละนัยแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตต่างกัน บางนัยแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตในแง่ที่เป็นนามธรรมอย่างเดียว บางนัยแสดงทั้ง ๒ แง่ คือ ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม เมื่อดูอย่างผิวเผินแล้ว จะทำให้คิดว่า นัยต่างๆ ดังกล่าวขัดกัน แต่ถ้าพิจารณาโดยถ่องแท้แล้ว แต่ละนัยหาได้ขัดกันไม่ ในพุทธปรัชญา ท่านแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตไว้ ๒ ประเภท คือ

- ๑) สัมปยุตเหตุ คือเหตุประกอบ เป็นเหตุที่เป็นนามธรรม ได้แก่เหตุ ๖ คือ อกุศลเหตุ ๓ และกุศลเหตุ ๓
- ๒) อุบัติเหตุ คือเหตุที่ทำให้เกิด เป็นเหตุทางรูปธรรม จักขุประสาทรูป วัฒนธรรมรูป และ อาโลโกเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น

เหตุทั้ง ๒ นี้ คือสัมปยุตเหตุและอุบัติเหตุ เป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่เชื่อมประสานสัมพันธ์กันอยู่ จิตย่อมเกิดจากเหตุปัจจัยทั้ง ๒ นี้ ดังนั้น การยกเอาเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมากล่าวไว้เพียงแง่เดียว ไม่ได้หมายถึงว่าจะปฏิเสธอีกเหตุปัจจัยหนึ่ง แต่ที่กล่าวเช่นนั้นก็มุ่งด้วยที่จะเน้นถึงแง่ที่กล่าวเท่านั้น

ในสัมมาทิฏฐิสูตร^{๓๐} พระสารีบุตรได้แสดงธรรมและตอบปัญหาธรรมแก่ภิกษุที่ได้ฟังธรรมว่า “พึงมีอยู่ เมื่อใดพระอริยสาวกรู้ชัดวิญญาณ เหตุเกิดแห่งวิญญาณ ความดับแห่งวิญญาณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาณเมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ชื่อว่ามีสัมมาทิฏฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรมวินัยนี้ ประเภทแห่งวิญญาณ ๖ ประการนี้ คือ

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖-๙๗.

๑. จักขุวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
๒. โสทวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓. ขานวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖. มโนวิญญาน	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาน เมื่อใดพระอริยสาวกรู้ชัด วิญญาน เหตุเกิดแห่งวิญญาน ความดับแห่งวิญญาน และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญาน เมื่อนั้นท่านละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระสัทธรรมนี้

๑. วิญญานเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป
๒. มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสกาย ใจ
๓. มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลงกุศลหรืออกุศล
๔. เป็นความรู้สึกเกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือ เป็นอนัตตา

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญานมีอยู่ ๒ อย่างคือ^{๓๑}

๑. วิญญานที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร
๒. วิญญานที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกอวิชชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญานนี้จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้น ๆ เช่น วิญญานทางตา วิญญานทางหู

ดังกล่าวแล้ว วิญญานเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๓๒} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก่อกุศลเคล้าอยู่กับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น รวมความว่าความสำคัญของวิญญานในความหมายแรกเพ่งเล็งถึงนิพพานได้ ส่วนความสำคัญของวิญญานที่ ๒ เป็นวิญญานที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญานในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวงหรือตกนรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารตลอดกาล

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ธรรมโฆษณอร์รธานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๑.

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ธรรมโฆษณอร์รธานุกรม**, หน้า ๕๔.

กล่าวโดยสรุป วิญญาณซึ่งทำหน้าที่รู้แจ้ง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย นั้นก็เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนเหมือนกัน เพราะเหตุว่า อายตนะ คือตาพร้อมทั้งประสาทตา หูพร้อมทั้งประสาทหู จมูกพร้อมทั้งประสาทที่จมูก ลิ้นพร้อมทั้งประสาทที่ลิ้น ผิวกายทั่ว ๆ ไป พร้อมทั้งเส้นประสาทที่นั่น ล้วนแต่มีสมรรถภาพ ที่จะทำการรับอารมณ์ภายนอก ที่เรียกว่าอายตนะภายนอก ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อยู่ตลอดเวลา เมื่อมากระทบกันเข้าพร้อมกันทั้งสองฝ่าย นามธรรมส่วนที่เรียกวิญญาณในที่นี้ ก็เกิดขึ้นในขณะนั้น เป็นสามฝ่ายด้วยกัน และจะมีความรู้แจ้งเกิดขึ้นที่ตรงนั้น เช่นที่ตา ก็มีความรู้แจ้งเกิดขึ้นที่ตา ว่ารูปนั้นมีสัณฐานอย่างไร เป็นรูปคนหรือสัตว์ สั้นหรือยาว ขาวหรือดำ สูงหรือต่ำ อย่างนี้เป็นต้น ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นไปเองตามธรรมชาติ สำเร็จเป็นการรู้แจ้ง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย จึงเป็นวิญญาณชั้น ๑ ตามหลักพุทธศาสนา สิ่งทั้งปวงในโลก หรือโลกทั้งหมด สรุปรวมอยู่ในคำว่า “เบญจขันธ์” คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันธรรม เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ในการที่จะปฏิบัติทำวิปัสสนาปัญญาให้เห็นแจ้งรู้จริง พระองค์ตรัสสอนให้กำหนดพิจารณาขันธ์ ๕ นี้เองโดยไตรลักษณ์ คือลักษณะที่ไม่เที่ยง ลักษณะที่เป็นทุกข์ ลักษณะที่เป็นอนัตตา พิจารณาโดยลำดับดังนี้

๒.๓ วิญญาณในทัศนคติของนักวิชาการ

พุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ในหนังสือ พหุลาอนุสาสนี ว่า วิญญาณ คือ การรู้แจ้งอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อนึ่งวิญญาณนั้นมีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่คงที่ เกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตน วิญญาณที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางทวารทั้งหลาย วิญญาณ แปรตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้น หรือความรู้ที่ ยืนยอน เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่ นามขันธ์อื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามขันธ์อื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และ ความรู้ตาม

ความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือปีบคั่นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญาณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา) หมายถึงว่า ท้องฟ้า สีคราม สดใส ฟ้าสวย ฟ้า บ่าย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น อยากเห็นฟ้านั้นนาน ๆ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธชวยคาที่บังไม่ให้เห็นฟ้า นั้นเต็มที คิดหาวิธีจะทำให้ได้นั่งดูฟ้านั้นได้สบาย ๆ ชัดเจน และนาน ๆ (สังขาร); ที่รู้ตาม คือ รู้ควบไปตามกิจกรรมของขันธ์อื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ) พึง สังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน รู้สึกปีบคั่นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายถึงว่า

อย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งตั้งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นพื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับ นามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาณ^{๓๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย ว่า ลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่ช่วยความเข้าใจเกี่ยวกับวิญญาณ คือ วิญญาณ เป็นการรู้ความต่างจำเพาะ รู้ ความหมาย จำเพาะ หรือรู้แยกต่างความหมายนี้พึงเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็นนั้น แม้จะไม่ได้ กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการ เช่น สี สัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกันเป็นพื้นอยู่ พร้อมด้วยเสรีจ นี่เป็นความรู้ขั้นวิญญาณ เพราะวิญญาณรู้เห็นความแตกต่างนั้นอยู่ สัญญาจึงหมายรู้ อาการที่แตกต่างกันนั้นได้ว่า เป็นนั้น เป็นนี้ เช่น เป็นเขียว ขาว แดง เป็นต้น หรืออย่างเมื่อรับประทาน ผลไม้ ถึงจะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสหวาน รสเปรี้ยว ก็รู้รสที่หวาน ที่เปรี้ยว นั้น ซึ่งแตกต่างกัน และแม้ใน รสที่เปรี้ยวหรือหวาน ด้วยกัน แม้จะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสเปรี้ยว มะม่วง เปรี้ยว มะพร้าว เปรี้ยว มะนาว เปรี้ยว สับปะรด หรือหวาน กล้วยหอม หวาน กล้วยน้ำว่า หวาน กล้วยไข่ หวาน แอปเปิ้ล เมื่อลิ้มก็ย่อมรู้รสที่ต่างจำเพาะ นั้น ความรู้อย่างนี้คือวิญญาณ เป็นความรู้ขึ้นพื้น เมื่อรู้แล้วนามชั้นอื่นจึง จะทำงานหรือปฏิบัติหน้าที่ได้ เช่น รู้สึกอร่อยไม่อร่อย (เวทนา) จำได้หมายรู้ว่ารสหวานอะไร รสเปรี้ยว ะไร (สัญญา) เป็นต้น

ส่วนในแง่ที่ารู้ความหมายจำเพาะนั้นอธิบายสั้น ๆ ว่า เมื่อเกิดวิญญาณขึ้น คือ ได้เห็น ได้ยิน เป็นต้น ว่าที่จริงแล้วจะเป็นการเห็นการได้ยินจำเพาะบางแง่ บางความหมาย ของสิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยิน เท่านั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเป็นการเห็นการได้ยินตามความหมายจำเพาะแจ้งจำเพาะอย่างที่เราใส่ ให้แก่สิ่งนั้น ทั้งนี้สุดแต่สังขารที่เป็นปัจจัยให้วิญญาณนั้นเกิดขึ้น

ตัวอย่างเช่น ในห้องทุ่งแห่งหนึ่ง เป็นที่โล่งกว้าง มีต้นมะม่วง ขึ้นอยู่ต้นเดียว เป็นต้นใหญ่ มาก แต่มีผล อยู่เพียงไม่กี่ลูก และใบห่าง แทบจะอาศัยร่มเงาไม่ได้ มีชาย ๕ คน เดินทางมาถึงต้น มะม่วงนั้นในโอกาสต่าง ๆ กัน คนหนึ่งวิ่งหนีสัตว์ร้าย คนหนึ่งกำลังหิวมาก คนหนึ่งร้อนแดด กำลัง ต้องการร่มไม้ คนหนึ่งกำลังหาผักผลไม้ ไปขาย คนหนึ่งกำลังหาที่ผูกสัตว์เลี้ยงของตนเพราะจะแวะไป ธุระในย่านใกล้เคียง คนทั้งห้าเห็นต้นมะม่วงใหญ่ทุกคน แต่จะเป็นการเห็นในแง่ และขอบเขต ความหมายต่าง ๆ กัน วิญญาณเกิดขึ้นแก่ทุกคน แต่ วิญญาณของแต่ละคนหาเหมือนกันไม่ เพราะ แตกต่างกันไปตามเจตจำนงของตน ๆ ต่อต้นมะม่วง ในเวลาเดียวกัน สัญญา คือการกำหนดหมายของ แต่ละคนก็จะต่าง ๆ กันไปภายในขอบเขตแห่งความหมายที่ตนเห็นในขณะนั้นด้วย แม้เวทนาที่เกิดขึ้น

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, พุทธานุสาสนี, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕.

ก็ไม่เหมือนกัน เช่น คนที่วิ่งหนีสัตว์ร้าย เห็นต้นมะม่วงใหญ่แล้วดีใจ เพราะเห็น เครื่องช่วยให้หนีรอดปลอดภัย คนที่หิวมากก็ดีใจเพราะผลมะม่วงเพียง ๓ - ๔ ลูก ก็จะช่วยให้อิ่มพ้นอดตายได้ คนร้อนแดดอาจเสียใจ เพราะผิดหวังที่ไม่ใหญ่ไม่มีร่มให้อย่างที่ควรจะเป็น คนหาผลไม้ไปขายก็อาจเสียใจ เพราะผิดหวังต่อจำนวนผลไม้ที่น้อย ส่วนคนหาที่ผูกสัตว์เลี้ยงอาจจะรู้สึกสบายใจแต่เพียงเล็กน้อย แค่วางใจว่า ไม่ต้องจูงสัตว์ไปหรือไปหาที่ผูกที่อื่น

จะเห็นได้ว่า ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) มีความสอดคล้องกับความหมายในคัมภีร์พุทธศาสนา โดยท่านได้อธิบายขยายความหมายของวิญญานที่สัมพันธ์กับนามชั้นๆ ทั้ง เวทนา สัญญา และสังขาร ในขณะที่ทำงานร่วมกัน^{๓๔}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้แสดงทัศนะเรื่องเหตุเกิดของวิญญานในหนังสือ “ปฏิจสุมุปาบท เหตุผลแห่งวิญญาน” ว่า นามรูปมีวิญญานเป็นปัจจัยโดยเหตุที่ปฏิสนธิวิญญานเป็นปัจจัย จึงเกิดมีเจตสิกต่างๆ เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) ความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความใส่ใจ (มนสิการ) เป็นต้น เกิดขึ้น พร้อมด้วยรูปกลาป ๓ กลุ่มหรือรูป ๓๐ อย่าง หลังจากปฏิสนธิจิต ดับลงแล้ว จิตที่เกิดต่อมาจะมีเจตสิกเกิดขึ้นร่วมด้วยทุกขณะ โดยมี รูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากกรรม รูปที่เกิดจากอตุ และรูปที่เกิด จากอาหารเกิดขึ้นพร้อมกัน

รูปบางอย่างเกิดจากกรรม บางอย่างเกิดจากอตุ(อุณหภูมิ) และบางอย่างก็เกิดจากอาหาร หากปราศจากจิต รูปเหล่านี้ก็ปราศจากชีวิต เป็นเพียงซากศพที่ประกอบขึ้นจากอตุชรูป จิตจึงเป็นสิ่งสำคัญซึ่งทำให้รูปที่เกิดจากกรรม อตุ และอาหารเป็นสิ่งมีชีวิตขึ้น มีกระแสจิตที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายจนกระทั่งความตาย เข้ามาขัดขวาง ตัดกระแสจิตให้ขาดสะบั้นลง เจตสิกและรูปจึงจะขาดจากความมีชีวิต ดังนั้นจึงกล่าวว่ นามรูปมีวิญญานเป็นปัจจัย

เนื่องจากสังขาร (กรรมดีและกรรมชั่ว) เป็นปัจจัยให้เกิดกระแสของวิญญานต่อเนื่องกันไปอย่างไม่ขาดสายในภพใหม่ และวิญญานก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างต่อเนื่องเช่นกัน อายุของนามรูปขึ้นอยู่กับอายุของจิต ถ้าจิตมีอายุ ๑ ชั่วโมง นามรูปก็มีอายุ ๑ ชั่วโมง ถ้ากระแสจิตเป็นไปอย่างต่อเนื่องถึง ๑๐๐ ปี นามรูปก็ มีอายุยืน ๑๐๐ ปี ดังนั้น เราจึงควรเข้าใจว่า ชีวิตคือความสัมพันธ์เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องของนามรูปและวิญญาน^{๓๕}

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจสุมุปาบท เหตุผลแห่งวิญญาน, หน้า ๑๑๑-๑๑๓.

จะเห็นได้ว่า ในทัศนะของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ตามหลักของปฏิจจสมุปบาท วิญญาณเป็นปัจจัย จึงเกิดมีเจตสิกต่าง ๆ เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) ความรู้สึก (เวทนา) ความจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความใส่ใจ (มนสิการ) ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดรูปกลาป ๓ กลุ่ม หรือรูป ๓๐ อย่าง ปฏิสนธิจิตเป็นปัจจัยให้เกิดรูปในขณะที่ปฏิสนธิ เกิดเป็นชีวิตมีความสัมพันธ์ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องของนามรูปและวิญญาณ

พร รัตนสุวรรณ ได้แสดงทัศนะเรื่องวิญญาณในหนังสือ วิญญาณคืออะไร ไว้ว่า วิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ได้อย่างหลากหลาย ซึ่งโดยความหมายแปลว่าความรู้สึกหรือความรู้สึกถึงสิ่งต่าง ๆ มาจากรากศัพท์ ว่า วิ แปลว่า วิเศษ แจ่ม ต่าง ๆ ญาณ แปลว่า ความรู้ (วิ+ญาณ ซ้อน ญ สำเร็จรูปเป็น วิญญาณ) ความรู้ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงความเข้าใจ หรือ รู้แบบปัญญา แต่เป็นเพียงรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ ฉะนั้น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การรู้สึกสัมผัส และความนึกคิด ก็คือวิญญาณ หมายความว่า ตาเห็น ก็คือ วิญญาณเห็น หูได้ยิน ก็คือวิญญาณได้ยิน จมูกได้กลิ่น ก็คือ วิญญาณได้กลิ่น ลิ้นรู้รส ก็คือ วิญญาณรู้รส กายสัมผัส ก็คือ วิญญาณสัมผัส สมอมนึกคิด ก็คือ วิญญาณนึกคิด^{๓๖}

สภาพภาพของวิญญาณนั้น มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา เป็นไปอย่างรวดเร็ว การเกิดดับของวิญญาณในคนและสัตว์เป็นสิ่งที่สามารถทำความเข้าใจและสังเกตได้ แต่การศึกษาเรื่องการเกิดดับของวิญญาณในวัตถุนั้น ย่อมทำได้ยากอย่างยิ่งนี้ ในประเด็นเรื่องการเกิดดับของวิญญาณในวัตถุนั้น การเข้าใจเรื่องการเกิดดับของวิญญาณ หมายถึง การรู้ว่าวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอะไร ดับไปเพราะอะไร เมื่อเกิดขึ้นมาแล้วมีคุณอย่างไร มีโทษและทำอย่างไรที่จะให้วิญญาณนี้ดับสนิทไม่มีการเกิดอีกต่อไป เพราะรู้แจ้งว่าวิญญาณเกิดและดับอย่างไร ย่อมจะรู้การเกิดและดับของ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย โดยง่าย

เปรียบเทียบลักษณะแห่งการเกิดดับของวิญญาณนั้นเหมือนกับการเกิดดับของเปลวไฟ กล่าวคือเปลวไฟที่ลุกกลามไหม้ไปสู่ที่อื่น เปลวไฟที่เกิดขึ้นใหม่ก็มีใช่เปลวไฟอันเดียวกัน เปลวไฟอันแรกเป็นปัจจัยให้เกิดเปลวไฟอันที่ ๒ แต่เปลวไฟอันแรกและอันที่สองมิใช่เปลวไฟอันเดียวกัน คำว่า วิญญาณเกิดดับ และเกิดใหม่อยู่เสมอจึงมีความหมายว่า วิญญาณที่เกิดขึ้นในบุคคลหนึ่งมีอยู่หลายขณะจิต แต่ละขณะจิตที่เกิดขึ้น มิใช่อันเดียวกันความรู้สึกนึกคิดที่เกิดขึ้นแต่ละขณะ คือวิญญาณขณะหนึ่ง ๆ ดังนั้น วิญญาณเกิดขึ้นที่ไหนย่อมดับที่นั่น วิญญาณไม่มีการก้าวจากจุดหนึ่งไปสู่อีกจุดหนึ่ง แต่ถือว่าวิญญาณที่เกิดใหม่สืบต่อจากวิญญาณอันเก่าได้ ทั้งลักษณะของการสืบต่อก็ก็นับเหมือนกัน อันเก่า วิญญาณทุกประเภทมีการเกิดดับอยู่เสมอทุกขณะเหมือนเปลวไฟซึ่งเกิดที่ไหนดับที่นั่น การเกิด การดับ และการสืบต่อของวิญญาณนั้นเป็นไปอย่างมีระเบียบ วิญญาณเกิดที่ไหนก็ดับที่นั่น เพราะ

^{๓๖} พร รัตนสุวรรณ, **วิญญาณคืออะไร เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๘), หน้า ๓.

วิญญาณเป็นของเกิดดับและเกิดใหม่อยู่เสมอทุกขณะ อันที่ดับก็เป็นอันดับไป อันที่เกิดใหม่ก็ไม่ใช่อันเก่าด้วยเหตุนี้^{๓๗}

ตามหลักพุทธศาสนาถือว่า คนเราเมื่อตายแล้ว วิญญาณย่อมออกจากร่างไปเกิดใหม่ วิญญาณที่ดับเป็นครั้งสุดท้าย แล้วก็เคลื่อนออกจากร่างไปเรียกว่า จุตวิญญาณ คำว่า “วิญญาณดับ” หมายความว่า หหมดความรู้สึก หหมดหน้าที่ที่มีต่อร่างกาย โดยปกติเมื่อชีวิตยังดำรงอยู่ วิญญาณก็ดับอยู่เสมอทุกขณะ แต่ดับแล้วก็เกิดใหม่ สืบต่ออยู่เรื่อยไป ถ้าชีวิตแห่งร่างกายแตกดับเมื่อใด วิญญาณก็จะดับวูบลงทันที แล้วจะไม่สืบต่อในร่างกายนั้นอีกต่อไป คำว่า “ดับเป็นครั้งสุดท้าย” หมายความว่า เช่นนี้ และวิญญาณที่เคลื่อนออกจากร่างไปแล้ว ไปเกิดใหม่ในที่ใด วิญญาณที่ทำหน้าที่สืบต่อกับชีวิตใหม่ในที่นั้น เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ

ปฏิสนธิวิญญาณ ตามศัพท์แปลว่า วิญญาณที่กลับต่ออีก มาจากคำว่า ปฏิ=กลับ+สนธิ=ต่อ+วิญญาณ เมื่อวิญญาณปฏิสนธิในชีวิตใด ก็สร้างสรรค์ชีวิตนั้นให้เจริญเติบโต และวางรากฐานต่าง ๆ ให้กับชีวิตนั้น รากฐานก็คือ บุคคลิกภาพแห่งร่างกาย นิสัย สันดาน สมรรถภาพ โชคชะตา รากฐานจะเป็นอย่างไร ก็สุดแล้วแต่วิญญาณนั้นจะมีสัมปยุตธรรม คือคุณสมบัติเดิมมาอย่างไร วิญญาณที่ทำหน้าที่สร้างสรรค์ และวางรากฐาน เรียกว่า ภวังควิญญาณ

ภวังควิญญาณ ตามศัพท์แปลว่า วิญญาณที่เป็นองค์แห่งภพ มาจากคำว่า ภว=ภพ+องค์=องค์+วิญญาณ ภพในที่นี้หมายถึง นามรูป องค์ หมายถึง ปัจจัยสำคัญ ส่วนประกอบสำคัญ รากฐานตัวตน วิญญาณ ๖ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นั้น คำว่า วิญญาณ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ หมายถึง วิญญาณที่เกิดขึ้นมาแล้วรู้สึกตัวได้ซึ่งได้แก่ความรู้สึกนึกคิด และหมายถึงวิญญาณที่ทำหน้าที่โดยเราไม่รู้สึกตัวเลย วิญญาณที่ไม่รู้สึกตัวก็คือ จุตวิญญาณ ปฏิสนธิวิญญาณ และภวังควิญญาณ “ถ้าวิญญาณจักไม่ก้าวลงในท้องแม่ ฯลฯ” วิญญาณ ในที่นี้ก็คือ ปฏิสนธิวิญญาณ ในขณะที่ตายนั่น พอวิญญาณจุต ก็ปฏิสนธิทันที และเมื่อวิญญาณทำหน้าที่สืบต่อชีวิตใหม่ ซึ่งกินเวลาเพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แล้วต่อจากนี้ วิญญาณก็อยู่ในฐานะแห่งภวังค์เรื่อยไป จนกว่าจะถึงขณะแห่งจุต^{๓๘}

จะเห็นได้ว่า ในทัศนะของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ วิญญาณ แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

^{๓๗} พร รัตนสุวรรณ, คำอธิบายพุทธปรัชญาภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒), หน้า ๕๐.

^{๓๘} พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักค้นคว้าทางวิญญาน, ๒๕๓๗), หน้า ๑๑๔-๑๑๗.

ปฏิสนธิวิญญาณ คือ วิญญาณที่เคลื่อนออกจากร่างไปแล้ว ไปเกิดใหม่ในที่ใด วิญญาณที่ทำหน้าที่สืบต่อกับชีวิตใหม่ในที่นั้น และภวังควิญญาณ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ชีวิตนั้นให้เจริญเติบโต และวางรากฐาน ต่าง ๆ ให้กับชีวิตนั้น หรือเป็นที่มาของสิ่งทั้งปวง มีความสอดคล้องกับหลักธรรมในทางพุทธศาสนาตามกฎของปฏิจจสมุปบาทที่ว่า วิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป และนามรูปก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

๒.๓ สรูป

สำหรับว่า วิญญาณ ในทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีความหมาย ๒ นัย คือ วิญญาณในฐานะที่เป็นตัวรู้ หมายถึง จิตเรียกว่า “วิญญาณธาตุ” และวิญญาณในฐานะเป็นส่วนประกอบของขันธเป็นส่วนที่รู้แจ้งหรือรับรู้อารมณ์ เรียกว่า “วิญญาณขันธ” ดังนั้น วิญญาณ ตามทัศนะของพุทธศาสนาจึงตรงกับคำในภาษาอังกฤษ คือ Consciousness ซึ่งหมายถึงเอาความรู้ คือ รู้ได้โดยอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และใจ ความรู้ที่เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มิใช่จะคงอยู่ตลอดไป เมื่อมันเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดดับอยู่ตลอดเวลา วิญญาณที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีสภาพเป็นนามธรรม ไม่มีตัวตนที่แท้จริง เป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ถ้าไม่มีปัจจัยที่ทำให้เกิด วิญญาณก็ไม่เกิด เมื่อวิญญาณเกิดเพราะอาศัยปัจจัยใด ๆ ก็เรียกว่า วิญญาณ ตามปัจจัยนั้น ๆ เช่น วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณ์ ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยสัทธารมณ์ ก็เรียกว่า โสทวิญญาณ เป็นต้น

ธรรมชาติที่เกิดขึ้นทีละขณะ ข้อนี้หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้น เกิดขึ้นทีละขณะ เช่นการเห็นกับการได้ยินโดยความเป็นจริงแล้ว เกิดขึ้นพร้อมกันไม่ได้ ในขณะที่เกิดการเห็น การได้ยินไม่มีและในทำนองเดียวกัน ในขณะที่เกิดการได้ยิน การเห็นก็ไม่มี ดังนี้เป็นต้น แต่ความรู้สึกของคนทั่วไป มักจะเข้าใจว่าการเห็นกับการได้ยินเกิดขึ้นพร้อมกันได้ ที่รู้สึกเช่นนั้น ก็เพราะจิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะรวดเร็วมาก จึงเข้าใจว่าการเห็นกับการได้ยินนั้นเกิดพร้อมกัน แต่โดยความเป็นจริงแล้ววิญญาณที่เกิดแล้วดับนั้นเป็นขณะจิตหนึ่งเท่านั้น และการรับรู้การเกิด-ดับได้เพียงทีละอารมณ์เท่านั้น วิญญาณที่เกิดแล้วดับรวดเร็วมากจนมองไม่เห็นการเกิด-ดับ ซึ่งเป็นไปอย่างถี่ยิบ การเกิดขึ้นของจิต (วิญญาณขันธ) จะเกิดขึ้นโดยไม่มีเจตสิก (เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ) นั้นไม่ได้ ลำพังจิตอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย โดยที่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธรวมเรียกว่า เจตสิก ซึ่งแปลว่าเป็นสิ่งที่เกิดร่วมกับจิตเสมอ คือ จิตและเจตสิกจะเกิดและดับพร้อมกัน จิตและเจตสิกจะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดร่วมกันอิงอาศัยกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นจะต้องมีเจตสิกประกอบปรุงแต่งด้วยเสมอ

หากจะพิจารณาตามหลักชีวิตมนุษย์ก็จะสรุปลงเป็นส่วนสำคัญ ๒ ส่วน คือ ร่างกาย กับ

จิตใจ ถ้าพิจารณาตามหลักปฏิจสมุปบาท ร่างกายกับจิตใจต่างก็อาศัยกัน หากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งก็ดำรงความมีชีวิตอยู่ไม่ได้ มันก็ต้องดับลง เช่นเดียวกับร่างกาย เพราะหลักคำสอนกล่าวว่า “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี.เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ย่อมดับ” จึงไม่มีวิญญาณที่เป็นอัตตาเที่ยงแท้ และไม่มีวิญญาณที่ล่องลอยในทัศนะของพระพุทธศาสนา ซึ่งศึกษาได้จากคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นกฎธรรมชาติที่เฉียบขาด ไม่มีสิ่งใดจะดำรงอยู่เหนือกฎทั้ง ๓ อย่างนี้ไปได้ แม้แต่เรื่องของวิญญาณก็ตกอยู่ในกฎดังกล่าวนี้

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นคำสอนของพระบรมศาสดา ทรงค้นพบได้ด้วยปัญญาพระองค์เอง ที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ เป็นการพิจารณาทางปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงของกฎในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาพร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์หรือทำให้สิ้นอาสวะ ซึ่งหมายถึงนิพพานเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา โดยมีหลักวิปัสสนาภาวนาเป็นหลักในการปฏิบัติ ในการศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นหัวข้อในการศึกษา มีดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ วิธีการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ วิปัสสนาภูมิกับญาณ ๑๖
- ๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๕ สรุป

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นนั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิจจสัญญาวิปลาส ละสุขสัญญาวิปลาส และละอัตตสัญญาวิปลาส^๑ การเจริญปัญญาจนเห็นแจ้งชัดพระไตรลักษณ์ วิปัสสนาภาวนาประกอบด้วย ๒ ศัพท์ คือ วิปัสสนา กับ ภาวนา

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

พระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงวิปัสสนาไว้ คือ ปัญญาภิรยาที่รู้ชัด กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ปัญญาเป็นเครื่อง

^๑ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

ทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ตีปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมงาย
ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้นชื่อว่า วิปัสสนา^๒

วิปัสสนาปัญญา กิริยาที่รู้ ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า
วิปัสสนา^๓

คำว่าวิปัสสนาคือ เป็นชื่อของปัญญา ประกอบด้วย ๒ ศัพท์ คือ วิ กับ ปัสสนา วิ แปลว่า
พิเศษ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนาหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัด ตามความเป็น
จริงของสภาวธรรมทั้งหลาย มีรูปนามขันธ์ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์
และ ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเอง

วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้งต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิด
ความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความจริง^๔

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นสภาวธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย
ชื่อว่า วิปัสสนา^๕

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัดโดยประการต่าง ๆ อย่างพิเศษกว่าสักแต่ว่ารู้ คือ รู้ถึง
ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของสังขารทั้งหลายจนสามารถแทงตลอดถึงมรรคญาณได้^๖

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่ถึงขั้นเป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาสังขารธรรมเห็น
ตามความเป็นจริง หมายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
- ๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
- ๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
- ๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด)

^๒ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^๓ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕,
(กรุงเทพมหานคร: บริษัทสธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗๓.

^๕ พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์
พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

^๖ พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่
๕, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๕๖), หน้า ๗๑๑-๗๑๒.

๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)

๗) ปฏิินิสัสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)^๗

พระอรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสสนา หมายถึง การเห็นแจ้ง ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

พระพุทธโฆสจารย์ ให้ความหมายวิปัสสนาคือ ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นไปด้วยอาการความหมายรู้เห็น ว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งเป็นการปหานปริญญา^๘

ดังนั้น วิปัสสนาหมายความว่า ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้งสภาวะธรรม ตามความเป็นจริงว่าสังขารไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา นั่นทุกข์ นั่นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ รู้ชัดคุณ โทษ และทางออกจากกามทั้งหลาย รู้ชัดอินทรีย์ ๕ ขันธ ๕ รูปนาม หรือ รู้แล้วกิเลสลดลง ๆ ไปตามลำดับ

๓.๑.๒ ความหมายของภาวนา

สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้ให้ความหมายของภาวนาไว้ว่า “ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ เป็นอย่างไร คือ พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ เมื่อละพยาบาท ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งอพยาบาท เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนื่อง ๆ”^๙

พระอรรถกถาจารย์ ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา มีพระบาลีว่า “ภาวียติ วุฑฺฒียติติ ภาวนา” ธรรมชาติได้อันพระโยคีบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ^{๑๐} คือ ให้เกิดในสันดาน ภาวนามีความหมายว่า การอบรม (กาย) ใจ มี ๒ วิธี คือ สมถภาวนา (การสงบใจ) และ วิปัสสนาภาวนา (การใช้ปัญญา) ภาวนามยปัญญา คือ การอบรมกาย อบรมจิต และอบรมปัญญา ^{๑๑} หรือ การเจริญเนกขัมมะ เจริญอพยาบาท เป็นต้น หรือการเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล หรือ การเจริญอริยสัจ ๔ หรือ การเจริญอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ หรือการเจริญวิปัสสนา เมื่อเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

^๗ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^๘ พระพุทธโฆสจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๐๑๐.

^๙ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๕.

^{๑๐} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙.

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

เห็นชรา มรณะ เห็นนิพพาน ชื่อว่า เจริญอยู่ ธรรมใดที่ได้เจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่า ภาวนา^{๑๒} เมื่อกล่าวโดยหลักลักษณะที่จตุกกะ คำว่า ภาวนา ได้แก่

๑. การทำให้กุศลเจริญขึ้นเป็นลักษณะ
๒. การประหารอกุศลเป็นกิจ
๓. การเข้าสู่ทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับสติของนามกายรูปกายเป็นอาการปรากฏ
๔. การตั้งใจอยู่ในอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ถูกต้องที่ควรเป็นเหตุใกล้

คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีฎีกา ให้ความหมาย ภาวนา ไว้ว่า “ภาเวติ กุศลธมเม อาเสวติ วทฺฒติ เอตยาติ ภาวนา” แปลว่า ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ เสพคุ่น ได้แก่ ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน”

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีให้ความหมายของภาวนา ๒ ประการ คือ

๑. ภาเวตพพาติ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ
๒. ภาเวนติ จิตตสนตานิ เอตาทีหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต

และให้ความหมายอีกว่า ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น

สรุป คำว่า “ภาวนา” หมายถึง ทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การฝึกอบรม ทำให้เกิดขึ้นมีความสุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส คือ นำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริงยั่งยืนถาวร ภาวนาเป็นชื่อทางพระพุทธศาสนาของวิธีการปฏิบัติกรรมฐานที่สามารถทำให้หลุดพ้นออกจากทุกข์ทั้งหมดได้ โดยต้องมีศีล สมาธิ ปัญญา และถึงที่สุดของธรรมอันทำให้รู้แจ้งเห็นจริงจนในที่สุดได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน เมื่อรวมคำว่า วิปัสสนา กับ คำว่า ภาวนา เข้ากันแล้ว สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนาภาวนา เป็นรูปศัพท์ใหม่ได้ความหมายใหม่ที่ใจความและรูปศัพท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมิได้แยกกันแปลทีละศัพท์ทีละความหมายดังนี้ว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์หมดจดตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวิภูสงสาร หรือ แปลว่า “การเจริญวิปัสสนา”^{๑๓}

เมื่อรวมคำว่า วิปัสสนา กับ คำว่า ภาวนา เข้ากันแล้ว สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนาภาวนา เป็นรูปศัพท์ใหม่ได้ความหมายใหม่ที่ใจความ และรูปศัพท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมิได้แยกกันแปลทีละศัพท์ทีละความหมายดังนี้ว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์หมดจดตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวิภูสงสาร หรือ แปลว่า “การเจริญ

^{๑๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

วิปัสสนา”^{๑๔} เมื่อกล่าวถึงหลักธรรมในทางปฏิบัติ คำว่า วิปัสสนาภาวนา จะพบความหมายในตัว คือ วิปัสสนา ได้แก่ พระไตรลักษณ์ภาวนา ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ จึงได้ความหมายว่าการเจริญสติปัฏฐาน เพื่อให้รู้แจ้งพระไตรลักษณ์

ในปรมัตถ์โชติกะ^{๑๕} คำว่า วิปัสสนาภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า “รูปาทีอารมมณฺเสุ ปณฺณตฺตติยา จ นิจฺจ สุข อตฺต สุข สลฺยาย จ วิเสเสน นามรูป-ภาเวณ วา อนิจฺจาทีอาภาเรณ วา ปสฺสตีตี วิปสฺสนา” ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณฺ เป็นต้น โดยความเป็นนาม รูป ที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถตบัญญัติเสียสิ้น และย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณฺ เป็นต้น โดยอาการเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษนอก ออกไปจากนิจฺจสัญญาวิปัลลาส สุขสัญญาวิปัลลาส อัถตสัญญาวิปัลลาสสุกสัญญาวิปัลลาสเสีย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหาภูตล มหาภิรียา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ให้ความหมาย วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูปนาม) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจโดยความเป็นรูปนามและเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม ที่พิเศษออกไปจากนิจฺจสัญญาวิปัลลาส สุขสัญญาวิปัลลาส อัถตสัญญาวิปัลลาส และสุกสัญญาวิปัลลาส^{๑๖}

พระพรหมโมลี (วิลาส ฉานวโร) ให้ความหมาย วิปัสสนาภาวนา หมายถึง หลักการปฏิบัติอันวิเศษ ที่มีอำนาจทำการประหารปราบปรามหรือกำจัดกวาดล้างสังโยชน์ซึ่งมีฤทธิ์ร้ายทำให้สัตว์ทั้งหลายทั้งตัวเราต้องร้อนเร่าตื่นร่นกระเสือกกระสน เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในห้วงทะเลใหญ่ กล่าวคือวัฏสงสารโดยไม่มีที่สิ้นสุด ก็ได้แก่หลักการปฏิบัติที่ชื่อว่า ภาวนา^{๑๗}

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๔.

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฉัมมาจริยะ, **ปรมัตถ์โชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๑๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิบัติ**, หน้า ๓๖.

^{๑๗} พระพรหมโมลี (วิลาส ฉานวโร), **วิมุตติมาลี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๒๑๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมาย วิปัสสนาภาวนา ความเห็นแจ้ง คือ การเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่มันเป็น^{๑๘}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ.ป.ธ. ๙) วิเคราะห์ว่า วิวิธกาเรณ อนิจจาทิวเสน ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาโดยย่อพิจารณาเห็นรูปนามโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้นชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๙}

พระคันธสาราภิงค์ ให้ความหมาย วิปัสสนาคือ ปัญญาที่รู้แจ้งในไตรลักษณ์ หมายถึง ภาวนาปัญญาที่มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นต้น โดยความจริงแล้ว วิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งความไม่เที่ยง เป็นต้น ล่วงพ้นความเป็นสตรีและบุรุษ พร้อมทั้งความเที่ยงและความสุข เป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลกู้เห็นกันในขั้นทั้งหลาย^{๒๐}

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี ให้ความหมาย วิปัสสนาคือ การเพ่งพินิจพิจารณาเห็นสภาพธรรมที่ปรากฏโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา^{๒๑}

คำว่า วิปัสสนาภาวนา (insight meditation) หมายถึง การเจริญปัญญา คือ การอบรมสติปัญญาให้รู้แจ้งชัดในสภาวะธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริงมีการดับทุกข์เป็นเป้าหมาย ในการฝึกฝนอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้ง ในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่งโดยการเอาอุปนามเป็นอารมณ์ พิจารณาอุปนาม ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนว่างจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง^{๒๒} ปัญญาที่เจริญแล้วย่อมให้สำเร็จประโยชน์ คือ ย่อมละอวิชชาได้

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๓.

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖.

^{๒๐} พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๘๗๙.

^{๒๑} พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี, **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, (นครปฐม, หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๔.

^{๒๒} พระมหารุ่งเรือง รุกขิตมโม (ปะมะชะ), “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน: ศึกษากรณีเยาวชนผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๗๙.

สรุปรวมความว่า วิปัสสนากาวนา หมายถึง การอบรมกาย อบรมจิต และอบรมปัญญา โดยการสำรวมจิตใจให้แน่วแน่มิสติ เกิดสมาธิ ทำกุศลให้เจริญขึ้นจนเกิดปัญญา เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนามรูป ชั้น ๕ ตามความเป็นจริงว่า จริง ๆ แล้วมีแต่รูปและนามเท่านั้น ซึ่งประกอบด้วยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ซึ่งเป็นการเห็นโดยวิเศษเห็นแจ่มแจ้งชัดเจนด้วยปัญญา และเป็นไปตามลำดับแห่งปัญญา ที่รู้แจ้งปัจจุบันอารมณ์ในรูปนามที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน ด้วยปัญญาที่รู้แจ้งในไตรลักษณ์จนเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน

๓.๒ วิธีการปฏิบัติสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนา

คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนามีอยู่ด้วยกัน ๒ ประเภท คือ หลักสมถยานิกโดยอาศัยหลักการปฏิบัติสมถะเป็นบาทเพื่อความหลุดพ้นออกทุกข์^{๒๓} วิปัสสนายานิก คือ การปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ เพื่อเข้าถึงความหลุดพ้นออกทุกข์ เช่นเดียวกัน ดังนั้นหลักการปฏิบัติสมถยานิกจึงมีการศึกษาดังนี้คือ

๓.๒.๑ วิธีการปฏิบัติสมถกาวนา

กาวนา หมายถึง ทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การฝึกอบรม ทำให้เกิดขึ้นมีความสุขสงบผ่อนคลายและเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส คือ นำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริงยั่งยืนถาวร กาวนาเป็นชื่อทางพระพุทธศาสนาของวิธีการปฏิบัติกรรมฐานที่สามารถทำให้หลุดพ้นออกจากทุกข์ทั้งมวลได้ โดยต้องมีศีล สมาธิ ปัญญา และถึงที่สุดของธรรมอันทำให้รู้แจ้งเห็นจริงจนในที่สุดได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

๑) ความหมาย

สมถะ หมายถึง การเพ่งอารมณ์ไว้เป็นที่เครื่องยึดเหนี่ยว หรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละสัมมาสมาธิ^{๒๔} สมถกาวนา หมายถึงอุบาย วิธี และการกระทำให้จิตสงบระงับจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อนทั้งหลาย จนจิตใจไม่มีอาการดิ้นรน ไม่กระสับกระส่ายตลอดเวลาที่กิเลสเหล่านั้นสงบระงับอยู่

^{๒๓} นายเมธี เมธีสถิตยพันธ์, “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสกสูตร” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิปัสสนากาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๗๒.

^{๒๔} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๕๔/๓๖.

๒) ประเภทของสมาธิ

สมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่น ทรงจิตไว้โดยชอบ มี ๕ อย่าง ดังนี้

๑. สมาธิ ๑ ได้แก่ เอกัคคตาสมาธิ
๒. สมาธิ ๒ ได้แก่ โลกียสมาธิ และ โลกุตตรสมาธิ
๓. สมาธิ ๓ ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และ อัปปนาสมาธิ
๔. สมาธิ ๔ ได้แก่ ทิณฺฐธัมมสุขวิหารสมาธิ ญาณทัสสนสมาธิ สติสัมปชัญญสมาธิ และ อาสวักขยสมาธิ
๕. สมาธิ ๕ ได้แก่ สุขสมาธิ สันตสมาธิ อริยสมาธิ นิรามิสสมาธิ อกาปุริสสมาธิ ได้แก่ สมาธิของมหาบุรุษ

๓) อานิสงส์ของการปฏิบัติสมถภาวนา

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาในเรื่องของการปฏิบัติสมถภาวนา ทำให้ทราบอานิสงส์ของการปฏิบัติสมถภาวนา ดังนี้

๑. เกิดความนับถือยำเกรงต่อพระศาสดา
๒. มีความศรัทธาในพระพุทธเจ้ามากขึ้น
๓. จะมีจิตน้อมไปในพุทธภูมิ คือ อยากรับเป็นพระพุทธเจ้า
๔. แม้สรีระของผู้เจริญพุทธธานุสติ สมควรเป็นที่บูชาของคนทั้งหลายเสมือนพระเจดีย์
๕. เป็นผู้เจริญด้วยปีติ และปราโมทย์
๖. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสติ
๗. เป็นผู้มีความไพบูลย์แห่งปัญญา
๘. ถ้ายังไม่บรรลุคุณธรรมอันยิ่งขึ้นไป เป็นผู้มึนสติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า
๙. เกิดความตระหนักรู้ และอ่อนน้อมในพระธรรม
๑๐. มีความรู้สึกเสมือนว่าได้อยู่กับพระธรรม
๑๑. อดทนต่อความกลัวสิ่งต่าง ๆ ได้
๑๒. แม้สรีระของผู้เจริญธัมมานุสติ ย่อมเป็นร่างควรแก่การบูชาดุจเรือนพระเจดีย์
๑๓. เมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงสว่างละเมิด หิริโอตตปปะย้อมจะปรากฏแก่เธอ ผู้ระลึกถึงคุณแห่งพระธรรมได้อยู่
๑๔. เป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์
๑๕. มีความรู้สึกเสมือนว่าได้อยู่กับพระสงฆ์
๑๖. แม้สรีระของผู้เจริญสังฆานุสติ ย่อมเป็นร่างควรแก่การบูชาดุจโรงอุโบสถอันมีสงฆ์ประชุมกันอยู่

๑๗. จิตของเธอย่อมโน้มไปในอันจะบรรลู่ถึงพระสังฆคุณ
๑๘. เป็นผู้มีความเคารพในการศึกษาในเรื่องศีล มีความประพฤติเหมาะสม
๑๙. เป็นผู้ปราศจากภัยทั้ง ๔ อัดตานุวาทภัยคือ ตนเองติเตียนตนเอง ปราณวาทภัย คือ คนอื่นติเตียน ทัณทภัย คือ ถูกจับลงอาชญาต่าง ๆ และทุกคติภัย คือ เมื่อสิ้นชีวิตแล้วไปสู่อบายภูมิ เช่น เปรต อสุรกาย เป็นต้น
๒๐. มีปกติเห็นภัยแม้ในโทษเล็กน้อย
๒๑. ได้รับความไพบูลย์แห่งคุณมี ศรัทธา เช่น ความเชื่อในศีลมากขึ้น เป็นต้น
๒๒. เป็นผู้ไม่ประมาทในปฏิสันถาร (การต้อนรับ)
๒๓. เป็นผู้ยินดีในการสละ แบ่งปันแก่ผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว
๒๔. มีความเมตตาสงสารแก่ผู้อื่น
๒๕. เป็นคนแก่กล้าในที่ประชุม
๒๖. เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย
๒๗. เป็นคนไม่ประมาทหมัวเมาในชีวิต ไม่นอนใจว่าชีวิตจะยืนยาว จะได้รับสร้างบุญกุศลบารมีไว้ให้มากเท่าที่จะมากได้
๒๘. ได้ออนภิตตสัญญา คือ ความไม่น่ายินดีในภพทั้งปวง
๒๙. ไม่นิยมตื่นเต้นในการได้มา หรือเสียไป ละความยินดีในชีวิตเสียได้
๓๐. จะชอบติบาป คือ ความชั่วต่าง ๆ
๓๑. จะไม่ละโมภในสิ่งของทรัพย์สินทั้งปวง ไม่มากไปด้วยการสะสม
๓๒. อนิจจสัญญา คือ รู้สึกในความไม่เที่ยงแท้แห่งสังขาร ทุกขสัญญา คือ ความจำได้ในทุกข์ทั้งปวง และอนัตตสัญญา คือ ความรู้ในความไม่มีตัวตน ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ
๓๓. เวลาจะตาย จะไม่กลัวตาย ไม่หลงตาย
๓๔. จิตตั้งมั่นเร็ว สีหน้าผ่องใส เป็นผู้ได้มาน ๔ อันเป็นเครื่องอยู่สบายในปัจจุบันตามความปรารถนา ไม่ยาก ไม่ลำบาก
๓๕. ย่อมแสดงฤทธิ์ ได้ต่าง ๆ เช่น คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ ปรากฏตัวหรือหายตัวไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้น และต่ำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ เป็นต้น
๓๖. ย่อมฟังเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ทั้งที่ไกล และที่ใกล้ได้ด้วยทิพย์โสต
๓๗. ย่อมกำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น และบุคคลอื่นได้
๓๘. ย่อมระลึกถึงชั้นที่อยู่อาศัยในชาติก่อนได้เป็นเอนกประการ
๓๙. ย่อมมองเห็นหมู่สัตว์กำลังจตุ อุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทรามได้ดี ตกยากด้วยทิพย์จักขุ ทราบชัดว่าหมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม

สรุปได้ว่า อานิสงส์ของการปฏิบัติสมถกรรมฐานนั้นไม่ว่าจะเป็นวิธีการปฏิบัติแบบใดก็ตามย่อมยังให้เกิดความไม่ประมาทในชีวิต ทั้งยังส่งผลต่อการพัฒนาทางด้านกาย วาจา และใจให้มีสติสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อันเป็นประโยชน์สุขแก่ตนเองทั้งในชาตินี้ และชาติหน้า

๓.๒.๒ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เป็นการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นนั้นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา เพื่อที่จะได้ละนิวาสัญญาวิปลาส ละสุขสัญญาวิปลาส และละอัตตสัญญาวิปลาส^{๒๕} การเจริญปัญญาจนเห็นแจ้งชัดพระไตรลักษณ์

๑) ความหมาย

วิปัสสนากาวนา หมายถึง การเจริญปัญญาจนรู้เห็นแจ้งชัดรูปนามตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน กระทั่งถอนความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม ว่าเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขาเสียได้ วิปัสสนากาวนา (การใช้ปัญญา) กาวนามยปัญญา คือ การอบรมกาย อบรมจิต และอบรมปัญญา^{๒๖} หรือ การเจริญเนกขัมมะ เจริญอุบายาท เป็นต้น หรือ การเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล หรือ การเจริญอริยสัจ ๔ หรือ การเจริญอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ หรือการเจริญวิปัสสนา เมื่อเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เห็นชรา มรณะ เห็นนิพพาน ชื่อว่าเจริญอยู่ ธรรมใดที่ได้เจริญแล้ว วิปัสสนากาวนา คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจที่จะให้เห็นแจ้ง ซึ่งมีความหมายว่า ให้เห็นแจ้ง รูปนาม ให้เห็นแจ้ง ไตรลักษณ์ ให้เห็นแจ้ง อริยสัจ ให้เห็นแจ้ง มรรค ผล นิพพาน

การเจริญกาวนามีเป้าหมายเดียวกันคือ ดับทุกข์ จะต้องดับวิชชาให้ได้จึงจะเกิดปัญญา ๆ นั้นมีอยู่หลายประเภท ปัญญาทุกประเภทไม่ใช่จะเกิดขึ้นเองได้ แต่จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการประกอบให้เกิดขึ้น ปัญญายอมเกิดขึ้นได้เพราะการประกอบในที่นี้ก็ต้องสร้างเหตุที่จะให้ปัญญาเกิดขึ้น ปัญญาตามพระพุทธานามิ ๓ อย่าง^{๒๗}คือ

(๑) สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟังได้แก่ ปัญญาที่ได้จากการฟังมาจากผู้อื่นเช่น จาก

^{๒๕} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรศาสน์การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

การอ่านหนังสือ เป็นต้น ปัญญาประเภทนี้มีการชวนขวายกันมากในปัจจุบัน เพื่อให้เกิดขึ้นแก่คนในชาติ โดยประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกได้สร้างสถาบันการศึกษาในระดับต่าง ๆ ในชาติของตนขึ้น ปัญญาประเภทนี้ถ้าเปรียบกับไฟเพียงแต่เขาบอกว่าไฟร้อนก็จำเอาไว้ก็รู้ว่าไฟร้อน

(๒) จิตตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ไม่ได้จากการฟังและการอ่านแต่ได้มาด้วยการขบคิดค้นคว้าด้วยตนเอง คือคิดหาเหตุผลจนเกิดปัญญารู้ชัดขึ้นในเรื่องนั้น ๆ อย่างที่นักวิทยาศาสตร์ขบคิดประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ นั้นมาจากจิตตามยปัญญา ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า โยนิโสมนสิการ^{๒๘} คือหลักการใช้ความคิดที่ถูกต้อง การมองเห็นสิ่งทั้งหลายด้วยการพิจารณาสืบหาต้นเค้าการแสวงหาเหตุผลตลอดสาย การแยกแยะออกมาวิเคราะห์ด้วยความคิดเป็นระเบียบ โดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ เปรียบเทียบถ้าเห็นแมลงบินเข้ากองไฟ เกิดตายก็คิดว่าไฟมันคงร้อนเพราะแมลงตาย เป็นการคิดเอาเอง

(๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการอบรมเป็นปัญญาที่ต้องการ เพราะเกิดจากการเจริญภาวนาคือ พัฒนาจิตใจของตนให้สูงขึ้น ปัญญานี้เป็นปัญญาที่สัมผัสด้วยตนเอง เปรียบเหมือนตนเองจับไฟเข้า ทำให้มือพองและร้อนซึ่งด้วยตนเอง ไม่ต้องเชื่อใครเพราะสัมผัสเอง ปัญญาประเภทนี้ถ้าเทียบแล้วก็คือ ภาวนามยปัญญานั้นเอง รู้สภาวะธาตุว่าร้อน

สรุปความว่า ปัญญาจากการอ่าน ปัญญาจากการคิด เป็นปัญญาที่ใช้ทำงานประกอบอาชีพต่าง ๆ ได้แต่นำมาใช้ในการละกิเลสอย่างละเอียดไม่ได้ แต่ภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาที่เป็นหลักคำสอนของศาสนาพุทธเท่านั้นและต้องมาจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่เป็นเหตุ

อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะให้ความหมายของคำว่า วิปัสสนา ไว้หลายนัยก็ตามแต่ผู้ปฏิบัติก็ต้องผ่านกระบวนการฝึกวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎก จึงจะสามารถพัฒนาวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นได้ หลักการฝึกเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น แม้ผู้เข้าฝึกจะมีสมาธิในระดับใดก็ตาม ก็สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ) ก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ววิปัสสนาย่อมมีไม่ได้ อีกทั้งผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานจนได้ผลของสมถะในระดับสูง เช่น แสดงฤทธิ์ได้ก็สามารถนำผลนั้นมาเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ด้วย เพราะการได้มานสมาบัติจนถึงขนาดแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ได้นั้น ถ้ายังไม่ผ่านกระบวนการฝึกจิตด้วยหลักวิปัสสนากัมมัฏฐานจนถึงขั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์ ก็ยังไม่ถือว่าได้บรรลุจุดหมายสูงสุดในทางพุทธศาสนา เพราะอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ เป็นสิ่งที่เสื่อมสลายไปได้เสมอ

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๓๖.

ในกรณีที่เกิดกับคนยังมีกิเลสอยู่ พระพุทธศาสนากล่าวว่าการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดปัญญา ตามกระบวนการวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงขนาดทำลายกิเลสได้เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะการฝึกฝน อบรมจิตนี้ย่อมจะทำให้ความไม่รู้ (อวิชชา) หายไป เปรียบเหมือนแสงสว่างทำให้ความมืดหายไปด้วย จิตของปุถุชนโดยปกติหนาแน่นไปด้วยกิเลส เมื่อได้รับการชำระโดยกระบวนการวิปัสสนากัมมัฏฐาน แล้ว สภาพจิตก็จะบางเบาจากกิเลสเปลี่ยนไปในทางที่ดีจนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ซึ่งเป็นชีวิตในอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังนั้น เราจึงสามารถกล่าวได้ว่าพระอริยบุคคลจะต้องผ่านการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน (สติปัฏฐาน) มาแล้วทั้งนั้น^{๒๙}

๒) ประเภทของวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการที่ต้องกำหนดรู้ปัจจุบันธรรมอันปรากฏที่ฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือรูปนามเป็นอารมณ์ปรมาตม์ โดยผู้ปฏิบัติต้องควบคุมกายวาจาให้เป็นปกติ ด้วยศีล ควบคุมจิตให้ตั้งมั่นด้วยสมาธิ และปฏิบัติวิปัสสนาจนปรากฏวิปัสสนาญาณตามลำดับ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามี ๔ แบบ ได้แก่

(๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำ ได้ฌานแล้วจึง กำหนดรู้องค์ฌานให้เห็นตามความเป็นจริง เรียกว่า สมถยานิก

(๒) วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำ เป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรง เมื่อมรรคญาณปรากฏจะต้องประกอบด้วยปฐมฌานเป็นอย่างน้อย แม้กำหนดรู้รูปนามด้วยสติทุกขณะ ๆ กิเลสสงบลงมีสมถะเกิดร่วมด้วย แต่ถ้าเจริญสมถะก่อนหาวิปัสสนาเกิดร่วมด้วยไม่ เรียกว่า วิปัสสนายานิก ได้แก่พระมหาปันถกเถระ^{๓๐} ได้รับยกย่องว่ามีความชำนาญในการเจริญวิปัสสนา

(๓) สมถวิปัสสนายุคันทรภาวนา เป็นการเจริญวิปัสสนากับสมถะควบคู่กันไปคือเข้าสมาบัติเพียงใดก็พิจารณาสังขารเพียงนั้น พิจารณาสังขารเพียงใดก็เข้าสมาบัติเพียงนั้น โดยการเจริญให้เป็นคู่ติดกันไปเช่น เข้าปฐมฌานเมื่อออกจากปฐมฌานแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ครั้นพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วเข้าทุติยฌาน เป็นต้น

(๔) ธัมมูทัจจจิตคหิตมานัส เกิดความฟุ้งซ่าน หรือวิปัสสนูกิเลสให้กำหนดรู้ไปจนกว่าจะดับ เมื่อใจปราศจากอุทธัจจะ ทั้งสมถะและวิปัสสนา ขณะนั้นจิตย่อมตั้งมั่นหยุดนิ่งอยู่ใน (อารมณ์)

^{๒๙} พระศรีวรญาณ (บุญชิต ญาณสวโร), “หลักการปฏิบัติพระกัมมัฏฐานในพระไตรปิฎก”, (เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐๗-๓๐๘.

^{๓๐} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐๗/๑๖๒.

ภายใน เป็นหนึ่งแนวแน่ในสมาธิ มรรคญาณย่อมเกิดขึ้นในที่สุดการปฏิบัติใน ๓ ข้อข้างต้น ถ้าเกิดธรรมมุตัจจะให้พยายามกำหนดรู้ที่จิตกำหนดให้เห็นว่าจิตเกิดดับไม่ใช่ตัวตน ปัญญาญาณจะพัฒนาก้าวหน้าไปถึงมรรคญาณบรรลุตธรรมได้

ผู้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน นั้นมีอยู่ ๒ ประเภท คือ สุขขวิปัสสก (วิปัสสนายานิกะ) และ ฌานลาภีบุคคล (สมถยานิกะ)

ก. สุขขวิปัสสกบุคคล (วิปัสสนายานิกะ) เป็นผู้วิปัสสนาญาณอันแห่งแล้งจากโลกียฌาน คือพระอริยบุคคลจำพวกนี้ไม่ได้เจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานจิตมาแต่ก่อนเลย เริ่มเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างเดียวจนเป็นพระอริยบุคคล ที่เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ

ข. ฌานลาภีบุคคล (สมถยานิกะ) คือ ผู้ที่ได้เจริญสมถกรรมฐานจนเกิดฌานจิต มีปฐมฌานเป็นต้นมาก่อนแล้ว เป็นฌานลาภีบุคคลมาแล้ว จึงได้ใช้ฌานเป็นบาทเพื่อมาเจริญตามแนวสติปัฏฐาน ๔ หรือ วิปัสสนากรรมฐานต่อจนได้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลที่เรียกว่า เจโตวิมุตติ

๓) อานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จากการที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาในเรื่องของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ทำให้ทราบถึงอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนามีอยู่หลายประการ ซึ่งปรากฏทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงและรวบรวมไว้ ผู้วิจัยจึงพอเรียบเรียงและสรุปอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๓๑} ได้ดังนี้

(๑) ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ความรู้ ความเข้าใจ ในวิธีปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งเมื่อก่อนอาจจะได้ยินแต่ชื่อ แต่ไม่รู้ว่าเขาปฏิบัติกันอย่างไรบ้าง

(๒) ทำให้คนฉลาดในหลักความจริงคือรู้ปรมาตธรรม ไม่หลงติดอยู่ในบัญญัติธรรมอันเป็นเพียงโลกสมมติ

(๓) ทำให้คนดีมีศีลธรรม และวัฒนธรรมอันดีงาม

(๔) ทำให้คนมั่นอยู่ในศีล ๕ คือ ไม่กล้าล่วงละเมิดในศีล

(๕) ทำให้คนรักใคร่สนิทสนมกลมเกลียวกัน ให้ความเอ็นดูกรุณาสงสารกัน พลอยยินดีอนุโมทนาเมื่อคนอื่นได้ดี

(๖) ทำให้คนเว้นจากการเบียดเบียนกัน จากการเอาไรต์เอาเปรียบกัน

(๗) ทำให้คนรู้จักตนเองและรู้จักปกครองตนเองคืออ่านตัวออกบอกตัวได้ใช้ตัวเป็น

(๘) ทำให้คนเป็นผู้ว่านอนสอนง่าย ไม่มีมานะถือตัว ไม่เย่อหยิ่ง จองหง

(๙) ทำให้คนหันหน้าเข้าหากัน ให้บรรจบกัน เพราะต่างฝ่ายต่างลดทิฐิมานะลง

^{๓๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิหิทธิ), **เพชรในดวงใจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

(๑๐) ทำให้คนไม่ทะเลาะกัน ทำให้คนมีกาย วาจา ใจ สงบเรียบร้อย

(๑๑) ทำให้คนประเสริฐ เพราะละนิวรณ์ อุปาทาน สังโยชน์ อคติ ตระหนี่ วิจิกิจฉาได้ตามขั้นของปัญญา

(๑๒) ทำให้คนหนักแน่นในกตัญญูทเวทิตาธรรม

(๑๓) ทำให้บ้านนั้นเป็นบ้านแสนสุข

(๑๔) ละความโศกเศร้า ปริเวทนาการ ดับความทุกข์ในวิภวสังสาร

(๑๕) เป็นผู้มีอคติอันเที่ยงและมีความเป็นอยู่อย่างผาสุก

(๑๖) ทำให้พระสัทธรรม ๓ เจริญรุ่งเรือง

(๑๗) ชื่อว่าได้บูชาพระพุทธด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยมไม่มีการบูชาอื่นยิ่งไปกว่า

(๑๘) ชื่อว่า ได้บำเพ็ญมหากุศลให้แก่ตนเอง

(๑๙) ชื่อว่า ได้บำเพ็ญไตรสิกขาถือศีล สมาธิ ปัญญาไปพร้อมกัน

(๒๐) ชื่อว่า ได้เดินทางสายกลางและชื่อว่าเป็นคนไม่ประมาท

(๒๑) ชื่อว่า ได้ยินไม่เสียที่ที่#เราได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา

(๒๒) ชื่อว่า ได้เตรียมเสบียงพระนิพพานไว้

(๒๓) ชื่อว่า ได้เตรียมตัวก่อนตาย

(๒๔) ชื่อว่า ได้ช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญวัฒนา

โดยสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนาทั้งสิ้น ไม่ใช่เป็นเพียงในสวนอานิสงส์เฉพาะผู้ปฏิบัติเท่านั้นหากที่ใดมีผู้ปฏิบัติมากจะทำให้สังคมร่มเย็นเป็นสุขด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น มีประโยชน์มากมายเหลือที่จะคณานับ ในที่นี้จึงขอยกมาแสดงตามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

พระธรรมสังฆบุรุษจารย์ (จรัญ ฐิตธมโม) ได้รวบรวมไว้ในหนังสือ คู่มือการฝึกอบรมพัฒนาจิต คือ ๑) สัตตางัง วิสุทธินา ทำกายวาจาใจ ของสรรพสัตว์ให้บริสุทธิ์หมดจด ๒) โสกะปริเวทนางัง สมะติกกะมะยะ ดับความเศร้าโศก ปริเวทนาการต่าง ๆ ๓) ทุกขโทมนัสสานังอัตถังกะมะยะ ดับความทุกข์กาย ดับความทุกข์ใจ ๔) ญาณัสสะ อธิคะมายะ เพื่อบรรลุมรรคผล ๕) นิพพานัสสะ สัจฉิกิริยาเย เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง เป็นต้น

อานิสงส์ในขั้นปัญญาญาณนั้น มีการกล่าวถึงปัญญาในขั้นที่รู้แจ้งอริยสัจและมีความลึกซึ้งดังศัพท์ที่ว่า “ปฏิเวธคัมภีระภาโว” ลึกซึ่งโดยแทงตลอด หมายถึงตั้งแต่มรรคญาณเป็นต้นไป คือ บุคคลผู้มุ่งหวังที่จะหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ มีศรัทธาจริง ตั้งใจจริง เจริญวิปัสสนากรรมฐานกำหนดตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า กำหนดรูปนาม เพื่อให้เกิดปัญญาขั้นสูงสุดเริ่มตั้งแต่เห็นรูปนามเป็นต้นไป จนกระทั่งเห็นอริยสัจ ๔ หน่วงนิพพานเป็นอารมณ์มรรคญาณเกิดขึ้นมาตัดกิเลสให้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทประหານ ผลญาณปัจจเวกขณะญาณเกิดขึ้นมาตามลำดับอย่างนี้

เรียกว่า ลึกซึ่งโดยปฏิเวธ^{๓๒}

จะเห็นได้ว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น คือ การฝึกอบรมปัญญาด้วยการกำหนด (พิจารณา) สิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งชัด ตรงต่อสภาวะของมันคือให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามสิ่งที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง คือความเห็นไตรลักษณ์ ดังนั้นเบื้องต้นจะต้องเข้าใจสิ่งที่จะต้องใช้ กำหนด (อารมณ์) ในการเจริญวิปัสสนาก่อน^{๓๓} สิ่งที่เป็นตัวกำหนดในอารมณ์กรรมฐาน คือ รูปและนาม เพราะการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้นจะต้องรู้จักสิ่งที่เกิดขึ้นกับรูปนามการจะรู้สิ่งที่เกิดขึ้นกับรูปนามจึงต้องใช้สติจดจ่ออยู่กับความเป็นไปของรูปนาม นั่นคือการพิจารณาพิจารณา ทำให้คลายความยึดมั่นในรูปนามได้ “เพราะความยึดถือว่าเป็นของเรา นามรูปย่อมไม่มีแก่ผู้ใดโดยประการทั้งปวง ผู้ใดไม่เศร้าโศกเพราะไม่มีความยึดมั่นว่าเป็นของเรา ผู้นั้นแลย่อมไม่เสื่อมในโลก” นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีศรัทธาความเชื่อว่าการปฏิบัติเช่นนี้ มีผลจริง ความศรัทธานี้เปรียบประดุจเมล็ดพืชที่สมบูรณ์ดีพร้อมที่จะงอกงามได้ทันทีที่นำไปปลูก ความเพียรประดุน้ำที่พรมลงไปให้เมล็ดพืชนั้น เมื่อเมล็ดพืชได้น้ำพรมลงไปจะงอกงามสมบูรณ์ขึ้นทันที เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจะได้ผลมากน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับสิ่งเหล่านี้ด้วย

๓.๓ วิปัสสนาภูมิกับญาณ ๑๖

เหตุของวิปัสสนามี ๒ ชนิดคือ เหตุใกล้กับเหตุไกล เหตุใกล้ของวิปัสสนาคือ สมาธิ ถ้าผู้ใดได้สมาธิก็แสดงว่าผู้ผู้นั้นใกล้ต่อการบำเพ็ญวิปัสสนาได้ดีขึ้น เหตุที่ไกลออกไปก็คือ ศิล เป็นเหตุของวิปัสสนาเหมือนกัน แต่ยังไกลกว่าสมาธิ สมาธิเป็นเหตุใกล้ที่สุด เพราะฉะนั้น ศิลและสมาธิจึงเป็นเหตุของวิปัสสนา บุคคลจะทำวิปัสสนาจำเป็นจะต้องมีศิลปและสมาธิ คือ ศิลบริสุทธ์และจิตบริสุทธ์ ศิลเป็นบาทให้เกิดสมาธิและกัสมาธิก็เป็นบาทฐานให้เกิดปัญญา ศิล, สมาธิและปัญญา จัดว่าเป็นกุศลธรรม ๓ ที่มาจากการเจริญสติที่จะต้องอาศัยวิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิหมายถึง อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ภูมิในที่นี้หมายถึง อารมณ์ของวิปัสสนา หรือภูมิธรรมทั้ง ๖ นี้เป็นธรรมที่อบรมให้เกิดวิปัสสนาการเจริญวิปัสสนา โดยอาศัยสติ

^{๓๒} พระราชสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนากรรมฐานเล่ม ๖**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อาศรมอักษร, ๒๕๐๖), หน้า ๑๔๘.

^{๓๓} พระครูสมุห์ทองล้วน คงพิศ, “วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท: กรณีศึกษาวิธีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙)”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓.

กำหนดรู้ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง หรือเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ซึ่งเป็นภูมิของวิปัสสนา
 อุปมาเหมือนกับพื้นแผ่นดินเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ยังเป็นที่รองรับของพืชพันธุ์ หรือเป็น
 สถานที่ปลูกสร้างของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นสิ่งที่เกื้อกูลประโยชน์อย่างยิ่ง ฉะนั้นวิปัสสนาภูมิก็เป็นที่ตั้ง
 เป็นที่เกิดแห่งญาณปัญญาผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติตาม จิตย่อมหลุดพ้นจากวิภวภูมิจนถึงมรรคผล
 นิพพาน ซึ่งอาศัยวิปัสสนาภูมิเป็นขั้นพื้นฐาน

๓.๓.๑ วิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ ๖ หรือ ภูมิแห่งปัญญา^{๓๔} เป็นปรมาตถ์อารมณ์ มี ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ
 ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิบัติสมาธิ ๑๒ แต่ในที่นี้ผู้วิจัยขอกกล่าวเฉพาะชั้น ๕ ขึ้นเป็น
 อุทาหรณ์ในอารมณ์ของวิปัสสนา กล่าว คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติตามหลัก สติปัฏ
 ฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติโดยการกำหนดรู้ที่กาย เวทนา จิต ธรรม ที่ชั้น ๕ หรือรูปนาม โดยมีบาทฐาน
 จากสีลวิสุทธิ และจิตวิสุทธิ (วิปัสสนาขณิกสมาธิ) เป็นบาทฐาน ดังนี้

- (๑) รูปชั้น ๕ เป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นรูปธรรม
- (๒) เวทนาชั้น ๕ เป็นเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม
- (๓) สัญญาชั้น ๕ กับสังขารชั้น ๕ เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม
- (๔) วิญญาณชั้น ๕ เป็นจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม^{๓๕}

การปฏิบัติชั้น ๕ เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทั้งรูปธรรมนามธรรม รูปชั้น ๕ เป็น
 รูปธรรม ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นรูป ชั้นที่เหลือ ๔ ชั้น เป็นนามธรรม คือ สภาวะธรรมที่ไม่ใช่รูปไม่มี
 รูปร่างสีสัณวรรณะสังขารปรากฏ เป็นทั้งรูปทั้งนาม เป็นปรมาตถ์ธรรม เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือ
 กำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะเท่านั้น เช่น ในขณะที่จิตเห็นรูปทางตา จักขุปสาทรูป เป็นเหตุให้เห็น รู
 ปารมณ์ ที่มากระทบจักขุปสาท ทั้งรูปารมณ์ ทั้งจักขุปสาทเป็นรูปชั้น ๕ ส่วนผู้เห็นรูปารมณ์ คือ จิตเป็น
 วิญญาณชั้น ๕ การเสวยรูปารมณ์เป็นเวทนาชั้น ๕ ความจำสีสัณวรรณะของรูปารมณ์ เป็นสัญญาชั้น ๕
 ความดีใจหรือเสียใจในรูปารมณ์เป็นสังขารชั้น ๕ การเห็นทุกครั้ง ชั้น ๕ ปรากฏพร้อมกันทุกครั้ง ทาง
 หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่นเดียวกัน ผู้มีสติควบคุมจิตกำหนดรู้ให้ทันชั้น ๕ ตามความเป็นจริงจึงเป็น
 อารมณ์วิปัสสนา ดังนั้น จำเป็นต้องกำหนดรู้ให้ทันให้ถูกทุกครั้งทุกอารมณ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ ขณะนั่ง
 สมาธิกำหนดรู้ดูอาการไหวเคลื่อนของท้อง กำหนดรู้ว่า พองหนอยุบหนอ กำหนดไปตามปัจจุบัน

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
 หน้า ๗๒๐.

^{๓๕} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร :
 บริษัท ธารนิเวศการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๗-๘๙.

อารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์แห่งรูปนามที่ปรากฏอยู่นั้นตามเป็นจริง ด้วยความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติย่อมปรากฏญาณปัญญาที่เรียกว่าโสฬสญาณ (ญาณ ๑๖) ซึ่งเป็นสภาวะของการปฏิบัติ วิปัสสนา^{๓๖} ตามลำดับญาณ ซึ่งจะกล่าวถึงในเรื่องต่อไป

๓.๓.๒ ญาณ ๑๖

ญาณ ๑๖ คือ ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมาย คือ มรรคผลนิพพาน ๑๖ อย่าง คำบาลีเรียกว่า โสฬสญาณ มีดังต่อไปนี้

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้รูป-นาม ความเห็นเช่นนี้ เรียกว่า ทิณฺณวิสุทฺธิ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจด เป็นวิปัสสนาสัมมาทิณฺณิ

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูป-นาม เพราะรูปและนาม ต่างอาศัยกันและกันเกิดเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน ไม่มีใครสร้างขึ้นมาเพราะได้รู้เห็นปัจจัยของรูป นาม เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งความสิ้นสงสัย อรรถกถาจารย์ว่า เป็นจฺุฬโสภาบัน

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้รูปนามโดยลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การกำหนดพองยุบ รู้ชัดระยะกลางเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ รู้ชัดระยะแรกกับระยะกลาง จัดเป็น ปัจจยปริคคหญาณ รู้ชัดระยะแรก ระยะกลาง ระยะสุดท้ายเป็นสัมมสนญาณ นิमितค่อย ๆ เกิด ค่อย ๆ หายเห็นชัดทั้ง ๓ ระยะ ทุกขเวทนาமாகกำหนดจนหายไป รูปนามชัดเจน เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๑๐ (สัมมสนญาณ)

ญาณที่ ๔ อุทฺถัพพยานุปีสสนาญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้ความเกิด และความดับของรูปของ นามชัดเจนแบ่งเป็น ๒ คือ ตรุณอุทฺถัพพญาณ^{๓๗} มีกำลังญาณอ่อนเป็นวิปัสสนูปกิเลส^{๓๘} และ พลวอุทฺถัพพญาณ กำลังญาณแก่กล้าสามารถละความเห็นผิดในวิปัสสนูปกิเลสได้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๙ และเป็นญาณที่ ๔ ในญาณ ๑๖

ญาณที่ ๕ ภัคฺขานุปีสสนาญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้แต่ความดับไปของรูปนาม^{๓๙} หรือเห็น ความแตกไป หรือตั้งสติไว้ในความดับ ญาณละความเกิดรู้เฉพาะความเสื่อม หรือเห็นแต่ความย่อยยับ การกำหนดรู้ขั้น ๕ รูปนามว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนอยู่เสมอ ๆ จะเห็นสภาวะปรากฏเร็วมาก

^{๓๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๔.

^{๓๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ.๙), *ปิดประตูบายน ทางไปสู่นิพพาน*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ อักษรพิทยา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๒.

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๒๗๗.

^{๓๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

กำหนดไม่ทันความเกิด กำหนดได้เฉพาะความสิ้นไป^{๔๐}

ญาณที่ ๖ ภูตูปัญฐานญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เห็นความแตกสลาย ไม่ว่าจะภพใดภูมิใด ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น เป็นความกลัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรูปนาม ในอดีตดับไปแล้ว ปัจจุบันกำลังดับอยู่ อนาคตก็จะต้องดับไป เห็นจริงๆ จึงเกิดอาการใจหาย สภาวะปรากฏเร็วมาก

ญาณที่ ๗ อาทินวานุปัสสนาญาณ ปัญญากำหนดรู้เห็นทุกขีโทษของรูปนามโดยถ่ายเดียว ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีส่วนใดน่าปรารถนาเลย เป็นเหมือนผี เหมือนโรค เหมือนอาศัยอยู่ในป่า ฆฎอันตรายจากสัตว์ร้าย เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัย เป็นสิ่งที่มีความบกพร่องระคนอยู่ด้วยทุกข์ ไม่ว่าจะกำหนดครั้งใดพบแต่ของไม่ดีเป็นโทษทั้งสิ้น

ญาณที่ ๘ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยอาการเบื่อหน่าย เพราะมีแต่ความแตกสลายไป ไม่น่าอธิมย์ยินดีเลย เห็นรูปนามเป็นโทษ ไม่เพลิดเพลินจิตใจ ไม่อยากไปสู่ภพใด ๆ ไม่อยากกำหนดแต่ยินดีพิจารณาเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาหรือกำหนดได้ ญาณที่ ๖-๗-๘ เป็นอย่างเดียวกัน อย่างอ่อนเป็นภยญาณ อย่างกลางเป็นอาทินวญาณ อย่างแก่เป็นนิพพิทาญาณ

ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปัญญากำหนดรู้ว่าจะพ้นไปจากรูป-นาม^{๔๑} อันน่าเบื่อหน่ายเต็มทนนั้นเสีย เหมือนปลาติดข่าย ไม้ป่าถูกขังในกรงอยากจะพ้นไปจากข่ายจากกรงขัง ฉะนั้นอาการเวทนาไม่รุนแรง มีคันทันคันทา ชูซ่าตามกาย เจ็บคันไอบุ หรือ แผลงไต

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปัญญากำหนดรู้ทางพ้นไป หรือ ญาณที่ค้ำน้ำหนักทางจะพ้น จึงหันกลับไปพิจารณาไตรลักษณ์ ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ทุกขเวทนามีน้อยแต่รุนแรง การกำหนดไม่สะดวก ไม่ค่อยทันปัจจุบัน ต้องพยายามมากกว่าญาณที่ผ่านมา^{๔๒}

ญาณที่ ๑๑ สังขารูปกขาญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยอาการวางเฉย เป็นกลาง รู้เห็นรูปนามตามเป็นจริงจนเบื่อหน่าย และปรารถนาจะหนีไปเสียให้พ้นแต่ไปไม่ได้ จึงเกิดความรู้สึกพะอืดพะอม แต่สติกำหนดรู้เฉยอยู่ ไม่ยินดียินร้าย ไม่มีข้อขัดข้อง กำหนดได้ง่ายที่สุด ไม่หวาดกลัว ไม่เบื่อหน่าย เห็นรูปนามว่างเปล่า ละวางรูปนามลงได้จิตนิ่งเฉยไม่ฟุ้งซ่านกระวนกระวาย สมาธิตั้งอยู่ยาวนาน กำหนดรู้รูปนามสุขุมละเอียดลออ ญาณแล่นสู่นิพพาน^{๔๓}

ญาณที่ ๑๒ สัจจานุโลมิกญาณหรือ อนุโลมญาณ ปัญญากำหนดรู้รูปนามครั้งสุดท้ายโดย

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๙๙.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๓๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๑๐.

อนุโลมไปตามลำดับ เมื่อสำเร็จกิจในวิปัสสนาญาณ ๘ ตั้งแต่อุทัพพญาณถึงสังขารุเปกขาญาณ หรือ กำหนดไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ หรือญาณอันเป็นไปต่อการตรัสรู้^{๔๔} เมื่อใจเป็นกลางต่อรูปนาม การตรัสรู้ร้อยสัจยอมเกิดขึ้น ถึงจุดหมายปลายทางสู่ความดับ ปลดปล่อยความเป็นไปของรูปนามตรงสู่พระนิพพาน เป็นสังขารุเปกขาญาณขั้นสุดยอด ท่านพระอรุทธาจารย์ เรียกยอดของสังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทัพพญาณถึงสังขารุเปกขาญาณ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความบริสุทธิ์หมดจดจากข้อปฏิบัติจะนำไปสู่มรรคผลนิพพาน ข้อที่ ๖ ในวิสุทธิตี ๗

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ^{๔๕} ความหยั่งรู้ที่เป็นภาวะแห่งการข้ามพ้น จากปุถุชนเข้าสู่ อริยบุคคล โดยโคตรภูจิตหน่วงนิพพานเป็นอารมณ์ ละปุถุชนโคตรทันที เป็นจิตทำลายชาติเชื้อปุถุชน การกำหนดรู้อนุโลมญาณ เข้าโคตรภูญาณ ตัดอารมณ์โลกีย์ ตัดโคตรปุถุชนไม่มีเหลือ เป็น โลกีย์ญาณ ปลดปล่อยวางขั้น ๕ ก่อนที่อริยมรรค ได้นิพพานเป็นอารมณ์ครั้งแรก

ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคล^{๔๖} เมื่อโคตรภูจิตดับ อริยมรรคจิตเสวยนิพพานต่อชั่วขณะจิตหนึ่ง ญาณปัญญาที่เกิดร่วมกับมรรคจิต เรียกว่า มรรคญาณ เห็นนิโรธสัจ ส่วนทุกข์ สมุทัย มรรค เกิดพร้อมกัน เป็นโลกุตตระ เป็นอัปนาวิถี มีอินทรีย์เสมอกัน เริ่มหมดความรู้สึกที่อนุโลมญาณ ก้าวสู่ความดับผ่านโคตรภูญาณ ถึงมรรคญาณ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิตี เป็นข้อสุดท้ายในวิสุทธิตี ๗ การดับแตกต่างกันมีลักษณะ ดังนี้

ลักษณะที่ ๑ สังขารสุขุมละเอียดย่างยิ่ง ดับไป เรียกว่า ดับทางอนิจจัง

ลักษณะที่ ๒ ทุกขเวทนาเกิดขึ้นอย่างแรง ในที่สุดดับไป เรียกว่า ดับทางทุกขัง

ลักษณะที่ ๓ สังขารละเอียดย่างยิ่ง ค่อยๆ หายดับไป เรียกว่า ดับทางอนัตตา

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จปัญญาญาณในอริยผล เมื่อมรรคจิตดับผลจิตเสวยนิพพานทันที ๒ ขณะญาณที่เกิดร่วมผลจิต เรียกว่า ผลญาณ เป็นญาณโลกุตตระ มรรคญาณ

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๑๘.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัทเอสอาร์พริ้นติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๒๗.

ไม่ว่าขั้นใดเกิดขณะจิตเดียวเท่านั้น ผลญาณปรากฏ ๒-๓ ขณะจิต^{๔๗} การกำหนดรู้ดำเนินต่อไป ในปฐมมรรค หรือโสดาปัตติมรรค ได้ประหารกิเลส ๕ อย่าง คือ

- ๑) ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
- ๒) ความลัษณะสงสัยไม่แน่ใจ
- ๓) ความยึดถือว่าบุคคลบริสุทธิ์ด้วยศีล และวัตรเท่านั้น
- ๔) การนำไปสู่อบายภพโดยกามราคะ
- ๕) การนำไปสู่อบายภพโดยภริษะ

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณะญาณ ญาณหยั่งรู้การพิจารณาทบทวน กิเลสที่ละ หรือที่เหลือ และนิพพาน เว้นแต่พระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่เหลือ^{๔๘} ลักษณะญาณครั้งนี้ผลจิตดับ ภาวังคจิตเกิดสืบต่อแล้ว กามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุต เกิดขึ้นพิจารณามรรคผลเป็นต้น หรือกลับไปพิจารณาภาวะที่เข้าสู่ความดับ ว่าเป็นอะไรไป ในอรรถกถาว่า อริยบุคคลที่ไม่ได้พิจารณาก็มี ในอภิธรรมัตถสังคหอรรถกถาว่า อริยบัณฑิตพหุสูตย์่อมพิจารณากิเลสที่ละ และกิเลสที่เหลือ บุคคลไม่มีปริยัติไม่ได้พิจารณา แต่ที่กำหนดต่อไป

การแสดงลำดับความเป็นไปของวิปัสสนาญาณ ที่ทำให้บรรลุความเป็นอริยบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๑ ก็ได้สำเร็จเป็นโสดาบัน กิเลสยังไม่หมด แต่ว่าตัดออกไปได้บางส่วน แต่ส่วนไหนที่ตัดขาดไปแล้ว จะไม่เกิดขึ้นในจิตใจอีกเลย เช่น ความสงสัยจะไม่เกิดขึ้นอีกเลย ความโลภที่ประกอบไปด้วยความเห็นผิด หมดไปเลยจากจิตใจ จะมีความเห็นอย่างถูกต้อง เข้าใจอย่างถูกต้อง และยังมีความโลภ มีโทษะบางอย่าง แต่ไม่รุนแรงถึงขนาดที่จะกระทำอกุศลกรรม ชนิดที่จะนำไปสู่อบายโสดาบันนี้ ศีล ๕ จึงบริสุทธิ์ จะไม่ล่วงศีล ๕ เป็นเด็ดขาด แต่ยังมีความโลภ ความโกรธ แต่ไม่มีความอาฆาตมาดร้าย ไม่มีความตระหนี่เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะของโสดาบัน ก็เท่ากับทำลายภพชาติ ไปมากมาย การที่จะเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปก็จะเกิดอย่างมาก ๗ ชาติ ก็จะสำเร็จเป็นอรหันต์ ถึงแม้จะขาดความเพียร เกิด ๗ ชาติยังงี้ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วก็ปรินิพพาน ก็พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด แต่ถ้าหากบุคคล ได้เพียรพยายามต่อไป สามารถที่จะดำเนินผ่านญาณ ๑๖ อีกรอบหนึ่ง ก็ลักษณะเดียวกัน ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๒ ก็เป็นสกทาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๓ ก็เป็น อนาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๔ ก็หมดสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์ เป็นอเสขบุคคล ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป พันทุกข์โดยสิ้นเชิง

สรุปความว่า โสฬสญาณญาณ ๑๖ ประการนี้ได้ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสสอนลำดับญาณดังที่ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้ แต่ท่าน พระสารีบุตร

^{๔๗} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโศติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๒๓๑.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๖๑.

ก็เป็นผู้รู้พุทธประสงค์จึงได้ตั้งชื่อญาณต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่กระนั้นก็มีเนื้อหาในพระสูตรบางแห่งที่สื่อให้เห็นสถานะของญาณในระดับต่าง ๆ เช่น ในอนัตตลักขณสูตรว่า เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว อริยสวากโอรุปรสมิปี นิพพิณฑติ^{๔๙} ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกเมื่อเห็นอยู่อย่างนั้น ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป

คำว่า นิพพิณฑติ (ย่อมเบื่อหน่าย) ในคัมภีร์อรรถกถาท่านหมายเอา ภัยตูปัญฐานญาณ (ญาณที่ ๖) อาทีนวญาณ (ญาณที่ ๗) นิพพิทาญาณ (ญาณที่ ๘) มุญจितุกัมยตาญาณ (ญาณที่ ๙) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณที่ ๑๐) สังขารูปเพกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) และอนุโลมญาณ (ญาณที่ ๑๒)

คำว่า เอวํ ปสฺสํ (เมื่อพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้) ในคัมภีร์อรรถกถาท่านกำหนดเป็น ๓ ญาณ คือ สัมมสนญาณ (ญาณที่ ๓) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่ ๔) และภังคานุปัสสนาญาณ (ญาณที่ ๕)

แม้แต่พระดำรัสว่า วิสขชติ (ย่อมคลายกำหนด) ท่านหมายเอา มัคคญาณ (ญาณที่ ๑๔) วิราคา วิมุจติ เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น ท่านหมายเอา ผลญาณ (ญาณที่ ๑๕) วิมุตตสมิ วิมุตตมิตติ ญาณ โหติ (เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีความรู้ (ญาณ) ว่า หลุดพ้นแล้ว) ท่านหมายเอา ปัจเวกขณญาณ (ญาณที่ ๑๖) การอรรถาธิบายอย่างนี้เป็นไปตามแนวสังยุตตนิกายอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย อย่างไรก็ตาม การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สามารถที่จะสำรวจผลของการปฏิบัติได้จากโสฬสญาณ (ญาณ ๑๖) ซึ่งเป็นเครื่องวัดถึงความเจริญก้าวหน้าของการปฏิบัติ ดังนั้น การบรรลุ มรรค ผล นิพพาน นั้นจึงเป็นพระปัญญาตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้จริง

จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาบรรลุพระนิพพานโดยผ่านญาณ ๑๖ นั้น เทียบกับ วิสุทธิ ๗ มาตามลำดับ ผ่านครั้งแรกเป็นพระโสดาบัน ได้ถึงจุดหมายอันยิ่งใหญ่ในชีวิต ได้สมบัติอันเป็นอมฤต แม้สมบัติพระเจ้าจักรพรรดิ สมบัติท้าวสักกะ สมบัติท้าวมหาพรหม เทียบโสดาบันไม่ได้ โสดาปัตติผล เป็นโลกุตตรสมบัติ ไม่ต้องไปสู่อบายภูมิ ต่างจากมนุษย์ เทวดา และทิพยสมบัติเป็นโลกียสมบัติ ย่อมเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ไม่พ้นจากสังสารทุกข์ได้เลย ผู้ประสงค์จะบรรลุอริยมรรค อริยผลเบื้องสูง ต้องปฏิบัติในทำนองเดียวกัน โดยเริ่มต้นจากอุทัพพญาณ คุณภาพของญาณมีความละเอียด ประณีต สามารถกำจัดกิเลสได้มากขึ้น

ในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า โสดาปัตติมรรคประหาร สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อปายคมนียกามราคะ และอปายคมนียปฏิฆะ สกทาคามิมรรคประหารกามราคะ และปฏิฆะที่ไม่เป็นอปายคมนียะ อนาคามิมรรคประหารกามราคะ และปฏิฆะที่ไม่เป็นอปายคมนียะ อรหัตตมรรคประหารอุทัมภาคิยะสังโยชน์ สังโยชน์ ๑๐ ประการ ในจิตสันดานขาดสิ้นไป หลุดพ้นจากกิเลสทุกชนิด ไม่มีเชื้อเหลือให้เกิด แก่ เจ็บ ตายในภพใดๆ เลย ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็น

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๓/๑๙.

วิธีเข้าถึงอริยสังขธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่บริบูรณ์อย่างแท้จริง^{๕๐} ต่อไปจะได้กล่าวถึงวิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่ามีกระบวนการใดจะนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๓.๔.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน

คำว่า สติปัฏฐาน เป็นศัพท์สมาสภาษาบาลี ๒ ศัพท์คือ “สติ” กับ “ปัฏฐาน” “สติ” แปลว่า ความทรงจำ ความระลึกได้ ความไม่เผลอไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอย ส่วน “ปัฏฐาน” แปลว่าที่ตั้ง สติปัฏฐาน จึงแปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง^{๕๑}

ตามความหมายเดิม หมายถึงการจำเหตุการณ์ ที่ผ่านมาแล้วได้ แต่ที่ใช้กันมากมีความหมายเป็นปัจจุบัน หมายถึงความใส่ใจ หรือความตื่นตัวและหมายเอาเฉพาะความใส่ใจที่ดี ๆ ที่ฉลาด ที่เป็นกุศลตามความหมายในพุทธธรรมว่า ความมีสติ สติในความหมายนี้คือ สัมมาสติ ความมีสติชอบ จัดเป็นองค์ที่ ๗ ของอริยมรรคอันมีองค์ ๘ ซึ่งมีพุทธพจน์อธิบายไว้ชัดเจนว่า ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔^{๕๒}

พระพุทธองค์ทรงสอนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔ เพราะมีหลักยืนยันรับรองว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวนํ สมติกุภมาย ทุกขโทมนสฺसानํ อตฺถกฺคมา ยญาสส อธิคมา ย นิพพานสส สจฺฉิกิริยา ย ยทิทํ จตฺตารํ สติปัฏฺฐานา” แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอกสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๕๓}

สติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหนทางดำเนินของพระพุทธเจ้า ซึ่งรวมทั้งพระอริยสาวกทั้งหลายด้วย ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะเพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพานทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ พิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชณา

^{๕๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑.

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๕.

^{๕๒} พระญาณโพนิกะเถระ, หัวใจกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ศยาม, ๒๕๔๘),

^{๕๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

และโหมนัสในโลกได้^{๕๔}

กล่าวได้ว่า การเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ ประการนั้นย่อมน้อยลงเหลือแก่ รูปกับนาม รูปกับนามนี้เกิดที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และกิเลสก็เกิดที่ตรงนี้ เช่น เวลาตาเห็นรูป รูปนามเกิดแล้ว สีเป็นรูป เห็นเป็นนาม ถ้าเห็นรูปดีชอบใจเป็นโลภะ เห็นรูปไม่ดีไม่ชอบใจเป็นโทสะ เห็นแล้วเฉย ๆ ไม่มีสติกำหนดรู้เป็นโมหะ ทางหูก็เหมือนกัน เช่น เสียงเป็นรูป (หมายเอาโสตประสาท) ได้ยินเป็นนาม ได้ยินเสียงไพเราะชอบใจเป็นโลภะ ได้ยินเสียงไม่ไพเราะไม่ชอบใจเป็นโทสะ ได้ยินเสียงแล้ว ใจเฉย ๆ และไม่มีสติกำหนดรู้เป็นโมหะ ทางจมูก ลิ้น กาย ใจเป็นรูปนามเป็นเหตุให้โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในทำนองเดียวกันนี้

ตามธรรมดาของชาวโลกทั่ว ๆ ไปแล้ว เวลาจะดับไฟต้องเอาน้ำไปสาดหรือเทลงตรงไฟนั้น ไฟจึงดับได้ เช่น ไฟกำลังไหม้บ้านต้องเอาน้ำไปเทรดที่บ้านนั้นไฟจึงจะดับได้ฉับใด ผู้ที่จะดับกิเลสที่ฉับนั้น กิเลสเกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จะดับกิเลสตรงที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิธีการดับกิเลส ต้องประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ๑) อาตาปี มีความเพียรเผากิเลสให้ร้อนทั่ว ได้แก่ หมั่นขยันทำกรรมฐานมิให้ขาด ๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ คือ รู้รูปนามอยู่ทุก ๆ ขณะ ๓) สติมา มีสติกำหนดรูปนามอยู่เสมอ เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามองค์เช่นนี้ติดต่อกันไปภายใน ๗ วัน ๑๕ วัน ๑ เดือน หรือ ๒ เดือน เป็นต้น จึงจะสามารถละกิเลส คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลงได้^{๕๕}

สติปัฏฐานจึงหมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งของสติ ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกต้องครอบงำด้วยความยินร้ายที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่างคือ สติในกาย เวทนา จิต และธรรม ดังนี้

๑) กายานุปัสสนา

กายานุปัสสนา คือ การตั้งสติพิจารณากาย แบ่งย่อยออกไปเป็น ๖ ส่วน (การตั้งสติกำหนดพิจารณากายให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกายไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวตนเราเขา)

๑. อานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้า-ออก
๒. อิริยาบถ กำหนดให้รู้เท่าทันอิริยาบถ
๓. สัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง

^{๕๔} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), **พจนานุกรมไทย-บาลี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๔๔.

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๓-๓๔

๔. ปฏิภูมณสิกการ พิจารณาส่วนประกอบของร่างกายว่าเป็นของไม่สะอาด
๕. ธาตุมนสิกการ พิจารณาร่างกายของตนให้เห็นว่าเป็นสักแต่ธาตุแต่ละอย่าง ๆ
๖. นวสิวถิกการ พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มตายใหม่ ๆ จนถึงกระดูกป่น เป็นผุยผง (ปาฐา ๙) ให้เห็นว่าร่างกายของผู้อื่น (ซากศพที่กำลังพิจารณา) เป็นเช่นใดร่างกายของเราก็จักเป็นเช่นนั้น รวมเป็น ๖ ส่วน

๒) เวทนานุปัสสนา

เวทนานุปัสสนา คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ได้แก่ความรู้สึกอารมณ์ให้รู้ เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงเวทนา ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ คือ ๑) สุข ๒) ทุกข์ ๓) ไม่ทุกข์ไม่สุข ๔) สุขประกอบด้วยอามิส ๕) สุขไม่ประกอบด้วยอามิส ๖) ทุกข์ประกอบด้วยอามิส ๗) ทุกข์ไม่ประกอบด้วยอามิส ๘) ไม่ทุกข์ไม่สุขประกอบด้วยอามิส ๙) ไม่ทุกข์ไม่สุข ไม่ประกอบด้วยอามิสรวมเป็น ๙ อย่าง

๓) จิตตานุปัสสนา

จิตตานุปัสสนา คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ดังนี้ ๑) จิตมีราคะ ๒) จิตไม่มีราคะ ๓) จิตมีโทสะ ๔) จิตไม่มีโทสะ ๕) จิตมีโมหะ ๖) จิตไม่มีโมหะ ๗. จิตหดหู่ ๘.) จิตฟุ้งซ่าน ๙) จิตใหญ่ (จิตในฌาน) ๑๐) จิตไม่ใหญ่ (จิตที่ไม่ถึงฌาน) ๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๓) จิตตั้งมั่น ๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น ๑๕) จิตหลุดพ้น ๑๖) จิตไม่หลุดพ้น รวม ๑๖ อย่าง

๔) ฌัมมานุปัสสนา

ฌัมมานุปัสสนา คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ดังนี้

๑. พิจารณาธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุสมาธิ คือ นิวรณ์ ๕ มีกามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกกุจะ และวิจิกิจฉา เรียกว่า นิวรณ์บรรพ
๒. ฌันธ ๕ คือ รูป เวทนาสัญญา สังขาร และวิญญาณ เรียกว่า ฌันธบรรพ ๓. อายุตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูกลิ้น กาย และใจ และอายุตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและอัมมารมณฺ์ เรียกว่า อายุตนะบรรพ
๔. โพชฌงค์ ๗ คือ สติ ฌัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา รวมเรียกว่า โพชฌงค์บรรพ
๕. อริยสัจจ ๔ คือ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฎิปทา รวม ๕ ส่วน ในหมวดฌัมมานุปัสสนา ศรัทธาปรากฏอยู่ในอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ซึ่งคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงธรรมเหตุเกิดอัมมวิจยะ คือ ศรัทธา

สรุปได้ว่า สติปฏิฐาน ๔ แปลว่า “ฐานที่ตั้งของสติ” หมายถึง การใช้อารมณ์ ๔ อย่างเป็น

หลักสำหรับให้สติยึดอารมณ์ ๔ ประการคือ

๑. กาย หมายถึง การกำหนดลมหายใจเข้าออก (อานาปานสติ) ดังกล่าวแล้วนั้น การกำหนดอิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน พัง พิจารณาอาการ ๓๒ ของกาย ธาตุ ๔ และการเย็บปะเข้า วิธีทำคือตั้งสติไว้ที่อารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ กำหนดรู้การเคลื่อนไหวกายทุกชนิดอย่าให้อิริยาบถใด ๆ เกิดขึ้นโดยมิได้กำหนดรู้ ในการกำหนดลมหายใจเรียกว่า บริกรรมนิมิต เมื่อได้องค์ ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ก็เป็นสมาธิที่แท้จริง เรียกว่า ปฐมฌาน หมวดกายเป็นการบริกรรมเบญจขันธ์ในส่วนของร่างกาย

๒. เวทนา หมายถึง การกำหนดรู้ความรู้สึกทุกชนิดที่เกิดขึ้นในใจ เช่น ความรู้สึกเป็นสุขสบายใจ สบายกาย (สุขเวทนา) ความรู้สึกไม่สบายกาย ไม่สบายใจ (ทุกขเวทนา) และความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) เวทนาเป็นส่วนของจิต มี ๓ ลักษณะ คือ ๑) สุข คือ โลภะ เป็นเวทนาที่ติดง่ายแต่ปลดยากที่สุด ๒) ทุกข์ คือ โทสะ ที่รู้สึกกระสับกระส่าย อยากผลึกออก ๓) ไม่สุขไม่ทุกข์ คือ โมหะ ความสงสัย

๓. จิต หมายถึง การกำหนดรู้สภาวะต่าง ๆ ของจิต เช่น จิตมีความโลภ จิตมีความโกรธ จิตมีความหลง จิตมีความหดหู่หรือจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น โดยการใช้สติจ้องดู ความเปลี่ยนแปลง และคุณภาพของจิตทุกชนิด เมื่อเพ่งดูในจิต ทั้งจิตสำนึกและไร้สำนึก ล้วนกลัวตาย ยึดตัวตน และยึดมั่นความสุข เพื่อตน ในหมวดจิตนี้เพ่งที่ความสุขจึงปฏิบัติจิตให้ปราโมทย์แล้ว ตั้งมั่นอุเบกขา เมื่อจิตเกิดญาณหยั่งรู้ว่ามิอำนาจควบคุมเจตสิกได้แล้ว จิตเป็นอุเบกขาแล้ว เรียกว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์

๔. ธรรม คือ การตั้งสติกำหนดรู้ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้นในจิตใจ เช่น นิรวรณ ๕ ขันธ์ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ใช้อินิจจังและปฏิจจสมุปบาทเห็นความไม่เที่ยง การปฏิบัติปฏิจจสมุปบาทในอริยสัจ ๔ ทำให้เกิดปัญญาเห็นความ ไม่เที่ยง เห็นทุกข์ เห็นความไม่เป็นตัวตน ครอบถ้วนละเอียดประณีตที่สุด จิตวิมุตติหมดความยึดมั่น สลัดทุกสิ่งคืนสู่ธรรมชาติเดิม

๓.๔.๒ ขอบเขตของสติปฏิฐาน ๔

ขอบเขตของสติปฏิฐานอาจถูกมองว่ามีขอบเขตที่กว้างขวางเกินกว่าจะรับรู้ได้ทั้งหมด ซึ่งถ้ามองในแง่เนื้อหาจะเห็นความกว้างขวางของเนื้อหาที่สติปฏิฐานครอบคลุมอยู่ เพราะความรู้ที่บริสุทธิ์ ความรู้แจ้งที่บริสุทธิ์มีความละเอียดลึกซึ้ง และมีวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงได้ยาก เช่น การพิจารณากาย อย่างเดียวว่าจะเข้าใจเรื่องของกายทั้งหมด บางที่อาจใช้ชีวิตทั้งชีวิตในการค้นหาคำตอบ ซึ่งบางที่อาจจะไม่ได้รับคำตอบที่แท้จริง ขอบเขตของเนื้อหาที่ต้องปฏิบัติจึงอยู่ที่การใช้สติตั้งมั่นพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ส่วนขอบเขตด้านพื้นที่อยู่ที่ความเหมาะสมโดยเน้นที่ความสัปปายะเป็นสำคัญ และขอบเขตด้านบุคคลและผลของการปฏิบัติแยกย่อยได้ดังนี้

๑. สติปฏิฐานที่ปฏิบัติกันตั้งแต่อดีตเมื่อ ๒,๕๐๐ ปีที่แล้วมายังคงใช้ปฏิบัติได้ผล

เช่นเดียวกับปัจจุบัน และปฏิบัติกันได้เหมือนกันทั้งในหมู่ชนชาวตะวันตกและชาวตะวันออกทั้งในท่ามกลางมรสุมแห่งชีวิตและในที่สูงของกัฎฐิพระ

๒. ความจริงแล้วสัมมาสติ (หมายถึงสติปัญญา) เป็นรากฐานที่จำเป็นยิ่งของการเป็นอยู่โดยชอบ และการคิดโดยชอบสำหรับทุกๆ คนไม่ว่าจะอยู่ไหนและในเวลาใด มีความหมายที่สำคัญยิ่งไม่เฉพาะต่อพุทธสาวกผู้เคร่งครัดเท่านั้น แต่สำหรับทุกๆ คนที่พยายามเอาชนะใจตนเอง ซึ่งยากที่จะทำได้ตลอด ถึงบุคคลที่ปรารถนาอย่างจริงจังที่จะเจริญอินทรีย์ของตนให้แก้ก้ำยั้งขึ้น และประสบความสำเร็จที่แท้จริง

๓. การปฏิบัติตามสติปัญญานี้เป็นไปเพื่อเอาชนะและลวงพ้นความทุกข์โศกและความพิโรธรำพัน เพื่อความดับสูญแห่งความทุกข์และโทมนัส ซึ่งภาวณาเช่นนี้ไม่ใช่สิ่งที่ทุกคนต้องการดอก หรือ ความทุกข์เป็นประสบการณ์สามัญของมนุษย์เรา ดังนั้น วิธีที่จะเอาชนะความทุกข์ให้ได้โดยสิ้นเชิงจึงเกี่ยวข้องกับเราทุกคน จริงอยู่สำหรับแต่ละบุคคล การเอาชนะความทุกข์โดยสิ้นเชิงอาจจะอยู่ไกล แต่มีทางเดินที่ท่านบอกแจ้งไว้ชัดเจนอยู่แล้ว ยิ่งกว่านั้น ก้าวแรก ๆ ของทางเดินนี้ ซึ่งก็คือก้าวแรก ๆ ของสัมมาสติ จะให้ผลสำเร็จที่เห็นได้อย่างฉับพลัน โดยจะสามารถเอาชนะความทุกข์แต่ละเรื่องแต่ละกรณีให้ลุล่วงไปได้อันมาก ผลของการปฏิบัติเช่นนี้ หมายถึงความสุข ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับทุกคน และช่วยส่งเสริมให้การฝึกจิตก้าวหน้าไปอย่างมีประสิทธิภาพด้วย

๔. ความมุ่งหมายที่แท้จริงของสติปัญญา คือ การปลดปล่อยจิตให้พ้นจากความทุกข์ทั้งหลายอย่างสิ้นเชิงอันได้แก่นิพพาน ซึ่งเป็นที่สุดแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทางดำเนินที่ทรงสอนในสติปัญญานี้เป็นทางสายตรง การก้าวหน้าไปบนทางสายนี้ต้องอาศัยการพิจารณาอย่างแน่วแน่ สม่่าเสมอในอารมณ์ของสติปัญญาที่กำหนดให้ การปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดนั้น การฝึกให้มีสติทั่ว ๆ ไปในกิจประจำวันเป็นสิ่งที่สำคัญมาก การปฏิบัติในชีวิตประจำวันนี้จะมีส่วนช่วยเสริมอย่างสำคัญสำหรับการฝึกที่มุ่งเฉพาะรูปแบบเป็นกระบวนการและเป็นเครื่องช่วยตกแต่งจิตที่ยังไม่เคยรับการฝึกให้น้อมเข้าสู่อารมณ์และแนวทางของสติปัญญาได้ง่ายขึ้น ช่วยให้เกิดความเคยชินต่อสภาพจิตใจแบบมีสติ ผลดีของการปฏิบัติจะเป็นแรงจูงใจให้อยากขยายการปฏิบัติต่อไป เพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด การฝึกสติปัญญาจึงหมายถึงสติที่ปฏิบัติในสภาพชีวิตของมนุษย์โดยทั่วไป

๕. ในสติปัญญามีพลังสร้างสรรค์และมีเสน่ห์แห่งพระสัจธรรมแห่งโพธิญาณที่ดึงดูดความสนใจของคนได้เสมอเหมือนกันทั้งหมด ไม่จำกัดว่าเป็นยุคสมัยถิ่นฐานใด ๆ ในเนื้อหาที่มีทั้งความลึกและความกว้างทั้งความเรียบง่ายและความลึกซึ้ง เป็นรากฐานและเป็นโครงสร้างของธรรมที่ยังคงปฏิบัติได้ ให้เห็นผลจริงสำหรับมนุษย์ทุกคน อย่างน้อยที่สุดสำหรับคนจำนวนมากผู้เล็งเห็นสิ่งเสพติดทางศาสนา หรือยากล่อมประสาทของศาสนาจอมปลอม จำนวนบุคคลเหล่านั้นนับวันจะมีมาก

ขึ้นทุกที สติปัญญาจะช่วยแก้ปัญหาที่รบกวนอันเกี่ยวกับเรื่องที่ไม่ใช่วัตถุธรรมที่ไม่มีอยู่ในชีวิตจิตใจของคนเหล่านั้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้ไม่สามารถแก้ไขได้โดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์หรือด้วยศาสนาแห่งศรัทธา

เพราะเหตุนี้ สติปัญญา จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาโดยละเอียด เพื่อนำวิธีการนี้ไปใช้กับปัญหาและสภาวะปัจจุบัน^{๕๖} และขอบเขตของการปฏิบัติแบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ ซึ่งในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการปฏิบัติตามสติปัญญา ๔ ไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กาย เวทนา จิต ธรรม ๔ อย่างนี้ จึงเรียกว่า สติปัญญา ๔^{๕๗} ซึ่งเป็นองค์ธรรมที่ครอบคลุมถึงกันและมีความเชื่อมโยงต่อกัน อาจเป็นเรื่องยากที่จะปฏิบัติให้ได้ทั้งหมด แต่หัวใจของการปฏิบัติตามวิธีสติปัญญานี้ อยู่ที่การใช้สติกำหนดรู้และพิจารณารูปธรรมและนามธรรม หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นกลางไม่ปรุงแต่ง

ความสำคัญของการกำหนดตัวอารมณ์แท้ ๆ ให้ได้นั้นเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำ เมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งทูลขอคำแนะนำอย่างสั้น ๆ จากพระองค์ พระพุทธเจ้าได้ทรงประทานกฎในการปฏิบัติดังต่อไปนี้ “เมื่อเห็นก็จงแต่เพียงเห็น เมื่อได้ยินก็จงแต่ได้ยิน เมื่อรู้ (กลิ่น รส สัมผัส) จงแต่เพียงรู้ เมื่อใจรู้ก็จงแต่เพียงใจรู้”^{๕๘} เมื่อมีสิ่งที่มากระทบก็ให้รู้สิ่งที่มากระทบและรู้ว่าใจรู้จักสิ่งที่มากระทบ แล้วไม่สร้างกระแสไหลเวียนจากการปรุงแต่ง ปล่อยวางอารมณ์อดีตและอนาคตเอาอารมณ์ปัจจุบันเป็นฐานที่มั่น

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้นมีสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน ๒ ฝ่ายคือ ฝ่ายทำหน้าที่รู้ หรือผู้กำหนด และฝ่ายที่ถูกรู้หรือถูกกำหนด ฝ่ายที่ทำหน้าที่รู้ คือสติสัมปชัญญะ ฝ่ายที่ถูกรู้หรือถูกกำหนดได้แก่กาย เวทนา จิต ธรรม วิธีการกำหนดรู้คือ การใช้โยนิโสมนสิการกำหนดพิจารณาสิ่งหรือเหตุการณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นให้เห็นว่า เป็นกระบวนการของธรรม (ธรรมชาติ) ที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย มิได้มีใครไปบังคับบัญชาให้เป็นไปมีสติสัมปชัญญะ รู้เห็นความเป็นธรรมดาเหล่านั้น โดยมีต้องเข้าไปต่อเติมเสริมแต่งด้วยอำนาจของความอยากและความเห็น (ตัณหาและทิฏฐิ) ซึ่งปรากฏในสติปัญญาสูตรว่า เธอมีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่ เพียงเพื่อเป็นความรู้ และเพื่อสำหรับระลึกเท่านั้น คือ มีสติกำหนดชัดเจนตรงตามความจริงว่ามีแต่กาย ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัว ตน เรา เขา เป็นต้น

ทั้งนี้เพียงเพื่อเป็นความรู้และสำหรับใช้ระลึก คือเพื่อเจริญสติสัมปชัญญะ” และ “เธอเป็นอยู่

^{๕๖} พระญาณโพนิกะเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๒-๓.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติสมบูรณแบบ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๒๓.

^{๕๘} พระญาณโพนิกะเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๓๓.

ไม่อิงอาศัย คือมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไม่ต้องเอาใจฝากไว้กับสิ่งนั้นสิ่งนี้ บุคคลนั้นบุคคลนี้เป็นต้น อีกทั้งไม่ถือนั่นอะไร ๆ ในโลก คือไม่ยึดติดถือนั่นสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณว่าเป็นตัวตน”^{๕๙} ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะทำให้เกิดญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เรียกว่าหยั่งรู้ในวิปัสสนาญาณ ๙ คือ

๑. อุทัพพายนุปัสสนาญาณ คือ ญาณที่เห็นความเกิดดับของเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นแล้วดับไป

๒. กังคานุปัสสนาญาณ คือ ญาณที่เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนต้องสลายไปทั้งหมด

๓. ภยตูปัญฐานญาณ คือ ญาณที่เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายไปของทุกสิ่งทุกอย่างแล้วสังขารทั้งปวงปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนจะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔. อาทินวานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัย ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นโทษเป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง เป็นทุกข์

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย เมื่อพิจารณาเห็นโทษของสังขารย่อมเกิดความเบื่อหน่าย ไม่เพเลิดเพเลินติดใจ

๖. มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ ญาณที่คำนึงด้วยความใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อเบื่อหน่ายสังขาร ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

๘. สังขารุเบกขาญาณ คือ ญาณอันเป็นไปด้วยความเป็นกลางของสังขาร เกิดความรู้เห็นสังขารสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง วางใจเป็นกลาง ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน ละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้

๙. สัจจานุโลมิกญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยัสัจจ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยัสัจจย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปเป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ^{๖๐}

^{๕๙} พระครูสมุห์ทองล้วน คงพิศ, “วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท: กรณีศึกษาวิธีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙)”, **วิทยานิพนธ์ปริญาตศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๕), หน้า ๓๗.

^{๖๐} ชุ.ป. (ไทย). ๓๑/๑/๑.

เมื่อรู้วิปัสสนาญาณแล้วต้องรู้พื้นฐานหรือขอบเขตของวิปัสสนาเรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ” คือขั้นหรือภูมิของวิปัสสนามี ๖ ประการ คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นภูมิของวิปัสสนาหรืออารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน

๓.๔.๓ วิธีการปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง อารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานได้แก่ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ ประการนั้นย่อลงเหลือแก่ รูปกับนาม รูปกับนามนี้เกิดที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และกิเลสก็เกิดที่ตรงนี้ เช่น เวลาตาเห็นรูป รูปนามเกิดแล้ว สีเป็นรูป เห็นเป็นนาม ถ้าเห็นรูปดีชอบใจเป็นโลภะ เห็นรูปไม่ดีไม่ชอบใจเป็นโทสะ เห็นแล้วเฉย ๆ ไม่มีสติกำหนดรู้เป็นโมหะ ทางหูก็เหมือนกัน เช่น เสียงเป็นรูป (หมายเอาโสตประสาท) ได้ยินเป็นนาม ได้ยินเสียงไพเราะชอบใจเป็นโลภะ ได้ยินเสียงไม่ไพเราะไม่ชอบใจเป็นโทสะ ได้ยินเสียงแล้ว ใจเฉย ๆ และไม่มีสติกำหนดรู้ เป็นโมหะ ทางจมูก ลิ้น กาย ใจเป็นรูปนามเป็นเหตุให้โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในทำนองเดียวกันนี้

ตามธรรมดาของชาวโลกทั่ว ๆ ไปแล้ว เวลาจะดับไฟต้องเอาน้ำไปสาดหรือเทลงตรงไฟนั้น ไฟจึงดับได้ เช่น ไฟกำลังไหม้บ้านต้องเอาน้ำไปเทรดที่บ้านนั้นไฟจึงจะดับได้ฉับใด ผู้ที่จะดับกิเลสก็ฉับนั้น กิเลสเกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จะดับกิเลสตรงที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิธีการดับกิเลส ต้องประกอบด้วยองค์ ๓ คือ

- ๑) อาตาปี มีความเพียรเผากิเลสให้ร้อนทั่ว ได้แก่ หมั่นขยันทำกรรมฐานมิให้ขาด
- ๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ คือ รู้รูปนามอยู่ทุก ๆ ขณะ และ
- ๓) สติมา มีสติกำหนดรูปนามอยู่เสมอ^{๖๑}

ที่สำคัญจะต้องมีความขยันหมั่นเพียรด้วยความมีสติกำหนดรู้รูปนามอยู่เสมอไม่ปล่อยให้กิเลสมีช่องว่างแทรกตัวเข้ามา สิ่งสำคัญจะต้องทำให้มากเจริญให้มาก ถ้าทำอย่างจริงจังจะเห็นผลภายใน ๗ วัน การกำหนดรู้รูปนามนี้จะต้องแยกให้ออกว่าสิ่งใดเป็นตัวกำหนดรู้และสิ่งใดเป็นตัวถูกรู้ สิ่งที่ถูกรู้ในการเจริญสติปัฏฐานก็คือกาย เวทนา จิต ธรรม ส่วนตัวรู้คือสติ ซึ่งคำว่าสติสามารถอธิบายได้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

- ๑) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาภายในกาย
- ๒) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
- ๓) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาจิตในจิต
- ๔) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย^{๖๒}

^{๖๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๗๗-๘๗

ในการพิจารณาภายในกาย เวทนา จิต ธรรมนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มีความเพียร (อาตภาพิ) มีสัมปชัญญะและมีสติควบไปด้วยเสมอ เพื่อกำจัดให้หมดไปซึ่งความยินดีและความเสียใจในโลก^{๖๓} ภาวพิจารณาเห็นภายในกายอยู่คือ ภาวในธรรมวินัยนี้ไปสู่ปากก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้ายาว’ เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกยาว’ เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจเข้าสั้น’ เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า ‘เราหายใจออกสั้น’^{๖๔}

สรุปได้ว่า วิธีการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐานนั้น ควรเข้าใจที่ตั้งและสิ่งที่ทำให้เกิดการกระทบคือ ฐานทั้ง ๔ อันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งการฝึกฝนสติ ย่นย่อลงเป็นฐาน ๒ คือ รูปและนาม

๑) รูป ได้แก่กายานุปัสสนาทั้ง ๖ หมวด คือ

(๑) อานาปานสติปัฏะ ทรงตรัสไว้สำหรับอิริยาบถนั่งอย่างเดียว ยืนเป็นอีกอิริยาบถหนึ่ง ซึ่งสามารถเจริญอานาปานสติได้ ซึ่งผู้ศึกษาและปฏิบัติควรทดลองฝึกปฏิบัติ

(๒) ฐานกาย คือการพิจารณาภายในสามารถเจริญได้ในทุกอิริยาบถคือ ยืน เดิน นั่ง นอน

(๓) อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน จัดเป็นอิริยาบถใหญ่ ผู้เริ่มปฏิบัติพึงฝึกฝนสติสัมปชัญญะในอิริยาบถใหญ่ให้ได้ก่อน เมื่อผลการปฏิบัติพัฒนาไปถึงจุดหนึ่ง สติสัมปชัญญะจะกระจายขอบเขตไปสู่อิริยาบถย่อยในชีวิตประจำวันได้เอง

(๔) เฉพาะอิริยาบถเดินและนั่งควรอาศัยรูปแบบแห่งการปฏิบัติไปก่อน รูปแบบนี้หมายถึงกุศโลบายหรือเทคนิคที่ครูผู้สอนแต่ละท่านมีประสบการณ์และได้รับผลจากการปฏิบัติด้วยวิธีนั้น ๆ มาแล้วในอิริยาบถนั่งบางท่านไม่สามารถเจริญอานาปานสติได้ สามารถเปลี่ยนวิธีไปดูความเคลื่อนไหวของกายส่วนอื่นแทน เช่น วิธีการแบบพอง-ยุบ หาก ๒ วิธีการยังไม่ได้ผลให้เปลี่ยนการเคลื่อนไหวที่มือ โดยฝึกสติสัมปชัญญะในรูปการยกมือสร้างจิ้งหะ (หมวดสัมปชัญญะปัฏะ) เช่น วิธีการของหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก

(๕) รูปแบบวิธีการปฏิบัติแต่ละอย่างมีข้อดีพิเศษแตกต่างกันไปในฐานผู้ศึกษาปฏิบัติควรเลือกเฟ้นให้ถูกกับอุปนิสัยไม่พึงวิพากษ์วิจารณ์หรือติชมโดยที่ตนเองยังไม่ได้ทดสอบปฏิบัติ

(๖) กายคตาสติเป็นกรรมฐานที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญอันสงสืไว้เป็นเอกประการ พึงทราบว่าฐานภายในสติปัฏฐานนั้น มีเนื้อหาสาระเช่นเดียวกับกายคตาสติ

^{๖๒} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๕.

^{๖๓} วคิน อินทสระ, **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๓๒.

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

สรุปแล้ว กายานุปัสสนาสติปัฏฐานทั้ง ๖ หมวดเป็นฐานแห่งการฝึกฝนสติที่สามารถบรรลุ มรรค ผล นิพพานได้เหมือนกันทุกหมวด สุดแต่อุปนิสัย บารมีธรรมของแต่ละท่านว่าสั่งสมพอกเพียง ไร

๒) ฐานนาม คือ เวทนา จิต ธรรม มีดังนี้

(๑) จิตและเจตสิก เป็นสหชาติธรรม คือ อิงอาศัยกัน เกิดและดับพร้อมกัน ฐาน เวทนาและฐานธรรมเป็นสภาวะธรรมของเจตสิกที่เกิดและดับพร้อมกัจิต

(๒) เมื่อฐานเวทนา จิต ธรรม เกิดและดับพร้อมกันเช่นนี้ สติจะตั้งอยู่บนฐานใดก็ได้ ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยแต่ละช่วงที่จะให้สติระลึก

ฐานนาม (เวทนา จิต ธรรม) ไม่เหมือนกับฐานรูป (กาย) คือฐานกายนั้นเราสามารถที่จะเปลี่ยนฐานอารมณ์ให้กับสติได้ในแต่ละช่วงซึ่งมีถึง ๖ หมวด แต่ฐานนามจะเลือกปฏิบัติเช่นนั้นไม่ได้ เลย สภาพจิตหรือเจตสิกใดที่ประจักษ์ชัด (มหันตารมณ์) สติจะระลึกเอง

๓.๔.๔ อุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔

พฤติกรรมของบุคคล เกิดจากการทำงานร่วมกันระหว่างรูปกับจิตเจตสิก โดยจิตเจตสิก เป็นตัวทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ หากจิตเจตสิกฝ่ายดี (กุศลจิตเจตสิก) เป็นผู้ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ ก็เกิดพฤติกรรมในทางที่ดี (กุศลกรรม) แต่ถ้าเป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว (อกุศลจิตเจตสิก) อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นผู้ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ก็จะเกิดพฤติกรรมในทางชั่ว (อกุศลกรรม) อันเป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อนทั้งต่อตัวเองและสังคม พฤติกรรมของมนุษย์จึงเป็นภาคแสดงออกของจิต ซึ่งเมื่อพฤติกรรมไม่ดีก็แสดงว่าจิตไม่ดีด้วย เมื่อจิตไม่ดีจึงต้องหาวิธีการทำให้พื้นฐานจิตดี นั่นก็คือการปฏิบัติ ธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมไป ในทางดีได้ และในการปฏิบัตินอกจากจะพบสิ่งที่ก่อให้เกิดสมาธิแล้ว ยังต้องประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นสมาธิหรือเป็น ศัตรูของการปฏิบัติ ซึ่งนักปฏิบัติจะต้องรู้ให้ทันแล้วก้าวให้พ้น สิ่งเหล่านี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า นิรวรณ

นิรวรณ แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่า สิ่งที่เกิดกั้นการ ทำงานของจิต สิ่งที่ขัดขวางความตั้งงามของจิต สิ่งที่ทอนกำลังปัญญา หรืออธิบายความหมายที่เป็น วิชาการยิ่งขึ้นว่า สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง

คำอธิบายลักษณะของนิรวรณที่เป็นพุทธพจน์มีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย นิรวรณ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี) ๕ ประการนี้ นิรวรณ ๕ ประการ ะไรบ้าง คือ

๑. กามฉันทนิรวรณ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความพอใจ ในกาม)

๒. พยาบาทนิวรรณ์ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความคิด ปองร้าย)
๓. ถีนมิตินิวรรณ์ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความหดหู่ และเชื่องซึม)
๔. อุทัจจกุกุกุจนิวรรณ์ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความฟุ้งซ่าน และร้อนใจ)
๕. วิจิกิจฉานนิวรรณ์ (สิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความลังเล สงสัย)

นิวรรณ์ ๕ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละนิวรรณ์ทั้ง ๕ ประการนี้ ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ฯลฯ”^{๖๕}

ยังมีพุทธพจน์อีกบทหนึ่งกล่าวว่า

“ภิกษุทั้งหลาย นิวรรณ์ ๕ ประการนี้ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา ทำให้ไม่รู้อะไร มีปัญญามีตบอด เป็นไปในฝ่ายความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน นิวรรณ์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. กามฉันทนิวรรณ์ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา ทำให้ไม่รู้อะไร มีปัญญามีตบอด เป็นไปในฝ่ายความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

๒. พยาบาทนิวรรณ์ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด ฯลฯ

๓. ถีนมิตินิวรรณ์ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด ฯลฯ

๔. อุทัจจกุกุกุจนิวรรณ์ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด ฯลฯ

๕. วิจิกิจฉานนิวรรณ์ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด เป็นเหมือนคนไม่มี ดวงตา ทำให้ไม่รู้อะไร มีปัญญามีตบอด เป็นไปในฝ่ายความ คับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน นิวรรณ์ ๕ ประการนี้”^{๖๖}

นิวรรณ์ ๕ อย่าง พึงระวังอย่านำมาสับสนกับสมณะหรือสมาธิ หากพบที่ใดพึงตระหนักไว้ว่า นี่ไม่ใช่สมณะ นี่ไม่ใช่สมาธิ นิวรรณ์ ๕ อย่างนั้น มีอธิบายดังนี้

๑. กามฉันท ความอยากได้อะไร (แปลตามศัพท์ว่า ความพอใจในกาม) หรือ อภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้ หมายถึงความอยากได้กามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะ จิตที่ถูกล่อด้วยอารมณ์ต่างๆ คิดอยากได้นอนอยากได้นี้ ตัดใจโน้นตัดใจนี้ค่อยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ขุ่นข้องอยู่ ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่อาจเป็นสมาธิได้

๒. พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้ายมองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ฉุนเฉียว

^{๖๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๙/๑๐๕.

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๑/๑๕๓.

ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตที่มีวาระทบนั้นกระตบนั้นสะดุคั่นสะดุคั่นเดิน ไม่เรียบ ไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ

๓. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม หรือเซ็งและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ท้อแท้ ความซบเซา เหงาหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจกับมิทธะความเซื่องซึม เฉื่อยเฉา ง่วงเหงาหาวนอน โง่งงว่ อืดอาด มึนม่ว่ ตื้อตัน อาการซึม ๆ เฉา ๆ ที่เป็นทางกาย จิตที่ถูกอาการทางกายและทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

๔. อุทัจจกุกุกุจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็นอุทัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ สาย พร่า พล่านไปกับกุกุกุจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ ระวัง เดือดร้อนใจ ยุงใจ กลุ้มใจ กังวลใจ จิตที่ถูกอุทัจจกุกุกุจะครอบงำ ย่อมพล่านย้อมคว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

๕. วิจิกิจฉา ความลั้งเลงสยได้แก่ความเคลือบแคลงไม่แน่ใจสงสัย เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พุดสั้น ๆ ว่ากลางแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย ตัดสินไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่ คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิจฉาขัดไว้กวนไว้ให้ค้ำให้พรัลั้งเลอยู่ ย่อมไม่อาจ แน่วแน่เป็นสมาธิได้

๓.๔.๕ ประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี

๗ ปีจึงยกไว้ ๑ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๖ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๖ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๕ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๕ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๔ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๔ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๓ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๓ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๒ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๒ ปีจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๑ ปี พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๑ ปีจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๗ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๖ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๖ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๕ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๔ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๓ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๓ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๒ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๒ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๑ เดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๑ เดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอดครึ่งเดือน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

ภิกษุทั้งหลาย ครึ่งเดือน จยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ วัน พึงหวังได้ผล อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโถมันัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๖๗}

และยังมีประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ นั้นยังมีอีกมากมายหลายประการ ทั้งที่เป็นประโยชน์ต่อตัวของปฏิบัติเองและประโยชน์ต่อโลก จึงแบ่งประโยชน์ที่ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ไว้ ๓ ชั้นคือ

๑) ประโยชน์ในเบื้องต้น

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

(๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย หยุดั้งจากความก่อกวนวิตกกังวลเป็นเครื่องพักผ่อนกายให้ใจสบายและมีความสุขเช่นบางท่านทำ อานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่จำเป็นต้องรอกอยและไม่มีอะไรที่จะทำ เหมือนดั่ง เวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนักเป็นต้น หรืออย่าง สมบูรณ์แบบได้แก่มานสมาบัติที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจ เป็นอยู่ อย่างสุขสบาย ในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่าเพื่อเป็นทิวภูมิธรรมสุขวิหาร

(๒) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิแนวนอนอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอยเสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกัน อุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่าจิตเป็นกัมมณีหรือกรรมนี้อย่าง แปลว่า ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน

ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปุณฺณท้าวไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจ พลอยอ่อนแอเศร้าหมองซุ่มมัวไปด้วย ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจทำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาทีร่างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจอย่างรุนแรง ทำให้ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่ สบายอยู่แค่กายเท่านั้นจิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้น หัน กลับมาส่งเสริมอิทธิพลบรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วยอาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้นหรือ แม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกขเวทนาทางกายไว้ก็ได้^{๒๘}

๒) ประโยชน์ในท่ามกลาง

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะไม่เป็นทุกข์ เพราะมีสติพอในขณะแห่งผัสสะ ความจริง ข้อแรกคือว่าเรามีความรู้สึกที่เป็นทุกข์ เพราะว่าเราไม่มีสติปัญญาพอในขณะ ที่มีผัสสะ ความทุกข์ ทั้งหลายเกิดขึ้นในชีวิตของเรา ครอบงำอยู่ตลอดเวลาเพราะว่าเรารู้ไม่ทันผัสสะเมื่อมีผัสสะ คือมีการ กระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เป็นประจำวันต้องมีสติให้พอ และเร็วพอที่จะ มาทันในเวลาของผัสสะ ถ้ามีทั้งสติทั้งปัญญาในขณะแห่งผัสสะอย่างนี้แล้ว จิตนั้นก็ไม่ต้องปล่อยให้ปฏุง ไปอย่าง โง่เขลาจนมีความทุกข์ จะควบคุมจิตนั้นไว้ได้ จิตจะปฏุงมาในทางที่จะไม่ต้องเป็นทุกข์ แล้ว จัดการแก้ไขกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่มันเนื่องกันอยู่นั้นให้ลุล่วงไปด้วยดี เป็นเรื่องที่ต้องทำอย่างไร ก็ทำได้

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, หน้า ๒๓-๒๔.

ถูกต้องไม่มีอะไรเสียหาย ได้ประโยชน์ ไม่เป็นทุกข์ เมื่อมีสติพอในขณะแห่งผัสสะเราก็ไม่ต้องเป็นทุกข์^{๖๙} ประโยชน์ในขั้นนี้จะเน้นที่ประโยชน์ที่เกิดจากสมาธิ ทำให้เกิดความสงบ ซึ่งจิตจะมีลักษณะดังนี้

(๑) แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพว้างกระจายออกไป

(๒) ราบเรียบ สงบเหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ที่มีน้ำนิ่งไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว

(๓) ใส กระจ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัดเหมือนน้ำสงบนิ่งไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด

(๔) นุ่มนวล ครอบงำงาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย^{๗๐}

เมื่อจิตเป็นสมาธิ สงบ ย่อมรู้จักแยกแยะความดีชั่ว ส่งผลต่อพฤติกรรมด้วยเพราะพฤติกรรมของบุคคล เกิดจากการทำงานร่วมกันของขันธ์ ๕ คือรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ กล่าวคือเมื่ออายตนะภายในได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และจมูก กระทบกับอายตนะภายนอก ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส แล้วจิตมนสิการต่ออายตนะภายนอกที่มากระทบ เจตสิกจะทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดอารมณ์ แล้วจึงแสดงออกซึ่งอารมณ์นั้น ออกมาเป็นพฤติกรรมของบุคคล^{๗๑} ผู้ใดที่มีพฤติกรรมดีย่อมแสดงว่ามีจิตใจที่ดี และสามารถอยู่ร่วมในสังคมได้อย่างสงบสุข

๓) ประโยชน์สูงสุด

ประโยชน์สูงสุดนั้นเป็นประโยชน์ที่เป็นอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นนิกายใดก็ตาม เป็นภาวะที่สามารถทำลายกิเลสต้นเหตุและอวิชชาให้หมดสิ้นไปจากจิตใจได้ เรียกภาวะว่านิพพาน เรียกผู้ที่บรรลุความหลุดพ้นว่าพระอรหันต์ พระอรหันต์นั้น ได้แก่ผู้ปฏิบัติบริบูรณ์ด้วยโพชฌงค์ ๗ คือ สติ ความระลึกทั่ว ธัมมวิจยะ การสอดส่องเลือกเฟ้นธรรม วิริยะ คือ ความเพียร ปิติ คือ ความอิ่มใจ ปัสสัทธิ คือ ความสงบ สมาธิ คือ ความตั้งใจมั่น อุเบกขา คือ ความวางเฉย เป็นผู้กำหนดนิรุตม์ ๕ ได้เด็ดขาดแล้ว ทั้งเป็นผู้ถอนได้แล้วซึ่งรากของอกุศล ๓ ประการ ได้แก่ (๑) โลภะ

^{๖๙} พุทธศาสนิกฯ, การปฏิบัติวิปัสสนาในอิริยาบถนอน, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๕-๖.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, หน้า ๑๓.

^{๗๑} อนุชา สมจิตร์, “การศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลจากการปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัญญาฐานสี่ซึ่งฝึกสอนโดยคุณแม่ ดร.สิริ กรินชัย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (สาขาศาสนาเปรียบเทียบ: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙), หน้า ๕๕.

ความอยากได้ (๒) โทสะ ความโกรธเคืองประทุษร้าย (๓) โมหะ ความหลงกับทั้งเป็นผู้ที่ไม่ยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ และเป็นผู้ขาดแล้วซึ่งสังโยชน์ ๑๐ เป็นผู้พ้นแล้วจากกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา กล่าวโดยย่อ พระอรหันต์คือท่านผู้ปราศจากกิเลสและอาสวะทุกประการโดยสิ้นเชิง เป็นผู้ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เป็นผู้บริสุทธ์ด้วยกาย วาจา ใจ^{๗๒}

สรุปได้ว่า วิปัสสนามีวิธีปฏิบัติสำคัญที่เรียกว่า สติปัฏฐาน คือ การเอาสติมาใช้ในการที่จะกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ หรือตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปในชีวิตจิตใจของเรา เอาสติไปจับให้รู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน แล้วส่งให้ปัญญาพิจารณา สติกับปัญญาทำงานคู่กัน สติเป็นตัวสำคัญเป็นตัวจับสิ่งนั้นไว้ให้ปัญญาดูสติกับปัญญาจึงทำงานคู่กันสติตามทุกอย่างที่เกิดขึ้นในปัจจุบันไม่ให้พลาดไป สติจับปัญญาดู ปัญญา ดูรู้ตามเป็นจริง เมื่อพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ปัญญาจะเห็นความไม่เที่ยง เห็นความเปลี่ยนแปลง เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะสิ่งทั้งหลาย เมื่อตามดูอย่างต่อเนื่องและไม่ขาดตอนจะเห็นการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การดับไป ซึ่งเป็นอาการของอนิจจังตลอดเวลา เมื่อดูโดยไม่มီးอะไรมาบังตาเห็นตามความเป็นจริงเห็นสภาพที่เป็นอย่างนั้น คือเห็นความเปลี่ยนแปลง ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทุกอย่างที่เกิดขึ้นในด้านร่างกาย การเคลื่อนไหว การยืน การนั่ง การนอน การกิน การดื่ม การรับประทานอาหารสติจับทันแล้ว ปัญญา รู้ตามเป็นจริงอาการที่เกิดขึ้นเป็นไปในจิต เช่น ความรู้สึกสุขทุกข์และความคิดอะไรต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตจิตใจของเราทุกอย่าง สติเป็นตัวจับปัญญาเป็นตัวรู้เท่าทันกับปัจจุบัน นี่คือเรื่องของสติปัฏฐาน

เครื่องมือที่สำคัญอีกอย่างนอกจากสติ คือปัญญา เมื่อปัญญากับสติทำงานควบคู่กันจะทำให้การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเห็นผลได้เร็วขึ้น เช่น “การพิจารณากาย คืออวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหมด มี ผม ขน เล็บ เป็นต้น ซึ่งประชุมกันอยู่ในรูปนี้ เปรียบเสมือนรถ จะได้ชื่อว่า รถเพราะอาศัยส่วนต่าง ๆ มาประกอบกันเข้า” เมื่อจะพิจารณาร่างกายจะเอาสติมาจับจ่ออยู่กับกาย จากนั้นจึงใช้ปัญญาเป็นตัวพิจารณา สติทำหน้าที่จับให้นิ่ง ปัญญาทำหน้าที่พิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง โดยใช้จิตเป็นที่ตั้งสติเป็นตัวจับอารมณ์ ปัญญาเป็นตัวพิจารณาอารมณ์ เมื่อพิจารณารูปนามอย่างถี่ถ้วนแล้วจะเห็นถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน การเห็นอย่างนี้เรียกว่าเห็นตามความเป็นจริงแล้วเกิดความเบื่อหน่าย “ความเบื่อหน่ายในที่นี้ ไม่ได้หมายเอาความเบื่อหน่ายอย่างของชาวโลก เช่นเบื่อหน่ายต่อชีวิตคิดฆ่าตัวตาย เป็นต้น หมายเอาความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมคือรูปนามของนักปฏิบัติ” ความเบื่อหน่ายทำให้เกิดการแสวงหาทางดับทุกข์ และปล่อยวางอารมณ์ทุกอย่างที่มากระทบ เมื่อมีอารมณ์ใดเกิดขึ้นจะรับรู้แล้วปล่อยวาง ไม่ปรุงแต่ง การไม่ปรุงแต่งทำให้อารมณ์ถูกปล่อยออกไปไม่ประทับอยู่ในจิต จิตจึงเบาสบาย

^{๗๒} ธนิต อญฺโพนฺธ, อานิสงส์วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (ม.ป.ท., ๒๕๓๙), หน้า ๑๓๐.

เมื่อจิตประกอบด้วยโพชฌงค์ ๗ ละรากเหง้าของอกุศล และละนิวรณ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจอันจะทำให้ปัญญาเสียกำลัง สัจจจากกามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุฌานที่แรกอันมีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา เกิดแต่วิเวกแล้ว บรรลุฌาน ที่สองเป็นที่ผ่องใส ภายในไม่มีวิตกวิจารณ์แล้ว บรรลุฌานที่สามอันเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้แล้ว บรรลุฌานที่สี่ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขเพราะละสุขละทุกข์เสียได้ เพราะล่องไปแห่งโสมนัส และโทมนัสทั้งหลาย มีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงานตั้งอยู่แล้ว น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกถึงขั้นอันได้เคยอาศัยอยู่แล้วในภาพก่อน และเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ดังเดิม น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อจตุปปาตญาณ มีจักขุคุณของทิพย์ หมดจดพิเศษยิ่งกว่าจักขุมนุษย์ ล่วงรู้กำเนิดของสัตว์ทั้งหลาย และเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ดังเดิม น้อมจิตไปเฉพาะเพื่ออสาวิกขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ขึ้น นี้ความดับทุกข์ นี้ปฏิบัติทาดำเนินถึงความดับทุกข์ เมื่อรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมพ้นวิเศษ เมื่อจิตพ้นวิเศษแล้ว ญาณหยั่งรู้อย่อมเกิดขึ้นว่าจิตพ้นวิเศษแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติ สิ้นแล้ว กิจที่จะต้องทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกไม่มี^{๗๓}

๓.๕ สรูป

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเจริญอบรมปัญญาให้รู้เท่าทันรูป นามตามเป็นจริง เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น จึงพ้นไปจากตัณหา และทิฏฐิ ย่อมเป็นผู้ไม่ถูกความ ทุกข์ครอบงำ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องใช้องค์คุณ ๓ คือ มีความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส มีสติ มีสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้ ทางกาย เวทนา จิต และธรรม ที่สำคัญต้องพยายามสร้างฉันทะ ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ให้ มุ่งมั่นเพื่อระวังป้องกันและละเสียซึ่งอกุศล เพียรเจริญ และรักษากุศลมิให้เสื่อมไป เมื่อปฏิบัติด้วย คุณธรรมตามนี้ย่อมบรรลุถึงความดับทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ย่อมถึงความบริสุทธิ์หมดจด ปราศจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้

จะเห็นได้ว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน หรือการปฏิบัติภาวนานั้น คือ การฝึกอบรมปัญญาด้วยการกำหนด (พิจารณา) สิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัด ตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามสิ่งที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง คือความเห็นไตรลักษณ์ ดังนั้นเบื้องต้น

^{๗๓} พระภิกษุวิสุทโธ (จรัญ จิตธมโม), **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๖๒-๑๖๓.

จะต้องเข้าใจสิ่งที่จะต้องใช้ กำหนด (อารมณ์) ในการเจริญวิปัสสนาก่อน สิ่งที่เป็นตัวกำหนดในอารมณ์ ธรรมฐานนั้นคือ รูปและนาม เพราะการเจริญวิปัสสนาธรรมฐานนั้นจะต้องรู้จักสิ่งที่เกิดขึ้นกับรูปนามการ จะรู้สิ่งที่เกิดขึ้นกับรูปนามจึงต้องใช้สติจดจ่ออยู่กับความเป็นไปของรูปนาม นั่นคือการพิจารณา ทำให้คลายความยึดมั่นในรูปนามได้ “เพราะความยึดถือว่าเป็นของเรา นามรูปย่อมไม่มีแก่ผู้ใดโดยประการทั้งปวง ผู้ใดไม่เศร้าโศกเพราะไม่มีความยึดมั่นว่าเป็นของเรา ผู้นั้นแลย่อมไม่เสื่อมในโลก”

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ หรือการทำวิปัสสนาปัญญา หรือวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นทำให้พัฒนาทำให้มาก ๆ และทำให้เจริญขึ้น วิปัสสนาปัญญาที่ทำให้เกิดขึ้นให้เจริญขึ้นนี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยการปฏิบัติ หรือทำให้เจริญขึ้นด้วยภาวนา ในการภาวนา ระดับวิปัสสนานี้อาจมีความแตกต่างจากสมถภาวนา เพราะว่าในขั้นของสมถภาวนาจะเอาสติไปยึดอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างมั่นคง วิปัสสนาไม่จำเป็นต้องเอาสติไปยึดกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อย่างมั่นคง แต่จะเอาสติไปพิจารณาทุกสิ่งที่เกิดขึ้นที่มากกระทบ หรือความรู้สึกนึกคิดที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีเป้าหมายเดียวคือ ดับทุกข์ จะต้องดับอวิชชาให้ได้จึงจะเกิดปัญญา ๆ นั้นมีอยู่หลายประเภท ปัญญาทุกประเภทไม่ใช่จะเกิดขึ้นเองได้ แต่จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการประกอบให้เกิดขึ้น ปัญญาย่อมเกิดขึ้นได้เพราะการประกอบในที่นี้ก็คือต้องสร้างเหตุที่จะให้ปัญญาเกิดขึ้นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ การที่เข้าไปกำหนดรู้ที่กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นอารมณ์ จนเห็นสภาวะความเป็นจริงว่า ธรรมชาติทุกอย่าง มีการเกิดขึ้น ดำเนินไป แล้วก็แตกสลายเป็นธรรมดา

บทที่ ๔

สภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จุดมุ่งหมายในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการปฏิบัติทางจิต เพื่อให้จิตเกิดการเรียนรู้จดจำสภาวะการดับของนามรูป การดับซึ่ง ความโลภ ความโกรธ ความหลงทั้งหลาย ที่เกิดผ่านอายตนะภายในและภายนอกทั้ง ๑๒ คือ ตา (รูป) หู (เสียง) จมูก (กลิ่น) ลิ้น (รส) กาย (สัมผัส) ใจ (ธรรมารมณ์) วิญญานชั้นธ เป็นสภาวะของจิตที่เกิดขึ้น ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษารายละเอียดซึ่งเกี่ยวกับสภาวะการเกิด-ดับของวิญญานชั้นธ ดังมีรายละเอียดที่จะศึกษาดังต่อไปนี้

- ๔.๑ ความหมายของสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธ
- ๔.๒ สภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธ
- ๔.๓ ธรรมชาติหรือลักษณะของวิญญาน
- ๔.๔ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเกิดดับของวิญญานชั้นธ
- ๔.๕ วิปัสสนาญาณ ๑๖
- ๔.๖ การกำหนดรู้สภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธในวิปัสสนาญาณ
- ๔.๗ สรุป

๔.๑ ความหมายของสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธ

สภาวะรูปนาม คนทั่วไปมักสำคัญรูปนามในลักษณะของสมมุติบัญญัติ จึงกล่าวว่า เรานั่ง เรายืน เราเดิน เราเหยียด เราคู้ เราเห็น เราได้ยิน ฯลฯ ความจริงแล้วไม่มีบุคคลผู้ทำการนั่ง ยืน เดิน เป็นต้น มีเพียงรูปนามสองอย่างเป็นที่ประชุมกัน สภาวะที่ปรากฏในร่างกายนี้ตามประสบการณ์ในการปฏิบัติ คือ สภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่ระยะหนึ่ง หรือสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) พร้อมทั้งสภาวะที่โน้มไปสู่อารมณ์ คือรู้อารมณ์นั่นเอง (นาม) ปัญญาที่เข้าใจอย่างนี้เป็นการหยั่งเห็นตามความเป็นจริง รูป คือ สิ่งที่จับต้องได้ในอาการกาย ๓๒ ประการ เป็นสภาพที่ทนได้ยาก เป็นสภาพ บีบคั้นตามความหมายในหนังสืออภิธานวรรณนาได้ให้ รูป เป็นธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกฺขณ) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธปัจจัย ได้แก่ ความเย็น ร้อน หิว, กระทบ ยุบ รื่น เหลือบ ไร ลม แดด เป็นต้น

ธรรมชาติโดยอ้อมเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะ วิโรชปัจจัย มีความเย็น ร้อน (อาการกาย ๓๒ ประการ) เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป^๑

ตามหลักวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นวิทยาการทางโลกนั้น สิ่งมีชีวิต หมายถึง สิ่งที่เจริญเติบโตได้ กินอาหารได้ เคลื่อนไหวได้ และสืบพันธุ์ได้ ซึ่งนอกจากจะหมายถึง มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายแล้ว ยังหมายถึงพืชอีกด้วย พระพุทธศาสนากล่าวว่า การเกิดของมนุษย์ต้องมีย่อมองค์ประกอบอยู่ ๓ ประการ คือ มารดามีประจำเดือน บิดามารดาอยู่ร่วมกัน และมีคันธัพพะ (สัตว์มาเกิด) มาปรากฏในครรภ์มารดา^๒ แต่ในพระอภิธรรมนั้น ให้คำจำกัดความของชีวิตไว้ว่า ชีวิต คือ ความเป็นอยู่ของร่างกาย จิต และเจตสิก โดยอาศัยกรรมเป็นผู้นำเกิด และตามรักษาดำรงชีวิตและกระทำการต่าง ๆ ได้โดยอาศัยจิต และเจตสิกเป็นผู้กำกับ^๓

ส่วนต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายนั้น ในทางธรรม เรียกว่า รูปธรรม เป็นธรรมชาติที่ไม่มีความรู้สึก นึกคิดใด ๆ ทั้งสิ้น เปรียบได้ดั่งต้นไม้ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า รูป ส่วน จิต และเจตสิก เป็นนามธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า นาม เป็นธรรมชาติที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ และสามารถคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ ได้ สิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นอยู่ตามธรรมตาของสิ่งนั้นๆ เป็นไปเองโดยไม่ได้ปรุงแต่งภายในจักรวาลที่มีอยู่เอง เรียกว่า “กฎธรรมชาติ”^๔ ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน สัตว์ ต้นไม้ เป็นต้น เรียกว่า ธรรมชาติ^๕

ดังนั้น ตัวเราหรือสัตว์ทั้งหลาย จึงมีส่วนประกอบอยู่ ๓ ส่วน ได้แก่ กาย จิต และเจตสิก ซึ่งในทางธรรมเรียกว่า รูป กับ นาม แต่เนื่องจากพืชทั้งหลายไม่ได้เกิดมาจากกรรม ไม่มีจิตและเจตสิก ในการรับรู้ คิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ ดังนั้น คำว่า “ชีวิต” จึงหมายถึง มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย เท่านั้น

คำว่า “สัตว์” ในที่นี้มีได้ หมายถึงเฉพาะสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น แต่หมายถึง สิ่งมีชีวิตทั้งหมด ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดใน ๓๑ ภพภูมิ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ผู้ยังติดข้องในอารมณ์มีรูป

^๑ พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจาริยะ, **ปรมัตถโคตติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บจก. วิ อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^๒ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๑/๓๔๒.

^๓ วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางไปรษณีย์ เรื่อง ชีวิตคืออะไร**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิเผยแผ่พระสัทธรรม, ม.ป.ท.), หน้า ๑.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาม มีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๔.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘๗.

เป็นต้น^๖ มนุษย์จึงถือว่าเป็นสัตว์ประเภทหนึ่งด้วย สัตว์ทั้งหลายในจักรวาลนี้ ล้วนประกอบด้วย ธรรมชาติ ๓ อย่าง คือ รูป จิต และเจตสิก ที่สำคัญผิดคิดว่าเป็น “เรา” เป็น “ตัวตนของเรา” แท้ที่จริงแล้ว มีแต่รูปกับนามเท่านั้น ที่เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว ไม่มีส่วนไหนเลย ที่เป็น “ตัวตนของเรา” แม้จะรวมกันเข้าแล้วก็ยังไม่ “เรา” อีกเช่นเคย แม้คนที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังเรื่องเช่นนี้มาก่อน ไม่เคยรู้จัก พระพุทธศาสนามาก่อน หรือผู้ที่นับถือศาสนาใด ๆ ก็ตาม ทุกคนล้วนประกอบด้วยรูป จิตและเจตสิก ที่มีการเกิดดับ อย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา เหมือนกันทั้งสิ้น เพราะสัตว์ทั้งหลาย ไม่รู้ธรรมชาติที่เป็นจริงนี้ จึงทำให้ยึด รูป-นาม ชันธ ๕ ว่าเป็นตัวตนของเรา โดยมีกิเลสตัณหา เป็นผู้บงการให้กระทำการต่าง ๆ ทั้งที่เป็นบุญและเป็นบาป แล้ววิบากที่เป็นผลของกรรมนั้น ก็จะส่งผลให้ต้องเวียนเกิดเวียนตาย ในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

การศึกษาสภาวะการเกิดดับของวิญญานชันธนั้น ก็คือ การศึกษาเรื่องของตัวเอง และสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง เพราะเนื้อหาจะกล่าวถึงธรรมชาติอันแท้จริงที่มีอยู่ในตัวเรา และสัตว์ทั้งหลายอันได้แก่ รูป จิต และเจตสิกโดยละเอียด ซึ่งจะประกอบขึ้นอย่างมาก สำหรับการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึง ซึ่งความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เมื่อเราได้เห็นแจ้งสภาวะธรรม ที่เป็นความจริงตามธรรมชาติแล้ว ความหลงผิด (อวิชชา) และกิเลสทั้งหลาย ก็จะถูกทำลายลง เป็นเหตุให้พ้นจากการเวียนเกิดเวียนตายได้ในที่สุด เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วชีวิตที่เกิดขึ้นล้วนเกิดจากรูปและซึ่งมีความสัมพันธ์กับชันธ ๕ ประกอบด้วย รูปชันธ เวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ และวิญญานชันธ

๔.๑.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างรูปนาม

คำว่า ชันธ แปลว่า กอง, พวก, หมวด, หมู่^๗ ดังนั้น ชันธ ๕ จึงหมายถึงสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง^๘ ๕ อย่าง ซึ่งประกอบด้วย ๑. รูปชันธ คือ อวัยวะน้อยใหญ่ หรือกลุ่มรูป ที่มีอยู่ในร่างกายทั้งหมด ๒. เวทนาชันธ คือ ความรู้สึก เป็นสุข เป็นทุกข์ ดีใจ เสียใจ หรือเฉย ๆ ๓. สัญญาชันธ คือ ธรรมชาติที่มีหน้าที่ในการจำ หรือเป็นหน่วยความจำของจิตนั่นเอง ๔. สังขารชันธ คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะต่าง ๆ เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง เปรียบดั่งสีต่าง ๆ ที่หยดลงไปใ้ในแก้วน้ำ เป็นเหตุให้น้ำในแก้ว เปลี่ยนไปตามสีที่หยด ๕. วิญญานชันธ หรือจิต คือ ธรรมชาติที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อีกทั้งเป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ^๙

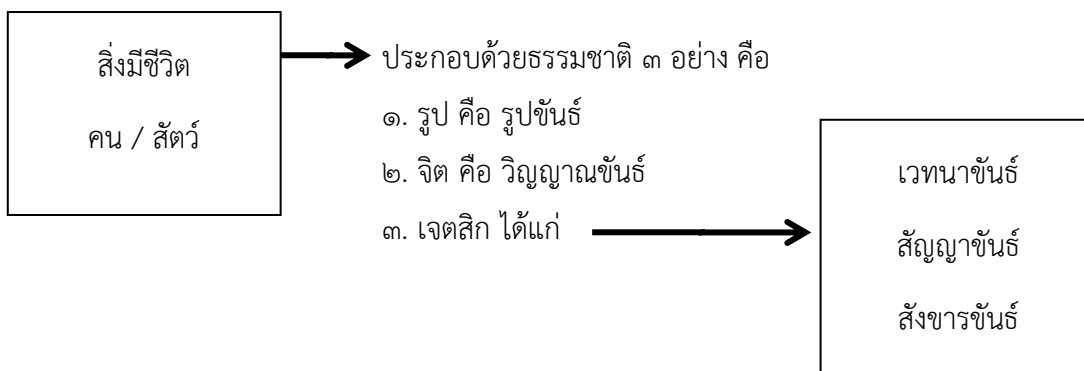
^๖ พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๗๑

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐๕.

^๘ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗.

^๙ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๓๔.

รูปภาพที่ ๔.๑ แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของสิ่งมีชีวิต

การเกิดขึ้นของจิต (วิญญาณชั้น) จะเกิดขึ้นโดยไม่มีเจตสิก (เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น) นั้นไม่ได้ ลำพังจิตอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย จิตเปรียบเสมือน นาฬิกา เจตสิกเปรียบเสมือน ชิ้นส่วนและเฟืองจักรต่าง ๆ ที่ทำให้นาฬิกาทำงานได้ จิตและเจตสิก จะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดร่วมกันอิงอาศัยกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้น จะต้องมีการประกอบปรุงแต่ง ด้วยเสมอ สรุปแล้ว ชั้น ๕ (เบญจชั้น) ก็คือ รูป จิต และเจตสิก หรือ รูปกับนาม นั่นเอง

จิต คืออะไร จิตก็คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สีต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ จิตนี้ไม่ว่าจะเกิดแก่สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา หรือพรหมก็ตาม ย่อมมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนกันทั้งสิ้น

จิต เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีมองไม่เห็น สัมผัสด้วยกายไม่ได้ ไม่มีรูปร่างสัณฐาน สี สัน วรรณะใด ๆ แต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับ ไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับ ไปตามกฎของธรรมชาติ อำนาจของจิตมีอยู่มากมาย เช่น มีอำนาจในการกระทำ การพูด การคิด การสั่ง สมกรรมดี กรรมชั่ว นอกจากนี้ยังมีอำนาจในการสร้างฤทธิ์ ทำสมาธิ ทำฌาน ทำอภิญญา และอื่น ๆ ให้เกิดขึ้นได้อย่างมหัศจรรย์

จิตจะเกิดดับอย่างรวดเร็วมาก ช่วงเวลาที่สั้นมีมือเดียว จิตจะมีการเกิดดับถึงแสนโกฏิ จึงเป็นการยากที่บุคคลจะรู้เท่าทันได้ สถานที่เกิดของจิต ที่ว่าจิตมีการเกิดดับสืบต่ออย่างไม่ขาดสาย เพราะจิต ดวงที่ ๑ เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อจากนั้นจิตดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้นติดต่อกันแล้วก็ดับไปอีก เป็นเช่นนี้ ต่อเนื่องกันไปเรื่อย ๆ มีอยู่ด้วยกัน ๖ แห่ง คือ

- ๑) ที่ตา เพื่อทำหน้าที่เห็นรูปที่ปรากฏทางตา จิตที่มีชื่อว่า จักขุวิญญาณ (จักขุ = ตา)
- ๒) ที่หู เพื่อทำหน้าที่ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู จิตที่มีชื่อว่า โสทวิญญาน (โสท = หู)
- ๓) ที่จมูก เพื่อทำหน้าที่รู้กลิ่นที่ปรากฏทางจมูก จิตที่มีชื่อว่า ฆานวิญญาน (ฆาน = จมูก)

- ๔) ที่ลิ้น เพื่อทำหน้าที่รู้สึกที่ปรากฏทางลิ้น จิตที่มีชื่อว่า ชิวหาวิญญาน (ชิวหา = ลิ้น)
 ๕) ที่กาย เพื่อทำหน้าที่รับรู้ความรู้สึกต่อการสัมผัสถูกต้องกาย จิตที่มีชื่อว่า กายวิญญาน
 ๖) ที่ใจ เพื่อทำหน้าที่รู้สึก นึก คิด ทางใจ จิตที่มีชื่อว่า มโนวิญญาน (มโน = ใจ)

ดังนั้น จิต หรือ วิญญาน จึงหมายถึงสิ่งเดียวกัน นอกจากนี้ จิต ยังมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อ เช่น หทัย ปัญฺชะระ มโน, มนัส มนินทริยฺ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ วิญญานขันธ มนายตนะ ที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย”^{๑๐} และ “นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย”^{๑๑} เป็นต้น จึงขอให้เข้าใจว่า แม้จะเรียกชื่ออย่างไรก็ตาม ชื่อเหล่านั้นก็คือ จิต นั่นเอง

๔.๑.๒ วิญญานขันธกับอารมณ์

จิต (วิญญานขันธ) เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่อยู่อารมณ์ ความหมายของคำว่า วิญญาน ได้แก่ วิญญาน ๖ มี (๑) จักขุวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้รูปด้วยตา, (๒) โสตวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู, (๓) ชานวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก, (๔) ชิวหาวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น, (๕) กายวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัสทางกาย, (๖) มโนวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้แก่ รู้ความนึกคิด^{๑๒}

จะเห็นได้ว่า วิญญาน ๖ หรืออีกนัยหนึ่งคือ วิญญานขันธในขันธ ๕ หมายถึง ความรู้แจ้งในอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า วิญญาน ๖ อธิบายเพิ่มเติมว่า เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวแก่พระมหาโกโฏกัณโฐว่า “ตฺถุกราวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าวิญญาน” ดังนั้น คำว่า วิญญาน จิต มโน โดยเนื้อความ ก็อันเดียวกัน วิญญานนี้นั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอัปยากฤต^{๑๓} อารมณ์ เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ ถ้าจิตรู้สิ่งใด สิ่งนั้นคืออารมณ์ กล่าวคือ หากกล่าวโดยสรุปก็คือ จิต เป็นผู้รู้ อารมณ์ เป็นสิ่งที่ถูกรู้

คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวจิต อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ฯลฯ ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่คิดนึก มิได้มีความหมายดังที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เสีย หรือ

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๙๔/๑๙๓.

^{๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๙๕/๑๙๓.

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๔.

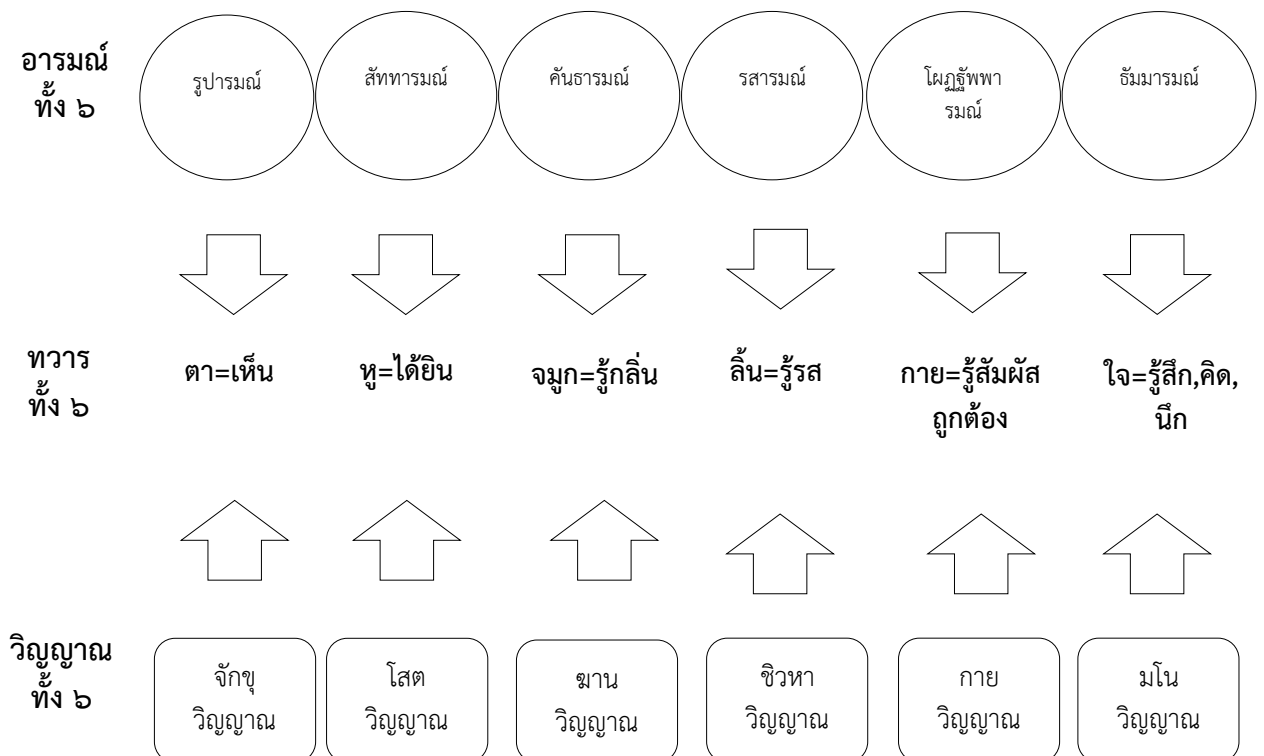
^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาหารจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taiwan: 11F., ๒๕๔๘), หน้า ๗๕๖-๗๖๓.

มิได้หมายถึงสภาพนิสัยใจคอ เช่น อารมณ์เย็น อารมณ์ร้อน อารมณ์โรแมนติก อารมณ์ขัน จิตที่เกิดแต่
 ละครณะ จะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เช่น ในขณะที่เราดูโทรทัศน์ จิตที่เห็นภาพทางตา
 กับจิตที่ได้ยินเสียงทางหู เป็นคนละครณะกัน ขณะที่เห็นภาพ ก็จะได้ยินเสียง ขณะที่ได้ยินเสียงก็จะ
 ไม่เห็นภาพ แต่เพราะจิตเกิดดับสลับกันเร็วมาก จึงทำให้เราแยกไม่ออก และเข้าใจผิดว่า การเห็นและ
 การได้ยินนั้นเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน จริง ๆ แล้วจิตแต่ละขณะ จะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ทางตา	จิตทำหน้าที่เห็น สิ่งที่เห็น คือ อารมณ์ของจิต
ทางหู	จิตทำหน้าที่ได้ยิน เสียงที่ได้ยิน คืออารมณ์ของจิต
ทางจมูก	จิตทำหน้าที่รู้กลิ่น กลิ่นที่ได้รับ คืออารมณ์ของจิต
ทางลิ้น	จิตทำหน้าที่รู้รส คือ อารมณ์ของจิต
ทางกาย	จิตทำหน้าที่รู้การสัมผัสถูกต้อง สภาพเย็นร้อน อ่อนแข็ง หย่อนตึงที่สัมผัสถูกต้อง คือ อารมณ์ของจิต
ทางใจ	จิตทำหน้าที่รู้สึก, คิด, นึก สิ่งต่างๆ เรื่องราวต่าง ๆ ที่รู้สึก คิด

เพื่อความชัดเจน ในเรื่องจิตกับอารมณ์ ขอให้พิจารณารับอารมณ์ของจิต ทางทวาร
 หรือประตู หรือช่องทางที่จิต จิต ออกมารับอารมณ์ทั้ง ๖ ช่องทาง ดังนี้

รูปภาพที่ ๔.๒ แสดงการรับรู้ของจิตกับอารมณ์

จิตจะว่างจากอารมณ์ไม่ได้ เมื่อจิตเกิดขึ้นทุกครั้ง จะต้องมียารมณ์ให้รู้เสมอ จิต คือ ตัวรู้ อารมณ์ คือ ตัวถูกรู้ ถ้าไม่มีตัวถูกรู้ ตัวรู้ก็ยอมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น เมื่อมีการรู้ ก็ยอมจะต้องมีสิ่งที่ถูกรู้ อยู่ควบคู่กันด้วยเสมอไป

๔.๒ สภาวะการเกิดดับของวิญญานขั้นนี้

วิญญานหรือจิตเป็นสภาวะหรือสภาพรู้แจ้งทางอารมณ์^{๑๔} เช่น ทางตา ทางหู เป็นต้น วิญญาน คือ ตัวรับรู้จะต้องอาศัยการทำงานผ่านทางระบบประสาทสัมผัส จึงจะทำหน้าที่เห็นหรือได้ยิน สภาพของวิญญานนั้นไม่เพียงเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ และมีการเกิดดับติดต่อกันตลอดเวลา โดยไม่ขาดสาย สืบสันตติอย่างนี้ไปเรื่อยๆ ซึ่งสภาวะการเกิดดับของวิญญานขั้นนี้ที่กล่าวมานี้สามารถ แบ่งออกได้ ๒ นัย ดังนี้คือ

๔.๒.๑ สภาวะการเกิดของวิญญานขั้นนี้

วิญญานหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “มโน”^{๑๕} แปลว่า ความนึกหรือรู้อารมณ์ มาจากบทวิเคราะห์ว่า “อารมณ์ณ มุนเต พุชฌตีติ มโน” ที่ชื่อว่า มโน เพราะหมายรู้ (อารมณ์) มาจาก “มน ธาตุ” ในความหมายว่า “รู้” คือ รู้อารมณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ มีความหมายเหมือนกันกับ วิญญาน เนื่องจากวิญญาน แปลว่าความรู้แจ้ง หรือรู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้น หรือ ความรู้ที่เป็นตัวยืนเป็นฐานและทางเดินให้แก่นามขั้นอื่น ๆ ทั้งหมด^{๑๖} วิญญานในปฏิจจสมุปบาท แบ่งออกเป็น ๒ สาย^{๑๗} คือ ภาวังควิญญานและวิถีวิญญาน

๑) ภาวังควิญญาน

คำว่า “ภาวังควิญญาน” แปลว่า วิญญานที่เป็นเหตุแห่งภพ ได้แก่ นามรูป เมื่อกกล่าวโดยสรุปแล้วก็คือ ชีวิตของคนเรานั้นเอง อีกนัยหนึ่ง ภาวังควิญญาน หมายถึง วิญญานที่เป็นต้นเหตุหรือเป็นรากฐานของชีวิต ซึ่งมีลักษณะหน้าที่^{๑๘} ดังต่อไปนี้

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๒๗๖.

^{๑๕} บรรจบ บรรณรุจิ, *จิต มโน วิญญาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไรรีออนสมาธิ, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๑๗} บรรจบ บรรณรุจิ, *จิต มโน วิญญาน*, หน้า ๒๙.

^{๑๘} พระนิตติ เกษตรสุนทร, *พระอภิธรรมสังเขป และธรรมบางประการที่หน้าสนใจ*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๗๕-๗๖.

(๑) ทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิวิญญาน

คำว่า “ปฏิสนธิวิญญาน” แปลว่า กลับมาต่อใหม่อีกครั้ง หมายถึง การเกิดใหม่ การได้ชีวิตใหม่ เมื่อก้าวโดยสภาวะแล้ว วิญญานของเรา (รวมทั้งสัตว์ด้วย) เมื่อดับหรือเสียชีวิตแล้ว ก็เกิดใหม่ทันที ไม่มีอะไรมาคั่นระหว่างคนตาย เพราะวิญญานดับ และไปเกิดใหม่เพราะวิญญานเกิด เมื่อวิญญานดับก็จะนำไปสู่การปฏิสนธิทันที หมายความว่า หลังจากตายแล้ว คนหรือสัตว์ก็จะไปเกิดใหม่ในทันที คำว่า เกิดใหม่ในที่นี้ หมายถึง เกิดในโอปปาติกะกำเนิดทันที แต่จะอยู่ในสภาวะนี้ที่ วิณาที่หรือกัณหาที่ หรือว่าก็ชั่วโมงนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง และจะเกิดเป็นอะไรนั้น ก็นอยู่กับสภาพของ วิญญานก่อนตาย หนึ่งเมื่อได้ชีวิตใหม่ในรูปแบบเป็นโอปปาติกะกำเนิดแล้ว หลังจากนั้น จะไปเกิดใน อีกกำเนิดไหนในอีก ๓ กำเนิด ก็ขึ้นอยู่กับวิญญานว่า ได้สั่งสมวิบากอะไรไว้ เป็นต้น^{๑๙} เพราะวิญญาน เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป เมื่อวิญญานเกิด นามรูปก็ต้องเกิด วิญญานจะสร้างนามรูปขึ้นมาใหม่โดย อัตโนมัตติ ยกเว้นรูปพรหม ดังนั้น จุตวิญญานดวงเก่าที่ดับแล้ว ก็เกิดใหม่ (ปฏิสนธิวิญญาน) เป็นเหตุ ให้เกิดชีวิตใหม่ขึ้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า “ปฏิสนธิวิญญาน” ซึ่งเป็นวิญญานที่ได้เก็บสั่งสมและสืบ ต่อเชื้อ คือวิบากกรรมต่างๆ มาจากจุตวิญญาน

(๒) ทำหน้าที่รักษากาย-ชาติ

ภวังควิญญาน^{๒๐} ทำหน้าที่หล่อเลี้ยงชีวิต (นามรูป) ในชาติหนึ่งๆ เอาไว้ คำว่า “ภวังค” แปลว่า องค์กรแห่งภพหรือต้นตอแห่งภพชาติ หมายถึง วิญญานทำหน้าที่รักษากาย-ชาติ ซึ่งอารมณ์เดิม ก่อนที่จะมาเกิดในชาตินี้ไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ เมื่อนอนหลับ แล้วตื่นขึ้นมา เราก็คงเป็นคน เหมือนเดิม ไม่ได้กลายเป็นสัตว์ไป ดังนั้น คนและสัตว์ในโลกนี้หรือในโลกโอปปาติกะ หลังจากเกิด มาแล้ว ย่อมจะมีชีวิตอยู่ในโลกนั้น สิ้นเวลาระยะหนึ่งตามสมควรแก่กรรม เพราะเหตุว่ากรรมเป็นตัวกำหนดอายุ บางคนอาจมีอายุสั้น บางคนอาจมีอายุยืนยาว ทั้งนี้เป็นเพราะภวังควิญญานทำหน้าที่ หล่อเลี้ยงเอาไว้ นั่นเอง

(๓) ทำหน้าที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิถีวิญญาน

หมายความว่า เมื่อจิตตัดขาดจากภวังค์แล้ว ย่อมขึ้นสู่วิถีเพื่อรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัส เรียกว่า “วิถีวิญญาน” ซึ่งเป็นตัวการทำให้เกิดความเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การได้ ถูกต้องสัมผัสทางกาย และการนึกคิดทางใจ

(๔) ทำหน้าที่เป็นวิปากวิญญาน

^{๑๙} พร รัตนสุวรรณ, แว่วเสียงสวรรค์ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๙), หน้า ๗-๑๒.

^{๒๐} เรือเดียวกัน, หน้า ๓๐.

วิบาก คือ ผลของการกระทำ^{๒๑} ได้แก่เชื้อที่เป็นนามธรรมซึ่งเกิดขึ้นสันดาน หมายถึง ความถนัด ความสามารถ ความเคยชิน ที่เกิดจากการกระทำซ้ำๆ จนกระทั่งกลายเป็นการเรียนรู้ แล้วเก็บ สัมผัสไว้ในภวังควิญญาณ จนเป็นกลายเป็นอุปนิสัย เมื่อคราวให้ผล วิบากนั้นก็เป็แรงผลักดันให้ เราคิด พูด ทำซ้ำ เหมือนอย่างที่เคยคิด พูด และทำมาในอดีต กล่าวคือ ทำให้บุคคลเป็นไปตามสิ่งที่ ตนเก็บสะสมไว้^{๒๒} อีกนัยหนึ่ง วิบาก หมายถึง เชื้อแห่งความดี ความชั่ว ที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด หากเชื้อของ ความดีมีมาก นิสัยสันดานตลอดถึงพฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกจะโน้มไปในทางที่ดี แต่ถ้าเชื้อของความ ชั่วมีมากกว่า นิสัยสันดานและพฤติกรรมที่แสดงออกก็จะโน้มเอียงไปในทางที่ไม่ดี ซึ่งวิบากกรรมอันสืบ เนื่องมาจากอดีตนี้เองเป็นตัวกำหนดอุปนิสัยสันดานของคนและสิ่งแวดล้อมให้มีสภาพที่เปลี่ยนแปลงไป ตามกระบวนการเกิดดับของชีวิต ซึ่งวิบากทั้งหมดนี้ถูกเก็บสะสมไว้ในภวังควิญญาณ เป็นต้น

๒) วิถีวิญญาณ

คำว่า “วิถีวิญญาณ” แปลว่า การรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นในทางต่างๆ ได้แก่ ทางเดินออก วิญญาณ มี ๖ ทาง กล่าวคือ (๑) ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (๒) ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ (๓) ทางจมูก เรียกว่า ฆานะวิญญาณ (๔) ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (๕) ทางกาย ทางผิวหนัง เรียกว่า กายวิญญาณ และ ๖. ทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาณ รวมเรียกว่า “วิถีวิญญาณ”^{๒๓}

ในขณะที่รับรู้อารมณ์ของวิญญาณนี้ ย่อมมีการเกิดดับ สลับกันระหว่างวิถีวิญญาณกับ ภวังควิญญาณ ทั้งวิถีวิญญาณและภวังควิญญาณนี้ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ต่างก็เป็นเหตุให้แก่ กัน กล่าวคือ วิถีวิญญาณก็เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดภวังควิญญาณ และภวังควิญญาณก็เป็นเหตุปัจจัยให้ เกิดวิถีวิญญาณเช่นเดียวกัน ส่วนความแตกต่างระหว่าง วิถีวิญญาณกับภวังควิญญาณ คือ วิถีวิญญาณนั้น เกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อม เช่น ตากระทบรูป แล้วเกิดการมองเห็น หูกระทบเสียง แล้วทำให้เกิด การได้ยิน เหล่านี้เป็นต้น แต่เมื่อไม่มีปัจจัยทำให้เกิด วิถีวิญญาณก็ดับ ส่วนภวังควิญญาณนั้น แม้วิถี วิญญาณไม่เกิด ภวังควิญญาณก็ยังทำงานไปเรื่อยๆ เป็นปกติ คือ การรับรู้อารมณ์ที่เป็นไปโดยไม่รู้สึกรู้ ตัว ในความหมายนี้แสดงว่า ภวังควิญญาณ ได้แก่ วิญญาณธาตุ ซึ่งเป็นสภาพรู้ดั้งเดิม ฉะนั้น ความหมาย ของวิญญาณในคำว่า มโนวิญญาณ จึงเป็นคนละประเภทกับคำว่า วิญญาณธาตุ เพราะในขณะที่สลับ

^{๒๑} พร รัตนสุวรรณ, **แว่วเสียงสวรรค์ เล่ม ๑**, หน้า ๓๒.

^{๒๒} สนิท ศรีสำแดง, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: นิสนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๔๗.

^{๒๓} สมเด็จพระสังฆราช, **ธรรมดุษฎี**, (กรุงเทพมหานคร: มุลินีวิทยาชัยเขตสิรินธรในพระบรม ราชูปลั่มภ์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๘.

อยู่นั้น ย่อมไม่มีมโนวิญญาน กล่าวคือ ความคิดนึกในใจ แต่ก็ยังมีภวังควิญญาน^{๒๔} ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ทราบว่ วิญญานมีการเกิด-ดับ อยู่ตลอดเวลา สืบต่อกันไม่สิ้นสุด ดับแล้วก็เกิดใหม่เป็นเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ

๔.๒.๒ สภาวะการดับของวิญญานขั้น

มรณะ หมายถึง ความจู่ติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาลละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่มสัตว์นั้น ๆ^{๒๕} หรือความสิ้นไป ความแตกสลาย ความแตกทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งสภาวะธรรมนั้น ๆ^{๒๖} กล่าวอีกนัยหนึ่ง มรณะ คือความสิ้นไป แห่งอุปตติภพ^{๒๗} แต่สามารถสังเคราะห์เข้ากับรูปขันธและสังขารขันธเท่านั้น ด้วยเหตุผลในการทำงานของตัวเองกับชาติ^{๒๘} จากข้อความนี้ผู้วิจัยเห็นว่า รูปขันธและสังขารขันธในความหมายแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึง การสิ้นไปแห่งภพที่เกิดได้อัตภาพประเภทต่าง ๆ และในความหมายแบบปัจจุบัน หมายถึง การสิ้นไปของภาวะชีวิต สภาพชีวิต หรือ พฤติกรรมและบุคลิกภาพทั้งหมดนั้นในแต่ละขณะ ซึ่งในชาติหนึ่ง เราจะมีความสิ้นไปของภาวะชีวิตและพฤติกรรมต่าง ๆ นับไม่ถ้วน

คำว่า “จู่ติ” จึงแปลว่า เคลื่อนย้าย โดยปกติวิญญานของคนเรานั้น มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา การดับครั้งสุดท้ายนี้ เรียกว่า จู่ติวิญญาน หมายถึง วิญญานทำหน้าที่เคลื่อนออกจากร่างกายหรือดับไป ซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่าคนเราได้เสียชีวิตแล้ว (ไม่ใช่ในกรณีเกิดอาการสลบ) ไม่สามารถกลับฟื้นคืนชีพขึ้นมาได้^{๒๙}

สภาวะการดับของวิญญาน คืออะไร ปราภฏการณ์ที่เรียกว่าความดับหรือเรียกอย่างว่าความตายนั้น หากพิจารณาจากกรอบสามัญสำนึกก็คือการสิ้นสุดลงของชีวิต เราทุกคนเคยเห็นความตาย และรู้ว่าเมื่อมนุษย์หรือสัตว์ตายลง ร่างกายที่เคยใช้งานได้ก็จะยุติการดำเนินบทบาทลงอย่างสิ้นเชิง จากนั้นกายนั้นก็จะเป็นเ็นแต่สลายไป จะอย่างไรก็ตาม เมื่อเรามองไปที่คนที่เราเชื่อ

^{๒๔} สมเด็จพระสังฆราช, **ธรรมดุษฎี**, หน้า ๒๐๙-๑๑๐.

^{๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๐/๓๒๕

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๙/๒๓๖.

^{๒๗} พระสมังคโลมเถระ, “อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา”, ใน **อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย**, แปลและเรียบเรียงโดย คณะกรรมการแผนกตำรากรมการศาสนา มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๓๖๑.

^{๒๘} พระกุมารเถระ, **ธาตุกถาปานโกณ**, (ย่างกุ้ง: ตากอง, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐๑.

^{๒๙} พระนิตติเกษตรสุนทร, **พระอภิธรรมสังเขปและธรรมบางประการที่หน้าสนใจ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๗๕-๗๖.

ว่าตายลงใหม่ ๆ สายตาของเราไม่พอที่จะบอกว่าเขาตายจริงหรือไม่ ต้องรอเวลาระยะหนึ่งจนกระทั่งว่าร่างกายของเขานั้นไม่ทำงานอย่างสิ้นเชิง และเริ่มเปลี่ยนสภาพไปในทางเปื่อยเน่าเสื่อมสลายไป

โดยทั่วไป เกณฑ์ตัดสินความตายที่ใช้กันอยู่จะวัดจากการที่อวัยวะบางส่วนของมนุษย์ที่เราเชื่อว่าจะทำงานเป็นอวัยวะสุดท้ายได้หยุดการทำงานลง เช่น สมอง ในพระไตรปิฎก มีข้อความบางตอนในพระสูตรที่กล่าวถึงเกณฑ์สำหรับวัดว่าเมื่อใดเราจึงอาจกล่าวได้ว่าคนผู้นั้นสิ้นชีวิตลงแล้ว เอาไว้ค่อนข้างละเอียดพอสมควร ผู้ที่ให้เกณฑ์นี้ไว้แม้ไม่ใช่พระพุทธเจ้า แต่ก็เป็นพระสาวกคนสำคัญคือ พระสารีบุตร กล่าวว่ ภิกษุที่ได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตรและได้ถามปัญหาท่านว่าจะพึงมีอยู่หรือ พระสารีบุตร ตอบว่า “พึงมีอยู่ เมื่อใดพระอริยสาวกรู้ชัดวิญญูญาณ เหตุเกิดแห่งวิญญูญาณ ความดับแห่งวิญญูญาณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูญาณเมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกก็ชื่อว่ามีส่วนปฏิญญู”^{๓๐} มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรมวินัยนี้ ประเภทแห่งวิญญูญาณมีดังนี้

วิญญูญาณ ๖ ประการนี้ คือ

๑. จักขุวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
๒. โสทวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓. ชานวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖. มโนวิญญูญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ^{๓๑}

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูญาณ เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดวิญญูญาณ เหตุเกิดแห่งวิญญูญาณ ความดับแห่งวิญญูญาณ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งวิญญูญาณ เมื่อนั้นท่านละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกก็ชื่อว่ามีส่วนปฏิญญู มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้^{๓๒} กล่าวคือ

- ๑) วิญญูญาณเป็นปัจจัยอันสำคัญที่ทำให้มีสิ่งที่เราเรียกกันว่า นามรูป
- ๒) มีหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส กาย ใจ
- ๓) มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์และทุกอย่างที่เกี่ยวกับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จเป็น เวทนา สัญญา สังขาร และการเปลี่ยนแปลงกุกศลหรืออกุศล

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๓๘๒.

^{๓๑} อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๐/๑๐๕.

^{๓๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒ /๑๐๑/๙๖-๙๗.

๔. เป็นความรู้สึกเกิดขึ้นทางอายตนะ เมื่อมีอารมณ์กระทบปราศจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน คือ เป็นอนัตตา^{๓๓}

ความสำคัญของวิญญานก็คือ เป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่าง ๆ และมันเป็นความรู้ประเภทยีนพื้นหรือเป็นตัวหลักของประเภทความรู้ ซึ่งเป็นฐานทางเดินให้กับนามชั้นอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด^{๓๔} หมายความว่า เป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นปฐมเหตุหรือความรู้เริ่มแรกนั้น คือ เมื่อเห็น เมื่อได้ยิน เป็นต้น (ช่วงนี้เกิดวิญญานขึ้น) จึงรู้สึกชื่นใจหรือปีบคั่นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นน้ำตก (วิญญาน) รู้สึกสบายชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าน้ำตกมีสีขาวใสสะอาด ชอบใจไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธ ความมีด้นั้น คิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ (สังขาร) ที่รู้ตาม คือ รู้ควบไปตามกับกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรู้ว่าอย่างนั้นเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึก ปรุงแต่งเจตจำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยีนพื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่าวิญญาน ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักการสำคัญของวิญญานมีอยู่ ๒ อย่างคือ^{๓๕}

๑) วิญญานที่ยังเป็นธาตุตามธรรมชาติมีลักษณะประภัสสร

๒) วิญญานที่ถูกปรุงแต่งโดยสังขาร หรือถูกอวิชาปรุงแต่งเป็นความรู้สึกทางอายตนะ และวิญญานนี้จะเปลี่ยนชื่อไปตามอายตนะนั้น ๆ เช่น วิญญานทางตา วิญญานทางหู ดังกล่าวแล้ว วิญญานเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า นามรูปขึ้น และทำหน้าที่รู้แจ้งต่ออารมณ์ทั้งหก^{๓๖} ทั้ง ๒ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับอารมณ์ รู้สึกอารมณ์ เสวยอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และก็คลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์ จนกว่าจะสำเร็จรูปเป็นเวทนา สัญญา สังขาร และกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น รวมความว่าความสำคัญของวิญญานในความหมายแรกเพิ่งถึงนิพพานได้ ส่วนความสำคัญของวิญญานที่ ๒ เป็นวิญญานที่อันตรายมาก ถ้าหม่อมมนุษย์ไม่เข้าใจวิญญานในส่วนที่ ๒ นี้ก็จะเกิดความทุกข์ทั้งปวงหรือตกนรก ซึ่งเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารตลอดกาล

สรุปได้ว่า สภาวะการดับของวิญญานเป็นส่วนที่สำคัญอย่างยิ่งในการเกิดขึ้นของรูป ถ้ารูป

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๑.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๘.

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม**, หน้า ๑๘ .

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), **ปรมัตถสภาวะธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๔.

ปราศจากวิญญาณแล้วก็ไร้ความหมายของสิ่งที่มีชีวิต เพราะวิญญาณเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิต ตัวชีวิตจริง ๆ นั้นมีองค์ประกอบ ๒ อย่างคือ รูปกับนาม ถ้าไร้วิญญาณก็ไม่เรียกว่าชีวิต ถ้าวิญญาณปราศจากร่างกาย ก็ไม่สามารถปรากฏเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ได้ เพราะทั้ง ๒ อย่างมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน เมื่อมีการเกิดก็ย่อมมีการดับไปทำกรรมตาของสิ่งมีชีวิตทั้งปวง

๔.๓. ธรรมชาติหรือลักษณะของวิญญาณ

ธรรมชาติหรือลักษณะของวิญญาณ โดยทั่วไปมีดังนี้

- ๑) ไม่มีรูปร่าง ไม่มีตัวตนให้มองเห็น
- ๒) รับรู้อารมณ์หรือสิ่งเร้าได้ไกล
- ๓) เกิดดับอยู่ตลอดเวลา
- ๔) อยู่ในร่างกาย มีสมองเป็นที่อยู่แหล่งใหญ่^{๓๗}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ศูนย์กลางของวิญญาณอยู่ที่สมอง ซึ่งขัดแย้งกับมติในอรรถกถาที่ยืนยันว่า ที่ตั้งของวิญญาณอยู่ในหัวใจ แม้ว่าการแปลความในประเด็นดังกล่าว ที่ตั้งของวิญญาณนี้จะแตกต่างกัน ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้แนวคิดเรื่องนี้ จึงมีการวิวัฒนาการมาโดยตลอด อนึ่ง ลักษณะหรือธรรมชาติของวิญญาณนั้น เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์มีสภาพเป็นนามธรรม กล่าวคือ ไม่มีรูปพรรณสัณฐาน ไม่มีสี ไม่มีน้ำหนัก และไม่กินเนื้อที่ ทั้งยังไม่สามารถพิสูจน์ด้วยเครื่องมือต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ได้ เช่น ชั่งตวงหรือวัด^{๓๘} เป็นต้นได้

สภาพของวิญญาณไม่คงที่ มีการเกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา เป็นไปอย่างรวดเร็ว จนไม่สามารถสังเกตทันได้ เพราะการเกิด-ดับอย่างรวดเร็วของวิญญาณในขณะที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ นี้เอง จึงทำให้เหมือนว่า การเห็น การได้ยิน การได้ลิ้มรส การได้สัมผัสทางกาย หรือแม้กระทั่งการนึกคิดถึงเรื่องราวต่าง ๆ เป็นต้น เกิดขึ้นได้พร้อมกันหรือในเวลาเดียวกัน แต่โดยปกติวิญญาณเมื่อรับรู้อารมณ์ทางหนึ่งๆ แล้วก็ดับไป เช่น วิญญาณทำหน้าที่เห็นเสร็จแล้วก็ดับไป วิญญาณที่ทำหน้าที่ได้ยินจึงจะเกิดขึ้นได้ การเห็นและการได้ยินจะเกิดขึ้นคนละขณะ ไม่ใช่ขณะเดียวกัน ภาวะวิญญาณนั้นรับรู้อารมณ์ได้ที่ละอย่าง

การเกิด-ดับของวิญญาณ

^{๓๗} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท: เกิด-ดำรงอยู่-ตาย และ สืบต่ออย่างไร, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๒๖.

^{๓๘} สมเด็จพระสังฆราช, ธรรมดุษฎี, หน้า ๑๙๒.

การเกิดและดับของวิญญานนั้น มองได้ ๒ นัย คือ^{๙๙}

๑) ในลักษณะหยาบ เป็นลักษณะที่เราสังเกตได้ในชีวิตประจำวัน เช่น การเปลี่ยนความคิดจากเรื่องหนึ่งไปเป็นอีกเรื่องหนึ่ง การเปลี่ยนความคิดในลักษณะนี้ เรียกว่าเป็นการเกิดดับของวิญญาน หรือจิตคราวหนึ่ง ซึ่งเป็นการเกิดดับในชั้นหยาบ ที่เราสามารถสังเกตเห็นได้ในชีวิตประจำวัน

๒) ในลักษณะละเอียด คือ กระบวนการเกิดดับในตัวของวิญญานเอง เป็นการเกิดดับเป็นไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะใช้สติปัญญาชั้นธรรมดาที่กำหนดรู้ได้ นอกจากได้สมาธิขั้นสูงหรือวิปัสสนาญาณ

เมื่อวิญญานมีการเกิด-ดับตามเหตุปัจจัยอย่างนี้ สถานภาพของวิญญานตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไป^{๑๐๐} วิญญานจึงไม่อยู่ในฐานอมตะ ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์^{๑๐๑} พระพุทธศาสนาปฏิเสธความเที่ยงแท้ ความคงที่ของวิญญาน แต่รับรองสันตติ คือ ความสืบต่อของวิญญาน ซึ่งเปรียบเทียบได้กับเปลวเทียน กล่าวคือ เราไม่อาจกล่าวได้ว่าเปลวไฟในขณะนั้น เป็นเปลวเดียวกันกับเมื่อวินาทีที่ผ่านมา^{๑๐๒} หรือเปรียบเทียบได้กับการเกิดดับของไฟฟ้า เรามองเห็นไฟฟ้ามีอาการเกิดดับก็ต่อเมื่อเปิดหรือปิดสวิตช์เท่านั้น แต่เรามาสสามารถมองเห็นการเกิดดับของไฟฟ้าในลักษณะที่เป็นอิเล็กทรอนิกส์ได้ เนื่องจากการเกิดดับในลักษณะนี้ เป็นไปอย่างรวดเร็ว เพราะการเกิดดับของกระแสไฟฟ้าวินาทีหนึ่งประมาณ ๕๐ ครั้ง^{๑๐๓} จนทำให้เรามองเห็นเหมือนไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีความคงที่ เนื่องจากตาเนื้อไม่มีขอบเขตจำกัดในการมองเห็น ลักษณะการเกิดดับของวิญญานนั้น ขณะเก่าเกิดขึ้นแล้วดับไป ขณะใหม่จะเกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป แล้วเกิดและดับสืบต่อกันไปอย่างต่อเนื่อง การสืบต่อของกระแสวิญญานในลักษณะเช่นนี้ เป็นประหนึ่งกระแสในแม่น้ำที่ประกอบหยุดน้ำน้อยๆ จำนวนมหาศาลเรียงกันเป็นทิวแถว วิญญานแต่ละขณะในกระแสเดียวกันมีความสัมพันธ์กันเป็นลูปโซ่ เพราะวิญญานขณะเก่าจะเป็นปัจจัยก่อให้เกิดขณะใหม่ก่อนที่ขณะเก่าจะดับลง

๔.๔ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเกิดดับของวิญญานขั้นธ

^{๙๙} พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๙), **วิมุตติรัตนมาลี**, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗), หน้า ๔๑๓.

^{๑๐๐} บุญมี เมธางกูร, **ชีวิตภายหลังความตาย**, (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๕.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๑๐๒} วศิณ อินทสระ, **พุทธปรัชญาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัษรามคำแหง, ๒๕๒๕), หน้า ๕๐๖.

^{๑๐๓} แสง จันทร์งาม, **ปรากฏการณ์แห่งจิต**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สีสันคำ, ๒๕๒๔), หน้า ๔.

คำว่า วิญญาณ คือ ความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ และเฉย ๆ^{๔๔} และวิญญาณที่กล่าวถึงนี้เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญาณก็ไม่เกิด เมื่อวิญญาณเกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัยใด ๆ ก็เรียกชื่อ วิญญาณตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณฺ์ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ (การรับรู้ทางตา) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยสีทวารมณฺ์ก็เรียกว่า โสทวิญาณ (การรับรู้ทางหู) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานารมณฺ์ก็เรียกว่าฆานวิญาณ (การรับรู้ทางจมูก) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยรสารมณฺ์ก็เรียกว่า ชิวหาวิญาณ (การรับรู้ทางลิ้น) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยโผฐัพพารมณฺ์ก็เรียกว่า กายวิญาณ (การรับรู้ทางผิวหนัง) วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณฺ์ก็เรียกว่า มโนวิญาณ (การรับรู้ทางใจ) อุปมาเหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้ออะไร ก็เรียกว่า “ไฟ” ตามเชื่อนั้น ๆ เช่นไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ก็เรียกว่า “ไฟไม้” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยป่าก็เรียกว่า “ไฟป่า” ไฟที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหญ้าก็เรียกว่า “ไฟหญ้า” ไฟที่เกิดเพราะอาศัยมูลโคก็เรียกว่า “ไฟมูลโค” ไฟที่เกิดเพราะอาศัยแกลบก็เรียกว่า “ไฟแกลบ” ไฟที่เกิดเพราะอาศัยหยากเยื่อก็เรียกว่า “ไฟหยากเยื่อ”^{๔๕}

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คำว่า วิญญาณ แปลว่า การรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่าง ๆ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา การได้เห็น ทางหู การได้ยิน ทางจมูก การได้กลิ่น ทางลิ้นการได้ลิ้มรส ทางกายได้การสัมผัส ทางใจได้ความนึกคิด^{๔๖} ในพุทธธรรม ก็ให้ความหมายของของวิญญาณมีนัยคล้ายกับพระไตรปิฎกกว่า เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ อายตนะภายนอก ซึ่งเป็นที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพราะ ความรู้จำเพราะแต่ละด้านนี้เรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้อารมณ์ ดังนั้น วิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖^{๔๗} คู่ วิญญาณทางตา ได้แก่ การเห็น วิญญาณทางหู ได้แก่ การได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ การได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ การรู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ การรู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ การรู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ

จะเห็นได้ว่า อายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖^{๔๘} เป็นชื่อในภาษาธรรมและมีความเกี่ยวเนื่องกัน^{๔๙} ตามนัยพุทธพจน์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า วิญญาณที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางทวาร

^{๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๔/๔๘.

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๔๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๙., ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓/๔๕๘.

^{๔๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑-๑๑๘.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑/๙๖.

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๓๕.

ต่าง ๆ นั้นเกิดจากเหตุปัจจัย และการดับไปของวิญญูณ เพราะขาดเหตุปัจจัย การเกิดและดับของวิญญูณ จึงขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นอย่างลอย ๆ ดังนั้น สถานภาพของวิญญูณ จึงมีการเกิดดับอย่างต่อเนื่อง กล่าวคือมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไป ตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แล ธรรมชาติใดที่เรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญูณบ้าง ธรรมชาติบ้าง ขณะเก่ากำลังดับ ขณะใหม่กำลังเกิดขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดวันและคืน ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องวิญญูณมีมาแล้ว ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงสมัยปัจจุบัน แม้พุทธศาสนาจะมีทัศนะว่า กายและวิญญูณนั้นมิใช่ธรรมชาติที่แตกต่างกันก็จริง แต่ก็ถือว่ากายและวิญญูณ ทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ต่างก็อิงอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า รูปและนาม (กายกับวิญญูณ) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลายก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย^{๕๐} ดังนั้น เพื่อความพ้นทุกข์ พระพุทธองค์จึงตรัสสอนในเรื่องสติปัฏฐาน เพื่อให้พุทธบริษัทจะได้เดินตามทางที่พระองค์ทรงดำเนินไปสู่พระนิพพาน ดังนี้

คำว่า จิต มโน วิญญูณ ทั้ง ๓ นี้มีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ กล่าวคือ เป็นธรรมชาติคิด หรือธรรมชาติที่โน้มเข้าไปหาอารมณ์ หรือว่าธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ แต่ที่เรียกชื่อแตกต่างกันไป เพราะเน้นความหมายในการทำหน้าที่ที่ต่างกัน อนึ่งการเกิดดับของวิญญูณในขณะที่รับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ นั้น เป็นไปอย่างรวดเร็ว โดยไม่สามารถกำหนดได้ว่าวินาทีหนึ่ง มีการเกิดและดับกี่ครั้ง เพราะลักษณะของวิญญูณนั้น เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงเร็ว ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอย่าอย่าไม่พิจารณาสิ่งอื่นที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต จิตนี้ เปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมา ก็ทำได้ไม่ง่าย”^{๕๑} การกำหนดเพื่อจะให้อำนาจทันการเกิดดับของวิญญูณหรือจิตนั้น คนทั่วไปย่อมไม่สามารถทำได้ นอกจากสัพพัญญุตญาณ หรือผู้มีวิปัสสนาญาณแก่กล้า ด้วยเหตุที่จิตเป็นธรรมชาติเกิดและดับเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้เอง จึงทำให้นักปรัชญา นักคิด (ตักก็ วิมังสี) เจ้าลัทธิหรือศาสดาในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและศาสนาเชน เป็นต้น ซึ่งใช้ตรรกะหรือญาณในการหยั่งรู้ที่ไม่ตลอดสาย ไม่ครบวงจรเข้าใจผิด คิดว่าอาตมมันหรือชีวะ^{๕๒} นั้นเป็นต้นกำเนิดของให้สรรพสิ่งเป็นสภาวะที่เป็นอมตะนิรันดร์คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่เกิดดับ โดยให้ความหมายของอัตตาไว้ ๓ ประการ คือ

- ๑) เป็นศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงหรือแปรสภาพและหลักแหล่งแห่งความคงเดิม
- ๒) เป็นศูนย์รวมคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
- ๓) เป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์อยู่โดยตัวเอง ไม่ได้เกิดมาจากอะไร มีอยู่และเป็นมาอย่าง

^{๕๐} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอนจบ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙.

^{๕๑} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^{๕๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

นั้นโดยตัวเองไม่เปลี่ยนแปลง ไม่แปรสภาพ วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ จิต ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อ
อายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน วิญญาณ ๖ ได้แก่

(๑) จักขุวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางตา ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา
รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น คือ การเห็น

(๒) โสทวิวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางหู ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู
เสียงกระทบหูเกิดความรู้ขึ้น คือ การได้ยิน

(๓) ชานาวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางจมูก ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบ
จมูกกลิ่นกระทบจมูกเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้กลิ่น

(๔) ชิวหาวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางลิ้น ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบ
ลิ้น รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น คือ การรู้รส

(๕) กายวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางกาย ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โผฏฐัพพะ
กระทบกาย โผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้สิ่งต้องกาย)

(๖) มโนวิญญาณ หมายถึง ความรู้อารมณ์ทางกายความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โผฏฐัพพะ
กระทบกาย โผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น คือ ความรู้อารมณ์ (รู้เรื่องในใจ)^{๕๓}

ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณ ๗ ประการ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณเรียกว่า วิญญาณฐิติ มี ๗ คือ

(๑) สัตว์เหล่านี้ มีกายต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่

(๒) สัตว์เหล่านี้มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวก
พรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน

(๓) สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกอภัสสระ

(๔) สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกสุภิกิณหะ

(๕) สัตว์เหล่านี้ผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจายตนะ

(๖) สัตว์เหล่านี้ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณัญจายตนะ

(๗) สัตว์เหล่านี้ ผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจายตนะ^{๕๔}

จากที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้น จะเห็นได้ว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์
หมายถึง ความรู้ประเภทยืนพื้น เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามชั้น
อื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือ เป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๒.

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๗๓.

ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญานขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือปีบคันใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญาน) รู้สึกสบายตา ชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่า ท้องฟ้า สคราม สดใส ฟ้าสวย ฟ้าบาย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น

กิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน; พึงสังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกรู้สึกปีบคันใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อนึกคิดปรุงแต่งตั้งเจตน์จำนงไป อย่างไร ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ย่นพื้นซึ่งเกิดดับ ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาน

ลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่ช่วยความเข้าใจเกี่ยวกับวิญญานได้ ก็คือ วิญญาน เป็นการรู้ความต่างจำเพาะ รู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง ความหมายนี้พึงเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็นนั้น แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการ เช่น สี สัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกันเป็นพื้นอยู่พร้อมด้วยเสร็จ นี้เป็นความรู้ชั้นวิญญาน เพราะวิญญานรู้เห็นความแตกต่างนั้นอยู่ สัญญาจึงหมายรู้อาการที่แตกต่างกันนั้นได้ว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เช่น เป็นเขียว ขาว แดง เป็นต้น หรือเมื่ออย่างรับประทานผลไม้ ถึงจะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสหวาน รสเปรี้ยว ก็รู้รสที่หวาน รสที่เปรี้ยว นั้น ซึ่งแตกต่างกัน และแม้ในรสที่เปรี้ยวหรือหวานด้วยกัน แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าเป็นรสเปรี้ยว มะม่วง เปรี้ยว มะพร้าว เปรี้ยว มะขาม เปรี้ยว มะนาว เปรี้ยว สับประรด หรือหวาน กล้วยหอม หวาน กล้วยน้ำว้า หวาน กล้วยไข่ หวาน แอปเปิ้ล เมื่อลิ้มก็ย่อมรู้รสที่ต่างจำเพาะนั้น ความรู้อย่างนี้คือ วิญญาน เป็นความรู้ย่นพื้น เมื่อรู้แล้วนามชั้นอื่นจึงจะทำงานหรือปฏิบัติหน้าที่ได้ เช่น รู้สึกอร่อยไม่อร่อย (เวทนา) จำได้หมายรู้ว่ารสหวานอะไร รสเปรี้ยวอะไร (สัญญา) เป็นต้น ส่วนในแง่ที่ว่ารู้ความหมายจำเพาะนั้น อธิบายสั้น ๆ ว่า เมื่อเกิดวิญญานขึ้น คือ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ว่าที่จริงแล้วจะเป็นการเห็นการได้ยินจำเพาะบางแง่ บางความหมายของสิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยินเท่านั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะการเห็นการได้ยินตามความจำเพาะแง่จำเพาะอย่างที่เราใส่ให้แก่สิ่งนั้น ทั้งนี้ สุดแต่สังขารที่เป็นปัจจัยให้วิญญานนั้นเกิดขึ้น

จิต หรือวิญญานชั้นจะเกิดขึ้นพร้อมกับเจตสิก เนื่องจากเจตสิก เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในจิตใจของคนเรา ที่ช่วยตัดสินใจ หรือปรุงแต่งจิตใจ ในการทำบุญและทำบาป ซึ่งธรรมชาตินี้ เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกันกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกันกับจิต เหมือนกระแสไฟและแสงสว่าง ที่ต้องอาศัยหลอดไฟเกิดขึ้น

เมื่อพิจารณาจิตใจ ของพี่น้องทั้งสองคนแล้ว จะพบว่า จิตใจของคนทั้งสอง ต่างก็ถูกปรุงแต่ง จากธรรมชาติอย่างหนึ่ง คือ เจตสิก นั่นเอง แต่เป็นเจตสิกคนละฝ่าย นางสาว ข. มีเจตสิกฝ่ายดี

เข้าปรุงแต่งจิตใจ ทำให้เป็นคนใจบุญ สุนทาน ส่วน นาย ก. ถูกเจตสิกฝ่ายไม่ดีปรุงแต่งจิตใจ ทำให้เห็นดีเห็นชอบ สนุกเพลิดเพลิน ไปในทางฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทำความเดือดร้อนให้กับคนอื่นสัตว์อื่น

เจตสิก มีลักษณะพิเศษ ๔ อย่าง คือ

๑. เกิดพร้อมกับจิต
๒. ดับพร้อมกับจิต
๓. มีอารมณ์เดียวกันกับจิต
๔. อาศัยวัตถุอันเดียวกันกับจิต^{๕๕}

การทำงานของเจตสิก จิต กับ เจตสิก เป็นนามธรรมเหมือนกัน จึงเข้าประกอบกันได้สนิท เหมือนน้ำกับน้ำตาล หรือน้ำกับสีพลาสติก โดยจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิก เช่นจิตเห็นพระพุทธรูปกำลังเดิน บิณฑบาต เจตสิกก็ปรุงแต่งจิตให้อยากทำบุญใส่บาตร กับพระพุทธรูปองค์นั้นเป็นต้น ในการนี้จึงนับว่า จิต (เห็น) เป็นใหญ่เป็นประธาน เจตสิกที่คิดจะทำบุญใส่บาตร จึงได้อิงอาศัยจิตเกิดขึ้น

เจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวง แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. เข้าปรุงแต่งจิตใจของคนทั่วไป มี ๑๓ ดวง
๒. เข้าปรุงแต่งจิตใจเฉพาะคนที่ทำบาป มี ๑๔ ดวง
๓. เข้าปรุงแต่งจิตใจเฉพาะคนที่ทำบุญ มี ๒๕ ดวง^{๕๖}

ประเภทของเจตสิกมีสภาวะลักษณะเฉพาะตน ๆ ถึง ๕๒ ดวงหรือ ๕๒ ประเภท แยกเป็น ๓ ราสี คือ อัญญาสมานาเจตสิก มีจำนวน ๑๓ ดวง, อุกุศลเจตสิก มีจำนวน ๑๔ ดวง, โสภณเจตสิก มีจำนวน ๒๕ ดวง ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกในกลุ่มโสภณเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกฝ่ายกุศล เจตสิกในกลุ่มในอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวงนั้น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบกับจิตได้ทั้งหมด และ ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบกับจิตบางดวงได้บ้างไม่ได้บ้างตามสภาพธรรมนั้น ๆ ในอกุศลเจตสิก ๑๔ ย่อมประกอบในอกุศลจิต ๑๒ เท่านั้นจะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภทโสภณ และโสภณเจตสิก ๒๕ ย่อมประกอบในโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ เท่านั้น เพราะไม่สามารถประกอบกับจิตประเภทอกุศลได้

๔.๕ วิปัสสนาญาณ ๑๖

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามลำดับมี ๑๖

^{๕๕} วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์การพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๙.

^{๕๖} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปริมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๒๙.

ประการ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ๑๖ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทฺถัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปেকขาญาณ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณปัจจเวกขณญาณ เป็นต้น

วิปัสสนาญาณแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

- ๑) ญาณระดับต้น หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ
- ๒) ญาณระดับกลาง หมายถึง อุทฺถัพพญาณ
- ๓) ญาณระดับสูง หมายถึง ภังคญาณ เป็นต้นไป

๔.๕.๑. ญาณระดับต้น

๑) นามรูปปริจเฉทญาณ

ปัญญาที่รู้แจ้งนามรูป “นามรูปานํ ยถาวทสสนํ ทิฏฐิวิสฺสุทฺธิ นาม”^{๕๗} ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ (นาม) ออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือ รูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ หรือรู้อารมณ์นั้นชื่อว่า ทิฏฐิวิสฺสุทฺธิ (ความเห็นอันบริสุทธิ์) นาม หมายถึง ใจ รูป หมายถึง กาย ปริจเฉท แปลว่า แยก ญาณ แปลว่า ปัญญา “นามรูปปริจเฉทญาณ”^{๕๘} แปลว่า ปัญญาที่ว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม รูป นามแท้จริงเป็นอย่างไร และสามารถแยกรูปแยกนามออกจากกันได้ ไม่ปะปนกันอย่างชัดเจน คือปัญญาที่รู้แจ้งรูปนาม มีสภาวะลักษณะที่สำคัญ ดังนี้^{๕๙}

(๑) สามารถแยกรูป แยกนาม ออกเป็นคนละอันได้ เช่น พองกับยุบเป็นคนละอัน พอง เป็นรูป รู้เป็นนาม ยุบเป็นรูป รู้เป็นนาม ขวายเป็นรูป รู้เป็นนาม ซ้ายเป็นรูป รู้เป็นนาม เป็นต้น

(๒) สามารถแยกรูป แยกนาม ทางทวารทั้ง ๕ ได้ เช่น ๑) ทวารตา เมื่อมีภาพมากระทบจะเกิดการเห็นขึ้น เวลาตาเห็นรูป ตากับสีเป็นรูป เห็นเป็นนาม ๒) ทวารหู เมื่อเสียงมากระทบจะเกิดการรู้เสียง (ได้ยิน) ขึ้น เวลาหูได้ยินเสียง หูกับเสียงเป็นรูป ได้ยินเป็นนาม เป็นต้น ๓) ทวารจมูก เมื่อมีกลิ่นมากระทบจะเกิดการรู้กลิ่นขึ้น (ดมกลิ่น) เวลาจมูกได้กลิ่น จมูกกับกลิ่นเป็นรูป ได้กลิ่นเป็นนาม ๔) ทวารลิ้น เมื่อมีรสมากระทบจะเกิดการรู้รสขึ้น เวลาลิ้นได้รส ลิ้นกับรสเป็นรูป รู้

^{๕๗} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน** แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๗.

^{๕๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิทธิ), **ลำดับโสฬสญาณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช.โมเชิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๕๑.

^{๕๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิทธิ), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓), หน้า ๖๑.

รสเป็นนาม ๕) ทวารกาย เมื่อมีอารมณ์มากระทบผิวกาย จะเกิดการรู้อารมณ์ (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง) เวลาถูกต้อง เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นรูป รู้เป็น นาม ๖) ทวารใจ จะมีการรับรู้อารมณ์ต่างๆ เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา อารมณ์ที่รู้ได้ ทางใจ มีสภาพเป็นรูป การรู้เป็นนาม

(๓) ร่างกายทั้งหมดตั้งแต่ปลายผมถึงปลายเท้าเป็นรูป ใจเป็นนาม มีเพียงรูปกับนามเท่านั้นไม่มีสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา มีแต่สักว่ารูปกับนามเท่านั้น เช่น นั่งเป็นรูป รู้ว่านั่งเป็นนาม ยืนเป็นรูป รู้ว่ายืนเป็นนาม เดินเป็นรูป รู้ว่าเดินเป็นนาม

(๔) รูปกับนามเกิดขึ้นพร้อมกัน

จะเห็นได้ว่า นามรูปปริเฉทญาณนั้น^{๖๐} เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามทางสภาวะที่แท้จริงของสมณยานิกบุคคล สำหรับบุคคลผู้ปรารถนาบรรลุถึงความบริสุทธิ์ (ทิฐฐิวิสุทธิ) ถ้าเคยปฏิบัติสมณกรรมฐานมาก่อน เมื่อออกจากรูปาวจรฉานจิต ๕ หรืออรูปาวจรฉานจิต ๓ (เว้นเนวสัณญานา สัณญายตนฉานจิต) ฉานใดฉานหนึ่งมาแล้วต้องกำหนดองค์ฉานมีวิตกเป็นต้น องค์ฉาน หรือกำหนดสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ประกอบด้วยองค์ฉานมีผัสสะสัญญา เป็นต้น

๒) ปัจจัยปริศคหญาณ

ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม “เอตสเสว ปน นามรูปสส ปัจจัยปริศคหณน ตีสุ อทธาสุ กงขั วิตริตวา จิ ตั ฉานฉิ กงขาวิตรณวิสุทธิ นาม”^{๖๑}

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย (รูป) กับใจ (นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะปัจจัย แปลว่า เหตุ และ ผล ปริศคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา “ปัจจัยปริศคหญาณ”^{๖๒} แปลว่ามีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เช่น รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล นามเป็นเหตุ รูปเป็นผล รูปเป็นเหตุ รูปเป็นผล นามเป็นเหตุ นามเป็นผล เป็นต้น

เหตุ คือ สิ่งที่เกิดก่อน ผลค่อยเกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อนรูปเกิดทีหลัง เป็นต้นก็ได้ มีสภาวะลักษณะที่สำคัญ^{๖๓} ดังนี้

- (๑) บางครั้ง รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล เช่น ท้องพองขึ้นก่อนแล้ว จิต จึงวิ่งไปกำหนดทีหลัง
- (๒) บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล เช่น จิตวิ่งไปอยู่ก่อนแล้วท้องจึงพองขึ้นทีหลัง
- (๓) อายากยืนเป็นเหตุ รูปที่ยืนเป็นผล อายากนั่งเป็นเหตุ รูปที่นั้งเป็นผล
- (๔) พองค้างอยู่ลงไปไม่สุดก็มี

^{๖๐} พระสังฆมณฑลชเวติกะ ธัมมาจริย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๕๘), หน้า ๗๑-๗.

^{๖๑} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสี สยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๕๖.

^{๖๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิทธิ, ป.ธ ๙), **ลำดับโสฬสญาณ**, หน้า ๕๙.

^{๖๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ฉานสิทธิ, ป.ธ. ๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู**, หน้า ๖๒.

- (๕) ยุบลงไปลึก ๆ แล้วค้างอยู่ก็มี
- (๖) พอง ยุบ หายไปเอามือไปคลำดูก็มี
- (๗) เวทนามีมากบ้าง น้อยบ้าง ตัวเองเข้าใจว่า เคราะห์ร้ายก็มี
- (๘) มีนิมิตรบกวนมาก เช่น รูปสัตว์ ป่า ภูเขา เป็นต้น
- (๙) พอง ยุบ กับจิตที่กำหนดไปพร้อม ๆ กัน
- (๑๐) บางทีสะดุ้งฟูไปข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง
- (๑๑) มีความเห็นว่า ภาพนี้ ภาพหน้า ภาพต่อ ๆ ไป ก็มีเพียง เหตุ ผล มีเพียงรูปรนาม เท่านั้น
- (๑๒) พองครั้งหนึ่งมี ๒ ระยะเวลาที่ คือต้นพอง กับสุดพอง
- (๑๓) อาการพองยุบเกิดขึ้นก่อนใจตามรู้ทีหลัง

ผู้ที่ปฏิบัติถึงขั้นนี้พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า เป็น “จุฬโสดาบัน” คือ พระโสดาบันน้อย เป็นผู้มคฺติ คือ ทางไปข้างหน้า ที่แน่นอน

๓) สัมมสนญาณ

ปัญญากำหนดพิจารณาเห็นรูปรนามเป็นพระไตรลักษณ์ คือ กำหนดยกรูปรนามขึ้นพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน^{๖๔} ในปัจจุยคหญาณนั้น จะรู้เพียงปัจจุยของการเกิดขึ้นเท่านั้น ส่วนเวลาดับนั้นยังไม่ปรากฏเห็น เพราะสันตติของนามรูปยังไม่ขาด ยังมีการสืบทอดกันอย่างรวดเร็ว ปัญญาของผู้ปฏิบัติยังไม่คอกกล้าเพียงพอที่จะเข้าไปกำหนดรู้ได้ ต้องพยายามกำหนดต่อเข้าไปอีก เมื่อเพียรพยายามต่อไปก็จะเป็นความดับของรูปรนาม แต่ในขั้นนี้ยังไม่ใช่ เพราะสันตติขาด เช่นในเวลาที่นั่งอยู่ เมื่อเปลี่ยนอิริยาบถเป็นยืน อิริยาบถนั่งก็ดับไป เมื่อยืนพอเปลี่ยนเป็นเดิน อิริยาบถยืนก็ดับไป เป็นต้น จะเห็นว่าอาการปรากฏไม่เที่ยงต้องคอยเปลี่ยนอิริยาบถอยู่ร่ำไป ตอนแรกจะเห็นในลักษณะนี้ไปก่อนแม้เห็นรูปนี้ดับไปก็เห็นรูปใหม่เกิดขึ้นแทนที่ ยังไม่สามารถเห็นปัจจุยธรรมในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดได้ เพราะเป็นการเห็นเมื่ออารมณ์หนึ่งดับไปแล้ว จึงเห็นอารมณ์ใหม่เกิดขึ้น การเห็นที่เรียกว่าเห็นการขาดของสันตตินั้นจะต้องในขณะที่กำลังอยู่ในอิริยาบถนั้น ๆ เลย แต่ในขณะนั้นต้องเป็นไปตามนี้ก่อน เมื่อเห็นอย่างนี้ก็สามารถรู้ไปในอดีตด้วยว่าถึงอดีตก็เป็นเช่นนี้ แม้ในอนาคตก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน เมื่อไม่สงสัยอย่างนี้ข้างหน้าต่อไปก็ไม่สงสัย เพราะจะต้องเป็นอย่างนี้ตลอดไป การเห็นอย่างนี้เรียกว่า “สัมมสนญาณ” คือ ญาณที่เข้าไปเห็นว่ารนามรูปไม่เที่ยง แต่ว่าเป็นการเห็นในอดีตเพราะว่ามันดับไปแล้วจึงเห็น ไม่ใช่เห็นในระหว่างที่รูปนั้นตั้งอยู่ แต่ก็เรียกว่าเห็นไตรลักษณ์ได้เหมือนกัน แต่ยังไม่ใช่ปัจจุยคหญาณเพราะสันตติยังไม่ขาด

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัทเอสอาร์พริ้นติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑๑.

ความรู้สึกยังไม่แรงพอที่จะลบล้างความเข้าใจผิดที่ฝังแน่นอยู่ในสันดานออกได้^{๖๕}

๔.๕.๒. ญาณระดับกลาง

๑) อุทฺยัพพยานุปีสสนาญาณ

ญาณตามเห็นความเกิดและความดับ^{๖๖} คือ การพิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์จนชัดเจนว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด^{๖๗} ครั้นกำหนดต่อไปปัญญาก็กล้าขึ้น จิตก็ได้ปัจจุบันมากโดยการเพ่งอารมณ์ปัจจุบันอยู่ ไม่ตกไปในที่อื่น เพราะการกำหนดดูอารมณ์อยู่เสมอในรูปนั่นเอง ก็จะแสดงความเกิดขึ้นและดับไปในรูปเดียวกัน คือ ปัจจุบันกาลเท่านั้น หมายความว่าทั้งเกิดและดับเห็นได้ในอารมณ์เดียวกัน เห็นรูปเดียวกัน เรียกว่า “อุทฺยัพพยานุญาณ” เป็นการรวมเอาอารมณ์ของญาณทั้ง ๓ ข้างต้นนั้นมาอยู่ในญาณนี้ทั้งหมด คือ เห็นนามรูปเกิดดับ ท่านจึงนับตั้งแต่อุทฺยัพพยานุญาณขึ้นไปเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ ปฏิปทาที่แท้จริงอยู่ที่ญาณนี้ ในญาณนี้จะสามารถเห็นการขาดของสันตติในนามรูปที่จะเกิดขึ้นมาแทน คือ ในอุทฺยัพพยานุญาณนี้เห็นความดับของนามรูปในระหว่างที่นามรูปใหม่ยังไม่เกิดขึ้นแทนที่ การเข้าไปรู้อย่างนี้จะต้องเป็นปัญญาที่มีความรู้สึกแรงมาก และความรู้สึกอย่างนี้จะกระชากความรู้สึกที่เห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นสุข หรือเห็นว่าเป็นตัวตนนั้นออกจากสันดานที่ต้องอยู่ในจิตใจได้ แต่ยังเป็นตังคะ คือ แค่วิวรรณยังไม่สามารถตัดได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทประหານ

ในอุทฺยัพพยานุญาณนี้ถ้าหากว่ามีกำลังแรงกล้ามาก หรือว่าผู้ปฏิบัติเคยทำสมาธิมาก่อน เมื่อสมาธิมีกำลังมาก วิปัสสนุกิเลสจะเกิดขึ้นในระหว่างญาณนี้ สำหรับผู้ที่ไม่เคยทำสมาธิมาก่อนหรือมีความเพียรอ่อน วิปัสสนุกิเลสจะไม่เกิดขึ้น วิปัสสนุกิเลสจะเป็นเครื่องขัดขวางอารมณ์ของวิปัสสนาที่จะดำเนินขึ้นไป จะทำให้เกิดความยินดีเพลิดเพลินและหยุดอยู่แค่นั้น อารมณ์ของวิปัสสนาก็จะหายไป กิเลสต่างๆ ที่เคยสงบระงับไปชั่วขณะก็จะเกิดขึ้นมาอีก ฉะนั้น จึงต้องทำความเข้าใจเรื่องวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการเสียก่อน เพื่อจะได้ไม่หลงผิด หลงเพลิดเพลินยินดีจนเสียโอกาสความก้าวหน้าแห่งวิปัสสนาปัญญาต่อไป เมื่อปัญญาแยกแยะออกได้ว่า อะไรคือวิปัสสนาญาณ อะไรคือวิปัสสนุกิเลส ในที่นั้นท่านเรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิติ เมื่อความรู้ในอุทฺยัพพยานุญาณปลอดโปร่งจากกิเลสแล้ว หรือกำจัดวิปัสสนุกิเลสได้หมดแล้ว การเห็นความเกิดดับจะชัดเจน จึงจัดเป็น

^{๖๕} พระประเดิม โกมลโล, *วิธีปฏิบัติกรรมฐาน แบบสำนักต่าง ๆ*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียง เชียงจางเจริญ, ๒๕๒๘), หน้า ๓๖-๓๘.

^{๖๖} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๓๑๑.

“ปฏิบัติภาณญาณทัสสนวิสุทธิ”^{๖๘}

กล่าวได้ว่า ญาณที่เกิดขึ้นท่านพิจารณาความเกิดและความดับของสังขาร คำว่า สังขาร หมายถึง สิ่งที่เป็นร่างทั้งหมด ทั้งที่มีวิญญาณและวัตถุ ท่านให้พยายามพิจารณาใคร่ครวญเสมอ ๆ ว่า สังขารนี้มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้นแล้ว ต่อไปก็แตกสลายทำลายไปหมด ไม่มีสังขารประเภทใดเหลืออยู่เลยพยายามหาเหตุผลในคำสอนนี้ให้เห็นชัด ดูตัวอย่างคน ที่เกิดแล้วตาย ของที่มีขึ้นแล้วแตกทำลาย ดูแล้วคิดทบทวนมาหาตน และคนที่รักและไม่รัก ของที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตว่าไม่ช้าก็ต้องตายทำลายอย่างนี้ และพร้อมเสมอที่จะไม่หวั่นไหว ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นอย่างนั้น พิจารณาทบทวนอย่างนี้จนอารมณ์เห็นเป็นปกติ ได้อะไรมา เห็นอะไรก็ตาม แม้แต่เห็นเด็กเกิดใหม่ อารมณ์ใจก็คิดว่านี่ไม่ช้ามันก็พัง ไม่ช้ามันก็ทำลาย แม้แต่ร่างกายเรา ไม่ช้ามันก็สิ้นลมปราณ อะไรที่ไหนที่เราคิดว่ามันจะยั่งยืนถาวรตลอดกาล ไม่มีรักษาอารมณ์ให้เป็นอย่างนี้ จนอารมณ์ไม่กำเริบแล้วจึงค่อยย้ายไปพิจารณาญาณที่สอง จงอย่าลืมว่า ก่อนพิจารณาทุกครั้งต้องเข้าฌานก่อน แล้วถอยจากฌานมาหยุดอยู่เพียงอุปะการฌาน แล้วพิจารณาวิปัสสนาญาณ จึงจะเห็นเหตุเห็นผลง่าย ถ้าท่านไม่อาศัยฌานแล้ววิปัสสนาญาณก็มีผลเป็นวิปัสสนิกเท่านั้นเอง ไม่มีอะไรดีไปกว่า นั่งนิกนอนนิก แล้วในที่สุดก็เลิกนิก และหาทางโฆษณาว่าฉันทำมาแล้วหลายปีไม่เห็นได้ อะไรเลย จงจำระเบียบไว้ให้ดี และปฏิบัติตามระเบียบให้เคร่งครัด วิปัสสนาไม่ใช่ต้ม ข้าวต้ม จะได้สุกง่าย ๆ ตามใจนึก

๔.๕.๓. ญาณระดับสูง

๑) ภัคคานุปัสสนาญาณ

คือ ญาณอันตามเห็นความสลาย^{๖๙} คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดใน ส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด^{๗๐} ภัคคานุปัสสนาญาณ เป็นญาณที่เห็นความสลายของนามรูป การที่ได้อารมณ์อย่างนี้ก็เป็นเหตุเนื่องมาจากอารมณ์ของ อุทฺถัพพะญาณนั่นเอง โดยที่ผู้ปฏิบัติเห็นความสลายของนามรูปด้วยอำนาจของสันตติชาติไปใน อุทฺถัพพะญาณนั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวมาก เพราะเห็นความดับทั้งภายในและภายนอก เพราะเหตุที่ว่าโลกภายนอกซึ่งเป็นอารมณ์นั้นดับไป และจิตที่รู้อารมณ์นั้นก็ดับไปพร้อม ๆ กับเช่นนี้ เป็นความดับที่ไม่เคยเห็นมาก่อนตั้งแต่เกิด เพราะอำนาจของโมหะถูกความเพียรและสติสัมปชัญญะสำรอกออก ด้วยเหตุนี้ทำให้ผู้พิจารณานั้นหันมาสนใจในความดับของนามรูปนั้น ไม่เป็นที่น่ากลัวนักเหมือนกับ ความดับ ความเกิดนั้นเป็นที่อาศัยของกิเลสทั้งปวงมีต้นเหตุ เป็นต้น ส่วนความดับนั้นมีอำนาจสำรอก

^{๖๘} พระประเดิม โทมโล, วิธีปฏิบัติกรรมฐาน แบบสำนักต่าง ๆ, หน้า ๓๕-๓๖.

^{๖๙} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๓๑๑.

กิเลสที่กองอยู่ในจิตสันดาน เพื่อนชำระล้างให้เข้าถึงธรรมที่บริสุทธิ์หมดความเสื่อม ความสลายไป จนทำให้วิปัสสนาความหลงผิดในความเที่ยง ย่อมละความยึดมั่น ย่อมคลายความกำหนดยินดีที่อาศัยความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลายและย่อมไม่หวั่นไหวไปในมิจฉาทิฏฐิต่าง ๆ

ด้วยเหตุนี้จึงจัดภังคานุปัสสนาญาณเข้าไว้ใน “ปหานปริญญา” นับตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณ ไปจนถึงมัคคญาณ คือความรอบรู้ในการละกิเลสต่าง ๆ อานิสงส์ของ ภังคานุปัสสนาญาณได้ ๘ ประการ กล่าวคือ

- (๑) ละความใคร่ในภพ
- (๒) ละความใคร่ในชีวิต
- (๓) จะหมั่นประกอบความเพียร
- (๔) จะต้องอยู่ในสัมมาอาชีวะ
- (๕) จะสละความขวนขวายจนเกินควร
- (๖) ปราศจากความหวาดระแวงหรือความกลัวต่าง ๆ
- (๗) เป็นผู้มีขันติและว่าง่าย
- (๘) เป็นผู้อดทนต่อความยินดียินร้าย^{๗๑}

กล่าวได้ว่า ญาณนี้สอนให้พิจารณาถึงความดับ ความเกิด และความดับสิ้นเมื่อปลายมือ แต่ญาณนี้ท่านให้พิจารณาเห็นความดับที่ดับเป็นปกติ ทุกวัน ทุกเวลา คือ พิจารณาให้เห็นสรรพสิ่งทั้งหมดที่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่า คน สัตว์ ต้นไม้ ภูเขา บ้านเรือนโรง ของใช้ทุกอย่าง ให้ค้นหาความดับที่ค่อย ๆ ดับตาม ความเป็นจริง ที่สิ่งเหล่านั้นค่อย ๆ เก่าลง คนค่อย ๆ ใหญ่ขึ้นจากความเป็นเด็ก และ ค่อย ๆ ละความเป็นหนุ่มสาวถึงความเป็นคนแก่ ของใช้ที่ไม่มีชีวิตเปลี่ยนสภาพจาก เป็นของใหม่ ค่อย ๆ เก่าลง ต้นไม้เปลี่ยนจากเป็นต้นไม้ที่เต็มไปด้วยกิ่งใบที่ไสวกลายเป็นต้นไม้ที่ค่อย ๆ ร่วงโรย ความสลายตัวที่ค่อย ๆ เก่าลง เป็น อาการของความสลายตัว ทีละน้อยค่อย ๆ คืบคลานเข้าไปหาความสลายใหญ่คือความดับสิ้นในที่สุด ค่อยพิจารณา ให้เห็นชัดเจนแจ่มใส จนอารมณ์จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ คือมีความชินจิตว่าไม่มีอะไร มันทรงตัว ไม่มีอะไรยั่งยืนมันค่อย ๆ ทำลายตัวเองอย่างนี้ทั้งสิ้น แม้แต่ อารมณ์ใจก็ เช่นเดียวกัน อารมณ์ที่พอใจและอารมณ์ที่ไม่ชอบใจก็มีสภาพไม่คงที่มีสภาพค่อย ๆ สลายตัวลงไปทุกขณะเป็นธรรมดา

รวมความว่า ความเกิดขึ้นนี้เป็นสภาพที่จำต้องเดินไปหาความดับในที่สุด แต่กว่าจะถึงที่สุดก็ค่อย ๆ เคลื่อนดับ ดับทีละเล็กทีละน้อยตลอดเวลาทุกขณะ มิได้หยุดยั้งความดับ เลยแม้แต่เสี้ยวของวินาที ปกติเป็นอย่างนี้จิตหายความหวั่นไหว เพราะเข้าใจและคิดอยู่ รู้อยู่อย่างนั้นเป็นปกติ การ

^{๗๑} พระประทีป โภมโล, วิธีปฏิบัติกรรมฐาน แบบสำนักต่าง ๆ, หน้า ๓๘-๔๐.

กำหนดองค์ฌานหรือสภาวะธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น ก่อนอื่นต้องกำหนดสภาวะธรรมนั้นโดยลักษณะ (ลักษณะ) หน้าที่หรือกิจ (รส) อาการที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) และเหตุใกล้ (ปทัฏฐาน) ต่อไปจึงกำหนดสภาวะธรรมทั้งหมดเหล่านั้นว่าเป็นธรรมชาติที่นุ่มไป (นาม) มุ่งหน้าไปสู่ อารมณ์ เมื่อจะพิจารณาคุณามธรรมเหล่านั้นให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น จึงติดตามดูว่านามธรรมเหล่านั้นอาศัยอะไรก็จะทราบว่ายาคัยหทยัตถุรูป

เปรียบเหมือนบุรุษที่เห็นงูภายในเรือนแล้วจึงติดตามมันไปก็จะพบที่อาศัยของมัน เมื่อทราบว่ายาคัยหทยัตถุรูปเป็นที่อาศัยของนามธรรมเหล่านั้นแล้ว ก็พิจารณาต่อไปว่าแม้หทยัตถุรูป ก็ต้องอาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ปถวิ อาโป เตโช วาโย เกิดขึ้นและ อุปาทาย รูปทั้ง ๓ (เว้นหทยัตถุรูป) ก็อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นเช่นเดียวกันแล้วจึงพิจารณารูปธรรมทั้งหมดว่าเป็นสภาวะธรรมที่มีอาการเสื่อมสิ้นสลายไป (รูป) สำหรับสมถยานิกบุคคล ครั้นออกจากฌานจิตแล้วจะพิจารณากำหนดนามธรรมว่า มีอาการนุ่มเข้าไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ หรือกำหนดรูปธรรมว่า มีอาการเสื่อมสิ้นสลายไปเป็นลักษณะก็ได้

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อจะกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑ ก็กำหนดทำนองเดียวกันกับธาตุ ๑๘ นั้นเอง ต่างกันตรงโลกียจิต ๘๑ หรือวิญญานธาตุ ๗ นั้นมีอายตนะและอายตนะ ๑ อายตนะ ๑ กับอัมมายตนะบางส่วน คือ สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรมและอายตนะ ๑ กับอัมมายตนะบางส่วนคือ เจตสิก ๕ เป็นนามธรรมการกำหนดรูปนามทางอายตนะ ๑ ก็ด้วยประการนี้ การเจริญวิปัสสนาทำให้หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง ละความเศร้าโศก ความรำไห่รำพัน ดับทุกข์ทางกายและใจ ทำให้บรรลุถึงพระนิพพาน ทำให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ก่อนการทำวิปัสสนาต้องมีความรู้ทางวิญญาน^{๗๒} ๖ หรือทวาร ๖ รู้อารมณ์ ๖ รู้ว่าอะไรเป็นรูปนามทางทวารทั้ง ๖ รู้ว่าจะกำหนดนามรูปในทวารทั้ง ๖ รู้วิธีกำหนดวางใจในอารมณ์คือรูปนาม รู้เหตุและผลของการกำหนดรูปนามนั้น เมื่อสามารถจรรู้แจ้งเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงของรูปหรือนามดังนี้

๔.๖ การกำหนดรู้สภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธในวิปัสสนาญาณ

๔.๖.๑ แนวทางการเจริญวิปัสสนากาวนา

วิญญาน ๖ คือ การรับรู้อารมณ์ทางจิต คือ จิตอาศัยรู้อารมณ์ทางทวารมีทั้งหมด ๖ ทาง คือ

๑) จักขุวิญญาน ได้แก่ ทวารทางตาเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของจักขุวิญญาน คือ จิตเห็นหรือนามเห็น

^{๗๒} สุภีร์ ทุมทอง, การพัฒนาอินทรีย์สังวร, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๔ .

๒) โสตวิญญาน ได้แก่ ทวารทางหูเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของโสตวิญญาน คือ จิตได้ยิน นามได้ยิน

๓) ฆานวิญญาน ได้แก่ ทวารทางจมูกเป็นที่อาศัยของอารมณ์ฆานวิญญาน คือ จิตรู้กลิ่นหรือนามรู้จักลิ้น

๔) ชิวหาวิญญาน ได้แก่ ทวารทางลิ้นเป็นที่อาศัยรู้ของอารมณ์ของชิวหาวิญญาน คือ จิตรู้รส หรือนามรู้รส

๕) กายวิญญาน ได้แก่ ทวารทางกายเป็นที่อาศัยรู้อารมณ์ของกายวิญญาน คือ จิตรู้การสัมผัสหรือนามรู้การสัมผัส

๖) มโนวิญญาน ได้แก่ ทวารทางใจเป็นที่อาศัย รู้อารมณ์ของมโนวิญญาน คือ จิตคิด รู้สึกหรือนามคิดนึกรู้สึก

จิตที่เกิดขึ้นทางวิญญานทั้ง ๖ นี้เรียกว่า จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน สำหรับในทางปฏิบัติ คือ การทำวิปัสสนาเรียกจักขุวิญญานว่านามเห็น เรียกโสตวิญญานว่านามได้ยิน เรียกฆานวิญญานว่า นามรู้จักลิ้น เรียกชิวหาวิญญานว่า นามรู้รส เรียกกายวิญญานว่า นามรู้กระทบ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติวิปัสสนาต้องทำด้วยการรู้ชัดรู้แจ้ง ไม่ใช่ทำไปด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจ^{๗๓} ส่วนอารมณ์ ๖ คือ สิ่งที่จิตรู้สึกใดที่จิตยังไม่รับรู้ สิ่งนั้นไม่เรียกว่าอารมณ์ อารมณ์นั้นมีมากมายหลายอย่างสุดจะนับได้ แต่เมื่อกล่าวโดยความเป็นปรมาัตถ์อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวารต่าง ๆ แล้วอารมณ์ ๖ คือ

๑) รูปารมณ์ ได้แก่ วัณณะรูปคือสิ่งต่าง ๆ หรือสีต่าง ๆ ที่กำลังเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาน หรือนามเห็น

๒) สัททารมณ์ ได้แก่ เสียงที่กำลังเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาน หรือนามได้ยิน

๓) คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นที่กำลังเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาน หรือนามรู้จักลิ้น

๔) รสธารมณ์ ได้แก่ รสที่กำลังเป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาน หรือนามรู้รส

๕) โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดิ่ง ที่กำลังเป็นอารมณ์ของ กายวิญญาน หรือนามรู้กระทบ

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑/๙๖.

๖) ธรรมารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึกนึกคิด ชอบ ไม่ชอบ ดีใจ เสียใจ เฉย ๆ ฯลฯ ต่าง ๆ เหล่านี้ที่กำลังเป็นอารมณ์ของมวิญญาณ หรือนามรูปทางใจ^{๗๔}

รูปนาม คือ การทำวิปัสสนา จะต้องรู้รูปรู้นาม ทางทวารทั้ง ๖ เสียก่อนว่ารูปนามคือรูป คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้ เป็นธรรมชาติที่แตกดับ ย่อยยับไปด้วยสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กันและกัน คือ ความเย็นความร้อน

กล่าวโดยสรุปคือ สิ่งใดที่รู้อารมณ์ไม่ได้ ต้องแตกดับย่อยยับด้วยสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กันและกัน สิ่งนั้นเรียกว่า รูป และรูปนี้มี ๒ อย่างคือ รูปที่ไม่มีวิญญาณครอง และรูปที่มีวิญญาณครอง นาม คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ ธรรมชาติที่รู้สึกต่ออารมณ์หรือธรรมชาติที่รู้สึกนึกคิดต่ออารมณ์ คือ ความรู้สึก ไม่พอใจ ความรู้สึกเฉย ๆ ความรู้สึกเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้การสัมผัสต่าง ๆ เหล่านี้รวมเรียกว่า นามรูปที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ ทางคือ

- ๑) รูปทางตา คือ รูปารมณ์ ได้แก่ วัฒนธรรมรูปที่เห็นเป็นสีต่าง ๆ
- ๒) รูปทางหู คือ สัทธารมณ์ ได้แก่เสียง ๆ
- ๓) รูปทางจมูก คือ คันธารมณ์ ได้แก่กลิ่นต่าง ๆ
- ๔) รูปทางลิ้น คือ รสธารมณ์ ได้แก่รสต่าง ๆ
- ๕) รูปทางกาย คือ โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ที่ปรากฏทางกาย
- ๖) รูปทางใจ คือ อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่รูปที่อยู่ในท่านั่ง รูปที่อยู่ในท่านอน รูปที่อยู่ในท่านยืน และรูปที่อยู่ในท่าเดิน คือรูปที่กำลัง ก้าวไปรวมถึงรูปที่อยู่ในอิริยาบถย่อย เช่น เหยียด คู้ ก้มเงย เหลียวซ้าย แลขวา รวมรูปที่จะนำมาทำวิปัสสนามี ๖ อย่าง^{๗๕}

นามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามี ๖ อย่าง คือ

- ๑) นามเห็น เกิดทางตามีชื่อเรียกว่า จักขุวิญญาณ
- ๒) นามได้ยิน เกิดทางหูมีชื่อเรียกว่า โสตวิญญาณ
- ๓) นามรู้กลิ่น เกิดทางจมูก มีชื่อเรียกว่า ขานวิญญาณ
- ๔) นามรู้รส เกิดทางลิ้น มีชื่อเรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
- ๕) นามรู้สัมผัส เกิดทางกาย มีชื่อเรียกว่า กายวิญญาณ
- ๖) นามรู้สึก นึกคิดเกิดทางใจ มีชื่อเรียกว่า มโนวิญญาณ^{๗๖}

^{๗๔} พระสังฆมณฑลชโยทิกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๓ และ ๗**, หลักสูตรชั้นจุฬอภิศรรรมมิกะโท อภิศรรรมโชติกะวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔, หน้า ๔-๕๔.

^{๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๓-๓๖.

^{๗๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑/๙๖.

สรุปว่า เมื่อรู้แล้วว่ารูปร่างมี ๖ คือ รูปทางตา รูปทางจมูก รูปทางหู รูปทางลิ้น รูปทางกาย รูปทางใจ การดูก็ต้องดูรูปใดรูปหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์ และได้รู้แล้วว่า นามนั้นก็มี ๖ คือ นามทางตา นามทางหู นามทางจมูก นามทางลิ้น นามทางกาย และนามทางใจ การดูนามก็ต้องดูนามใดนามหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ อนึ่งการดูรูปหรือดูนามนั้น หมายถึง “ตามรู้” ไม่ได้ไปจ้องดู หรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้น และการดูในที่นี้หมายถึง “ดูด้วยใจ” โดยมีสติระลึกรู้ที่อยู่ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ “รูป” หรือ “นาม” ในขณะนั้นและมีสัมปชัญญะคือ ปัญญา ตามรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ระลึกรู้อยู่นั้นว่า เป็นนามอะไร เป็นรูปอะไร ในขณะนั้นเพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือ มีสติ และสัมปชัญญะ ดูรูปอะไร ดูนามอะไร ที่กำลังปรากฏอยู่ มีสติคือ มีความรู้สึก ระลึกรู้ที่อยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมปชัญญะ คือ มีความรู้ชัดตามที่สติระลึกรู้อยู่นั้นว่าเป็นรูปอะไรเป็นนามอะไร ในการปฏิบัติ ขอให้ทำความเข้าใจตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ให้ดี ให้ถูกต้อง ถ้าไม่เข้าใจชัดตรงนี้ จะทำวิปัสสนาไม่ได้เลย ถ้านามไม่รู้ รูปก็ไม่รู้ สติคืออะไรก็ไม่รู้ สัมปชัญญะก็ไม่รู้ ความต่างกันระหว่างคตินึกกับรู้สึกก็ไม่รู้ สรุปได้เลยว่า ทำวิปัสสนาไม่ได้ ถึงทำได้ก็ไม่เป็นวิปัสสนา ไม่ใช่วิปัสสนา วิญญาณฉกัะ วิญญาณ ๖ อารมณ์ ๖ ทวาร ๖ คือ^{๗๗}

- ๑) จักขุวิญญาณ องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต
- ๒) โสตวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ โสตวิญาณจิต
- ๓) หานวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ หานวิญาณจิต
- ๔) ชิวหาวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาวิญาณจิต
- ๕) กายวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ กายวิญาณจิต
- ๖) มโนวิญาณ องค์ธรรมได้แก่ มโนวิญาณจิต^{๗๘}

อาร์มมณฉกัะ อารมณ์ ๖ คือ^{๗๙}

- ๑) รูปารมณ องค์ธรรมได้แก่ สีต่าง ๆ
- ๒) สัททารมณ องค์ธรรมได้แก่ เสียงต่าง ๆ

^{๗๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๑๓๖-๑๔๔.

^{๗๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑/๙๖.

^{๗๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๑๓ .

- ๓) คันทารมณฺ องค์กรธรรมได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ
- ๔) รสสารมณฺ องค์กรธรรมได้แก่ รสต่าง ๆ
- ๕) โผฏฐัพพารมณฺ องค์กรธรรมได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อนตึง
- ๖) ฐัมมารมณฺ องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๘๘ เจตสิก ๕ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

บัญญัติ^{๘๐}

วิธีฉีกกะ วิธีมี ๖ ว่าโดยทวารมี ๖ คือ

- ๑) จักขุทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางตา องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕ (เว้นอัปปมัญญา)
- ๒) โสตทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางหู องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕ (เว้นอัปปมัญญา)
- ๓) ฆานทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางจมูก องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕ (เว้นอัปปมัญญา)
- ๔) ชิวหาทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางลิ้น
- ๕) กายทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางกาย องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๔๖ เจตสิก ๕ (เว้นอัปปมัญญา)
- ๖) มโนทวารวิธี ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ องค์กรธรรมได้แก่ จิต ๖๗ เจตสิก ๕ (เว้นทวิปัญญจริญญานจิต ๑ มโนธาตุ ๓ มหคตวิปากจิต ๙)

ว่าโดยวิญญาน มี ๖ คือ

- ๑) จักขุทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกจักขุวิญญานขึ้นเป็นประธาน
- ๒) โสตทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกโสตวิญญานขึ้นเป็นประธาน
- ๓) ฆานทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกฆานวิญญานขึ้นเป็นประธาน
- ๔) ชิวหาทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกชิวหาวิญญานขึ้นเป็นประธาน
- ๕) กายทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกกายวิญญานขึ้นเป็นประธาน
- ๖) มโนทวารวิญญาน ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ยกมโนวิญญานคือชวณะ ๕๕ ขึ้นเป็นประธาน

จะเห็นได้ว่า สภาพรู้ทั้งหลายมี จิต เป็นผู้รู้ แต่ปุถุชนทั่วไปจะเข้าใจผิดว่า เราเห็น เราได้ยิน เรา รู้กลิ่น เรา รู้รส เรา เย็น เรา ร้อน เรา รู้สึก เรา คิดนึก ทั้ง ๆ ที่จริงแล้ว สภาพรู้ทั้งหลายนี้เป็นจิต ไม่ใช่เรา เป็นเพียงสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอย่างรวดเร็ว หาแก่นสาร หาเจ้าของ หาตัวตนมิได้เลย มีแต่ “จิต” กับ “อารมณ์” เท่านั้น ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไป เพราะไม่รู้

^{๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓-๓๖.

ความจริงเช่นนี้ จึงหลงผิดคิดว่าเป็นเรามาตลอดเวลา ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย และเพราะมีเราที่แหละ จึงได้มีแต่ความทุกข์อยู่ตลอด เพราะมี “เรา” นี้แหละจึงมีความรู้สึก เหมือนกับแบกโลกไว้ทั้งโลก ถ้าเอา “เรา” ออกเสียได้ก็จะรู้สึก เหมือนกับว่ากำลังยืนอยู่เหนือโลก

๔.๖.๒ ลักษณะของจิตและการทำงานของจิต

จิตมีลักษณะสามัญตามธรรมชาติ (สามัญลักษณะ) อยู่ ๓ ประการ^{๘๑} คือ ๑. อนิจจลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่เที่ยง ๒. ทุกขลักษณะ คือ มีลักษณะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ๓. อนัตตลักษณะ คือ มีลักษณะที่มีใช้ตัว มีใช้ตน

๑) อนิจจลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ต้องเปลี่ยนแปลง (เกิด-ดับ) อยู่ตลอดเวลา พระพุทธเจ้าตรัสว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละชั้นไม่เที่ยง^{๘๒} กล่าวคือชั้น ๕ มีอนิจจลักษณะ ซึ่งมีสาเหตุ ๔ ประการ^{๘๓} ได้แก่ เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการดับ เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ เพราะอยู่ได้ชั่วขณะ ๆ เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะแห่งสิ่งที่ถูกพิจารณาที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง^{๘๔}

ผู้วิจัยเห็นว่า รูปชั้นนี้มีอนิจจลักษณะ ซึ่งปรากฏให้เห็นอยู่ทั้งสิ่งแวดล้อมภายนอก และร่างกายของมนุษย์ทั้งในระดับองค์รวมและระดับส่วนประกอบย่อย นอกจากนี้ยังปรากฏให้เห็นในพฤติกรรมของมนุษย์ พฤติกรรมของมนุษย์แสดงให้เห็นถึงอนิจจลักษณะ เช่น การเดินของมนุษย์ที่เป็น การสลับระหว่าง การก้าวเท้าซ้าย และการก้าวเท้าขวา ขณะที่เริ่มยกเท้าซ้าย คือ การเกิดขึ้นแห่งการก้าวเท้าซ้าย ขณะที่เท้าซ้ายเหยียบพื้นพร้อมกับการถ่ายน้ำหนักตัวสู่เท้าซ้าย คือการดับไปแห่งการก้าวเท้าซ้าย จากข้อความนี้ผู้วิจัยเห็นว่า การก้าวเท้าซ้ายเป็นของแปรปรวน เป็นของชั่วคราว และการก้าวเท้าซ้ายปฏิเสธความเที่ยง ในกรณีเท้าขวาก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน กล่าวคือการเดินของมนุษย์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น

๒) ทุกขลักษณะ คือ มีลักษณะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป) พระพุทธเจ้าตรัสว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละชั้น เป็นทุกข์^{๘๕} กล่าวคือ ชั้น ๕ มีทุกขลักษณะ “ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ ๓ หมวด คือ เวทนา ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔

^{๘๑} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๘๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^{๘๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ไตรลักษณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓),

^{๘๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๗๐๖/๑๐๐๔.

^{๘๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐/๒๕.

ทุกข์ในเวทนา เป็นทุกข์ที่มีความหมายแคบที่สุด เรียกว่า ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) จัดเป็นเวทนาชั้น ๓ ทุกข์ในไตรลักษณ์ เป็นทุกข์ที่มีความหมายกว้างที่สุด ครอบคลุมทุกข์ทั้ง ๓ หมวดธรรม ทุกข์ในอริยสัจ ๔ คือสภาวะทุกข์ในไตรลักษณ์ที่จำกัดขอบเขตเฉพาะที่จะเป็นปัญหาแก่นมนุษย์ กล่าวคือ ทุกขอริยสัจหมายเฉพาะเรื่องอุปาทานชั้น ๓ ชั้น ๕ มีอนิจจลักษณะ คือ มีการเกิดขึ้นและดับไป โดยการเกิดขึ้นนั้นเกิดจากสภาพที่ถูกบีบคั้นกดตัน และการดับไปเกิดจากเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ จึงทำให้ชั้น ๕ มีทุกขลักษณะ^{๘๖} ดังพุทธพจน์ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๘๗}

จะเห็นได้ว่า ชั้น ๕ มีภาวะที่ทนอยู่มิได้ ภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือ ภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ เนื่องจากมีแรงบีบคั้นกดตันขัดแย้งเร้าอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ แห่งชั้น ๕ และภาวะแห่งชั้น ๕ นี้จะเข้มข้นจนถึงระดับที่ปรากฏแก่ความรู้สึกของบุคคล มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้นหากชั้น ๕ ที่สนใจมีการเคลื่อนไหว ยักย้าย หรือ เปลี่ยนสภาพไปเสียก่อน ทั้งในลักษณะที่ชั้น ๕ ที่สนใจเคลื่อนไหวพ้นจากบุคคล และบุคคลแยกพราวจากชั้น ๕ ที่สนใจ ภาวะที่บีบคั้นกดตันขัดแย้งแห่งชั้น ๕ นั้นย่อมไม่ทันปรากฏ ปรากฏการส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะถึงไม่ปรากฏ การยักย้ายเคลื่อนไหวที่ปิดบังทุกขลักษณะแห่งชั้น ๕ นี้ สามารถแยกพิจารณาในระดับรายละเอียดแต่ละชั้นได้

๓) อนัตตลักษณะ คือ มีลักษณะที่มีใจตัว มีตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด จะบังคับให้หยุดการเกิดดับก็ไม่ได้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละชั้นเป็นอนัตตา^{๘๘} กล่าวคือชั้น ๕ มีอนัตตลักษณะ เนื่องจากชั้น ๕ ชั้นใดชั้นหนึ่งหรือทั้งหมดรวมกันไม่ใช่อัตตาตัวตนทั้งภายในและภายนอกชั้นเหล่านี้^{๘๙} และชั้น ๕ ไม่อยู่ในอำนาจสั่งการของบุคคล ผู้เป็นองค์รวมแห่งชั้น ๕ นี้ เช่น บุคคลไม่สามารถสั่งร่างกายไม่ให้เจ็บปวดได้ อนึ่งความมีอนัตตลักษณะแห่งชั้น ๕ มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับความมีอนิจจลักษณะและความมีทุกขลักษณะแห่งชั้น ๕ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๙๐}

สามัญลักษณะทั้ง ๓ นี้ เป็นสิ่งจริงแท้แน่นอน เป็นกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ รูปธรรม และนามธรรมทั้งหลายอันได้แก่ รูป จิตและเจตสิก ย่อมจะต้องมีลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน

^{๘๖} วิสุทธิ. มหาฎีกา. (ไทย) ๓/๒๔๘/๔๖๓.

^{๘๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๘๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑/๒๕-๒๖.

^{๘๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๕-๔๗๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕.

^{๙๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๒-๔๙๓.

ทั้งหมด นอกจากจิตจะมีลักษณะสามัญตามที่กล่าวมาแล้วจิตยังมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว (วิเสส ลักษณะ) อีก ๔ ประการ คือ

- ๑) มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ
- ๓) มีการเกิดดับสืบทอดกันอย่างไม่ขาดสาย เป็นผล
- ๔) มีอดีตกรรม ทวาร อารมณ์และเจตสิก เป็นเหตุให้จิตเกิดขึ้น

การทำงานของจิตจะเกิดดับสืบทอดกันไปอย่างไม่ขาดสาย ในพระสูตรตอนหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้มีใจความว่า ยากที่จะนำสิ่งอื่น ๆ ทั้งหลายในโลก มาเปรียบเทียบกับความเกิดดับอันรวดเร็วของจิต เพราะจิตเกิดดับ ๆ รวดเร็วกว่าสิ่งใด ๆ ในโลก เพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว จิตจะเกิดดับถึงแสนโกฏิขณะ หรือ ๑,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ ดวง (หนึ่งล้านล้านดวง) ภาวะที่จิตเกิดดับสืบทอดกันเป็นกระแสนี้ท่านเรียกว่า สันตติ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับกระแสน้ำ ที่ประกอบไปด้วยอนุของน้ำเล็กๆ เรียงติดต่อกันเป็นสาย ขณะที่กระแสจิตไม่ออกมารู้เรื่องราว (อารมณ์) ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จิตในขณะนั้นมีชื่อเรียกว่า ภวังคจิต ซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่รักษารูปนาม ในภพปัจจุบันไว้มิให้แตกทำลายไป จนกว่าจะสิ้นอายุจากภพนี้ แม้ในขณะที่หลับสนิท (ไม่มีการฝัน) หรือสลบไป ก็จะมีภวังคจิต เกิดดับสืบทอดกันตลอดเวลา อารมณ์ของภวังคจิต เป็นอารมณ์ที่สืบทอดมาจากเหตุปัจจัยในอดีตภพ

เมื่อใดก็ตามที่จิตออกมารับรู้เรื่องราวทางประตู (ทวาร) ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อนั้นจิตจะขึ้นสู่วິถีซึ่งเรียกว่า วิถีจิต และเมื่อสิ้นสุดแต่ละวิถี ก็จะมีภวังคจิตที่คอยรักษารูปนามชาติเกิดคั่นอยู่ทุกครั้ง แต่เราจะไม่รู้สึกตัว เพราะการเปลี่ยนแปลงกลับไปกลับมา นั้น เกิดขึ้นรวดเร็วมาก แม้แต่แสงไฟจากหลอดไฟฟ้า ที่เราใช้กันอยู่ทุกวันนี้มีการกระพริบ (เกิด-ดับ) ตามความถี่ของไฟฟ้ากระแสสลับ ด้วยความเร็วเพียง ๕๐ ครั้งต่อวินาทีเท่านั้น เราก็กังไม่สามารถสังเกตเห็น การกระพริบของแสงไฟได้เลย ดังนั้น จิตซึ่งมีการเกิดดับอย่างรวดเร็วถึงประมาณ ๑ ล้าน ๆ ครั้งต่อวินาที จึงไม่น่าสงสัยว่าทำไมเราถึงไม่สามารถที่จะรู้สึกได้

ตามธรรมชาติของจิต เมื่อมีอารมณ์มาปรากฏทางทวารใด จิตหรือวิญญาณจะเกิดขึ้นเพื่อรับอารมณ์ทางทวารนั้น เช่น เมื่อมีเสียงมาปรากฏทางหู โสตวิญญานวิถีจะเกิดขึ้นเพื่อรับรู้เสียงนั้น โสตวิญญานจะเกิดดับเร็วมากเป็นจำนวนนับครั้งไม่ถ้วน สลับกับมโนวิญญานวิถีที่เกิดขึ้นทางใจ เพื่อตีความหมายของเสียงที่กำลังปรากฏอยู่ เมื่อรู้ความหมายว่าเป็นเสียงชมเชยก็จะมีความยินดีพอใจ แต่หากเป็นเสียงด่าก็จะเกิดโทสะ ถ้ามีสติยับยั้งไว้ได้ก็ดีไป แต่เมื่อใดที่ขาดสติก็จะเกิดการตอบโต้ทางกาย (กายกรรม) เช่น ไปชกหน้าผู้ที่กำลังด่าเรา หรือทางวาจา (วจีกรรม) เช่น ด่าตอบไปทันที ซึ่งเป็น การสร้างกรรมใหม่ที่จะต้องได้รับผลของกรรม (วิบาก) ในอนาคตต่อไป

ใจจะเป็นผู้สั่งให้เกิดการกระทำทางกายและทางวาจา ทั้งที่เป็นบุญ (กุศลกรรม) และที่เป็นบาป (อกุศลกรรม) บางครั้งก็เพียงแต่คิดไว้ในใจ (มโนกรรม) โดยที่ไม่ได้แสดงออกทางกาย หรือทางวาจาเลยก็มี การแสดงออกทางกายและทางวาจาที่เป็นบุญ เรียกว่า กายสุจริต วจีสุจริต ส่วนการแสดงออกทางกายและทางวาจาที่เป็นบาป เรียกว่า กายทุจริต วจีทุจริต กรรมที่ทำด้วยเจตนาดีมีจิตสะอาดผ่องใส ผลลัพธ์จะออกมาเป็นความสุขท่านเรียกว่า บุญ ส่วนกรรมที่ทำด้วยเจตนาไม่ดี มีจิตเศร้าหมอง และจะส่งผลออกมาเป็นความทุกข์ ท่านเรียกว่า บาป กรรมที่กระทำไปแล้ว ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ย่อมไม่สูญหายไปไหน เพราะกรรมสามารถติดตามไปให้ผลได้ทั้งในชาตินี้แล้วชาติหน้า ปัญหาที่น่าสงสัยคือ เราสั่งสมกรรมไว้ได้อย่างไร มีใครจดบันทึกบัญชีกรรมของเราไว้ เหมือนบัญชีเงินฝากในธนาคารหรือไม่ คำตอบก็คือบุญบาปที่เราทำไว้ ไม่ต้องมีใครมาติดตามจดบันทึกไว้ เพราะจิตมีอำนาจพิเศษอย่างหนึ่งในการสั่งสมบุญและบาป เมื่อเราได้กระทำความดี ๆ ลงไปไม่ว่าจะดีหรือชั่ว แม้จะนานสักเพียงใดก็ตาม จะก็ภพก็ชาติก็ตาม ผู้กระทำย่อมจะต้องได้รับผลของบุญ และบาปเมื่อกรรมมีโอกาสนส่งผล ถึงแม้จิตจะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาก็ตาม แต่ผลกรรมที่ได้กระทำไว้ ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว หรือเป็นบาป ก็จะไม่สูญหายไป พร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง ทั้งนี้ เพราะจิตดวงใหม่ มีเหตุปัจจัยมาจากจิตดวงเดิม และจิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นมานั้น ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้แก่จิตดวงต่อไปเช่นกัน

การที่จะเกิดมาเป็นมนุษย์ได้นั้น จะต้องอาศัยผลของบุญกุศลในอดีต ครั้นหมดเหตุหมดปัจจัยของบุญกุศลก็ต้องตายไปจากโลกมนุษย์ เมื่อตายไปแล้วก็ต้องเกิดอีก การเกิดใหม่ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยชุดใหม่ทำให้ชีวิตเกิดขึ้นมาใหม่อีก สุดแล้วแต่เหตุปัจจัยใหม่นี้จะเป็นกุศลหรืออกุศล ถ้าเป็นกุศลก็จะปฏิสนธิ (เกิด) ในสุคติภูมิ คือเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ถ้าเป็นอกุศลก็จะปฏิสนธิในอบายภูมิ คือ เกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย หรือสัตว์เดรัจฉาน แล้วแต่เวรกรรมของตน เพราะชีวิตของคนเราและสัตว์ทั้งหลาย ต้องเวียนเกิดเวียนตายตามอำนาจของกรรมและกิเลส อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ที่เกิดของจิต เปลวเทียน ต้องอาศัยไส้เทียนในการลุกไหม้ฉันใด จิตจะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องมีที่ตั้งให้อาศัยเกิดฉันนั้น ที่ตั้งให้อาศัยเกิดของจิตมี ๖ แห่ง ได้แก่ ๑) ประสาทตา ๒) ประสาทหู ๓) ประสาทจมูก ๔) ประสาทลิ้น ๕) ประสาทกาย ๖. หทัยวัตถุรูป

ประสาทตา (จักขุประสาท) เป็นที่ตั้งของจิตเห็น (จักขุวิญญาณ) ประสาทตานี้ มีได้หมายถึงดวงตาหรือลูกตาทั้งลูก แต่หมายเฉพาะประสาทตาหรือแก้วตาที่อยู่กลางตาดำ โต้ประมาณเท่ากับศีรษะของเหา เป็นเยื่อบางดุษุญุ่น ที่ชุ่มด้วยน้ำมันซ่อนกันอยู่ ๗ ชั้น มีความสามารถในการรับคลื่นแสง (รูปารมณ) ที่มากระทบประสาทหู (โสตประสาท) เป็นที่ตั้งของจิตได้ยิน (โสตวิญญาณ) อยู่ภายในช่องหู มีลักษณะเป็นวงกลมคล้ายวงแหวน และขนมี่อันละเอียดอ่อนสีแดงปรากฏอยู่โดยรอบ มีความสามารถในการรับเสียง (สัททารมณ) ที่มากระทบประสาทจมูก (ฆานประสาท) เป็นที่ตั้งของจิตดมกลิ่น

(ขานวิญญูณ) อยู่ภายในช่องจุมก มีลักษณะคล้ายกีบเท้าแพะ มีความสามารถในการรับกลิ่น (คันธารมณ) ที่มากระทบประสาทลิ้น (ชีวหาปสาท) เป็นที่ตั้งหรือที่อาศัยเกิดของจิตลัมมรส (ชีวหาวิญญูณ) อยู่ตรงกลางลิ้น มีลักษณะเหมือนปลายกลีบดอกบัวเรียงรายซ้อนกันเป็นชั้น ๆ มีความสามารถในการรับรส (รสธารมณ) ที่มากระทบประสาทกาย (กายปสาท) เป็นที่ตั้งของจิตที่รับสัมผัสทางกาย (กายวิญญูณ) ประสาทกายนี้จะเกิดอยู่ทั่วร่างกาย ยกเว้นที่เส้นผม ขน เล็บ ฟัน กระดูก และบริเวณที่มีหนังหนาด้าน มีลักษณะคล้ายสำลีที่แผ่บาง ๆ ชุบน้ำมันจนชุ่มซ้อนกันหลาย ๆ ชั้น มีความสามารถในการรับความรู้สึกเย็นร้อน อ่อนแข็ง หย่อนตึง (โณภูฐัพพารมณ) ที่มากระทบหทัยวัตถุรูป เป็นที่ตั้งหรือที่อาศัยเกิดของมโนวิญญูณ อันได้แก่ จิตที่ไม่ได้อาศัยปสาทรูปทั้ง ๕ ข้างต้น เป็นที่เกิดอยู่ภายในช่องเนื้อหัวใจ ซึ่งมีลักษณะเหมือนบ่อ มีโลหิตอันเป็นน้ำหล่อเลี้ยงหัวใจ บรรจุอยู่ประมาณ ๑ ช่องมือ มีสัณฐานโตประมาณเท่าเมล็ดในดอกบุนนาค เป็นรูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของมโนวิญญูณ

ปสาทรูปทั้ง ๕ อันได้แก่ จักขุปสาทรูป, โสตปสาทรูป, ขานปสาทรูป, ชิวหาปสาทรูป, กายปสาทรูป นอกจากจะเป็นที่อาศัยเกิดของจิตแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นประตู (ทวาร) สำหรับรับอารมณ์ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อีกด้วย ดังนั้น จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จักขุทวาร โสตทวาร ขานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร ส่วนหทัยวัตถุรูป ซึ่งเป็นที่อาศัยเกิดของ มโนวิญญูณ นั้น ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นมโนทวารด้วย เพราะองค์ธรรมของมโนทวาร คือ ภาวังคจิต ไม่ใช่ หทัยวัตถุรูป

๔.๖.๓ อำนาจของจิต

จิต หรือ วิญญูณ นี้ นอกจากจะเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ตามที่ทราบแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ การงานต่าง ๆ ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่ว่าจะบุญ (กุศลกรรม) หรือเป็นบาป (อกุศลกรรม) จะสำเร็จได้ก็ด้วยจิตทั้งสิ้น ดังในธรรมบทที่แสดงไว้ว่า มโนปุพพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นใหญ่ มีจิตเป็นหัวหน้าสำเร็จได้ด้วยจิต และจิต นี้ แม้จะเป็นนามธรรมที่ไม่มีรูปร่างตัวตน และแสดงความรู้สึก อยู่ภายในเท่านั้นก็จริง แต่ก็มีอำนาจพิเศษอย่างน่าอัศจรรย์ และวิจิตรพิสดารยิ่งนัก กล่าวคือ

๑) มีอำนาจในการกระทำ ไม่ว่าจะเป็นการทำงาน ของอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกาย การพูด การเคลื่อนไหว การกระทำต่าง ๆ ตลอดจนการคิดก็เกิดขึ้นด้วยจิตทั้งสิ้น สรรพสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะ เป็นรถ เรือ เครื่องบิน ยานอวกาศ อาวุธยุทโธปกรณ์ อุปกรณ์สื่อสาร เครื่องคอมพิวเตอร์ อุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ สิ่งก่อสร้าง ภาพวาด วิทยาการและเทคโนโลยีต่าง ๆ ฯลฯ ก็ล้วนมีจิตเป็นผู้คิดขึ้นมาทั้งสิ้น

๒) มีอำนาจด้วยตนเอง คือ มีอำนาจในการทำบุญ ทำบาป ทำสมาธิถึงขั้นฌานสมาบัติ มี

อำนาจในการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ (อภิญญา) ตลอดจนมีอำนาจในการทำลายอนุสัยกิเลส ที่เป็นเหตุให้มีการเวียนว่ายตายเกิด อย่างไม่รู้จักจบจักสิ้น

๓) มีอำนาจในการสั่งสมกรรม เพราะจิตเป็นต้นเหตุ ให้มีการทำบาป ทำบุญ ทำทาน ทำอภิญญา ทำวิปัสสนากรรมฐาน กรรมทั้งหลายที่ได้กระทำลงไปแล้ว ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว จะถูกเก็บบันทึกเอาไว้ด้วยอำนาจของจิต

๔) มีอำนาจในการรักษาวิบาก (ผลของกรรม) กรรมทั้งหลายที่ได้กระทำลงไปแล้ว ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล แม้จะนานเท่าไรก็ตาม ก็ภพที่ชาติก็ตาม ย่อมติดตามส่งผลตลอดไป จนกว่าจะปรินิพพาน

๕) มีอำนาจในการสั่งสมสันดานของตนเอง การกระทำใด ๆ หากกระทำอยู่บ่อย ๆ กระทำอยู่เสมอ ๆ ก็จะฝังในจิตติดเป็นสันดาน และคิดจะทำเช่นนั้นเรื่อยไป เช่น คบคนพาลก็จะกลายเป็นคนพาล คบบัณฑิตก็จะเป็นบัณฑิต ทั้งนี้ เป็นเพราะอำนาจในการสั่งสมสันดานของจิตนั่นเอง

๖) มีอำนาจในการรับอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ว่าจะเป็ นอดีตอารมณ์ อนาคตอารมณ์ หรือปัจจุบันอารมณ์ และไม่ว่าจะเป็ นบัญญัติอารมณ์ หรือ ปรมาตถอารมณ์ จิตก็สามารถรับได้ทั้งสิ้น

วิญญานมีการเกิดและดับตามเหตุปัจจัย สถานภาพของวิญญานตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไป วิญญานจึงไม่อยู่ในฐานอมตะ ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธศาสนาปฏิเสธความเที่ยงแท้ ความคงที่ของวิญญาน แต่รับรองสันตติ คือ ความสืบต่อของวิญญาน แม้จิตจะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาก็ตาม แต่ บาป บุญ ที่ทำไว้ และอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่อง อยู่ในชั้นสันดาน จะไม่สูญหายไป พร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง ทั้งนี้ เพราะจิตดวงใหม่ มีเหตุมีปัจจัยมาจากจิตดวงเดิม และจิตดวงใหม่ ที่เกิดขึ้นก็เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้แก่จิตดวงต่อไป เพื่อสืบต่อบาปบุญ และกิเลสที่สั่งสมไว้ไป จนกว่าจะปรินิพพาน

๔.๖ สรุป

สรุปจากการศึกษา พบว่า วิญญานในความหมายทางพระพุทธศาสนา คือ รู้แจ้งอารมณ์ ทั้งปวง รูปนาม คือ วิญญานชั้นที่ เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นปัจจุบันอยู่ในขณะที่ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นรู้รสกายถูกสัมผัส ใจนึกคิดอารมณ์ ผู้ที่จะเข้าปฏิบัติต้องรู้ให้เข้าใจถึงรูปนามเหล่านี้เสียก่อน เพราะเห็นรูปครั้งหนึ่งชั้น ๕ เกิด คือ ในขณะที่เห็นนั้นจักชุประสาทกับรูปารมณ์เป็นรูป เกิดเวทนาขึ้นเช่นเห็นรูปดี มีความสุข เห็นรูปชั่วเกิดความทุกข์ ความสบายกายและไม่สบายใจนั้นเป็นเวทนาชั้น จำความสบายกายความไม่สบายใจเป็นสัญญา

ชั้น ชอบไม่ชอบเป็นสังขารชั้น เห็นเป็นวิญญาณชั้น เป็นต้น

วิญญาณมีการเกิดและดับตามเหตุปัจจัย สถานภาพของวิญญาณตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไป วิญญาณจึงไม่อยู่ในฐานอมตะ ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธศาสนาปฏิเสธความเที่ยงแท้ ความคงที่ของวิญญาณ แต่รับรองสันตติ คือ ความสืบต่อของวิญญาณ ซึ่งเปรียบเทียบกับเปลวเทียน กล่าวคือ เราไม่อาจกล่าวได้ว่าเปลวไฟในขณะนั้น เป็นเปลวเดียวกันกับเมื่อวินาทีที่ผ่านมา หรือเปรียบเทียบกับเกิดการดับของไฟฟ้า เรามองเห็นไฟฟ้ามีอาการเกิด-ดับก็ต่อเมื่อเปิดหรือปิดสวิตซ์เท่านั้น แต่เราสามารถมองเห็นการเกิด-ดับของไฟฟ้าในลักษณะที่เป็นอิเล็กทรอนิกส์ได้ เนื่องจากการเกิด-ดับในลักษณะนี้ เป็นไปอย่างรวดเร็ว เพราะการเกิด-ดับของกระแสไฟฟ้าวินาทีหนึ่งประมาณ ๕๐ ครั้ง จนทำให้เรามองเห็นเหมือนไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีความคงที่ เนื่องจากตาเนื้อไม่ชอบเขตจำกัดในการมองเห็น ลักษณะการเกิด-ดับของวิญญาณนั้น ขณะเก่าเกิดขึ้นแล้วดับไป ขณะใหม่จะเกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป แล้วเกิดและดับสืบต่อกันไปอย่างต่อเนื่อง การสืบต่อของกระแสวิญญาณในลักษณะเช่นนี้ เป็นประหนึ่งกระแสในแม่น้ำที่ประกอบหยุดน้ำน้อย ๆ จำนวนมหาศาลเรียงกันเป็นทิวแถว วิญญาณแต่ละขณะในกระแสเดียวกันมีความสัมพันธ์กันเป็นลูปโซ่ เพราะวิญญาณขณะเก่าจะเป็นปัจจัยก่อให้เกิดขณะใหม่ก่อนที่ขณะเก่านั้นจะดับลง

การปฏิบัติปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เป็นการปฏิบัติทางจิต เพื่อให้จิตเกิดการเรียนรู้จดจำ สภาวะการดับของนามรูป การดับซึ่ง ความโลภ ความโกรธ ความหลงทั้งหลาย ที่เกิดผ่านอายตนะ ภายในและอายตนะภายนอกทั้ง ๑๒ คือ ตา (รูป) หู (เสียง) จมูก (กลิ่น) ลิ้น (รส) กาย (สัมผัส) ใจ (ธรรมารมณ์) วิญญาณชั้น เป็นสภาวะของจิตที่เกิดขึ้น เพื่อทำให้แจ้งในการเกิดดับของรูปนาม เมื่อรู้แล้วว่ารูปนั้นมี ๖ คือ รูปทางตา รูปทางจมูก รูปทางหู รูปทางลิ้น รูปทางกาย รูปทางใจ การดูก็ต้องดู รูปใดรูปหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์ และารู้แล้วว่า นามนั้นก็ ๖ คือ นามทางตา นามทางหู นามทางจมูก นามทางลิ้น นามทางกาย และนามทางใจ การดูนามก็ต้องดูนาม ไตนามหนึ่ง ที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ อนึ่งการดูรูปหรือดูนามนั้น หมายถึง “ตามรู้” ไม่ได้ไปจ้องดู หรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้น และการดูในที่นี้หมายถึง “ดูด้วยใจ” โดยมีสติระลึกรู้ที่อยู่ ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ “รูป” หรือ “นาม” ในขณะนั้นและมีสัมปชัญญะ คือ ปัญญา ตามรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ระลึกรู้ที่นั่นว่า เป็นนามอะไร เป็นรูปอะไร ในขณะนั้นเพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือ มีสติ และสัมปชัญญะ ดูรูปอะไร ดูนามอะไร ที่กำลังปรากฏอยู่ มีสติคือ มีความรู้สึกระลึกรู้กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมปชัญญะ คือ มีความรู้ชัดตามที่สติระลึกรู้ที่นั่นว่า เป็นรูปอะไร เป็นนามอะไร เกิดดับอยู่ตลอดเวลา

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ ญาณในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

สรุปจากการศึกษาในบทที่ผ่านมา พบว่า “ญาณ” ในทัศนะของพุทธศาสนานั้นมีความหมาย ๒ นัยคือ ญาณในฐานะที่เป็นตัวรู้ หมายถึง จิตเรียกว่า “ญาณธาตุ” และญาณในฐานะเป็นส่วนประกอบของจิตเป็นส่วนที่รู้แจ้งหรือรับรู้อารมณ์ เรียกว่า “ญาณขันธ” ดังนั้น ญาณตามทัศนะของพุทธศาสนาจึงตรงกับคำในภาษาอังกฤษคือ Consciousness ซึ่งหมายถึงความรู้ คือ รู้ได้ โดยอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และใจ ความรู้ที่เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มิใช่จะคงอยู่ตลอดไป เมื่อมันเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดดับอยู่ตลอดเวลา และเชื่อมโยงกันไปอย่างรวดเร็วจนเราไม่อาจสังเกตเห็นได้ เปรียบเทียบได้กับการเปิด-ปิดสวิตซ์ไฟฟ้าอย่างรวดเร็ว จนเราไม่อาจทราบถึงการสว่างและดับของดวงไฟ จึงอาจกล่าวได้ว่า ญาณในทัศนะของพุทธศาสนาปฏิเสธเรื่องญาณล่องลอย ซึ่งศึกษาได้จากคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นกฎธรรมชาติที่เฉียบขาด ไม่มีสิ่งใดจะดำรงอยู่เหนือกฎทั้ง ๓ อย่างนี้ไปได้ แม้แต่เรื่องของญาณก็ตกอยู่ในกฎดังกล่าวนี้

ญาณ หมายถึง การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คือ เกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงเกิดการรับรู้ การรับรู้นี้เราเรียกว่า ญาณ หลายคนยังมีความเข้าใจเรื่องญาณอย่างผิด ๆ เพราะมีความเข้าใจว่า คนที่ตายแล้วจึงจะเรียกว่าญาณ ถ้าเรามาศึกษาคัมภีร์อย่างลึกซึ้งแล้ว เราจะพบว่าความหมายเรื่องญาณ ในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้ว่า คำว่า ญาณ คือ รู้แจ้งอารมณ์ทั้งปวง โดยความหมายเพียงว่าเป็นความรู้สึกหรือรับรู้ถึงสิ่งต่าง ๆ แต่ไม่ได้หมายถึง ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง หรือรู้อย่างลึกซึ้งแบบปัญญาเป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากระทบ คือ มองเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิด ญาณทางตาก็คือ ญาณเห็น ญาณทางหูก็คือ ญาณได้ยิน ญาณทางจมูกก็คือญาณได้กลิ่น ญาณทางลิ้นก็คือญาณรู้รส ญาณทางกายก็คือญาณรู้สัมผัส ญาณทางสมอง ก็คือญาณนึกคิด เมื่อกล่าวถึงญาณยังมีศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของญาณ เรียกว่า จิต มโน ทัฬหี มนัส ปันชระ มนายตนะ มนินทริย ญาณขันธ มโนธาตุ และญาณธาตุก็ได้ ทั้ง ๑๐ คำ มีความเหมือนกันโดยอรรถ แต่ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น

รูปนาม คือ วิญญาณชั้น ที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นปัจจุบันอยู่ในขณะที่ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นรู้รสกายถูกสัมผัส ใจนึกคิด อารมณ์ ผู้ที่จะเข้าปฏิบัติต้องรู้ให้เข้าใจถึงรูปนามเหล่านี้เสียก่อน เพราะเห็นรูปครั้งหนึ่งชั้น ๕ เกิด คือ ในขณะที่เห็นนั้นจักขุประสาทกับรูปารมณ์เป็นรูป เกิดเวทนาขึ้นเช่นเห็นรูปดี มีความสุข เห็นรูปชั่วเกิดความทุกข์ ความสบายกายและไม่สบายใจนั้นเป็นเวทนาชั้น จำความสบายกายความไม่สบายใจเป็นสัญญาชั้น ชอบไม่ชอบเป็นสังขารชั้น เห็นเป็นวิญญาณชั้น เป็นต้น

๕.๑.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

กรรมฐาน คือ ที่ตั้งแห่งการงาน อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ อุบายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิต กรรมฐานเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ ซึ่งหมายถึงการมีสติกำหนดรู้เท่าทันทุกอารมณ์ที่เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าขนานนามผู้รู้อารมณ์ว่าผู้ตื่น คือมีการตื่นตัวรู้สึกตัวอยู่เสมอ ซึ่งเป็นวิธีการฝึกจิตให้สงบและฉลาด ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า จิตภาวนา การอบรมจิต หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ากรรมฐาน คืองานที่ทำให้จิตให้สูงขึ้นให้ประเสริฐขึ้น ไม่ปล่อยให้จิตว่างงาน เพราะถ้าปล่อยให้จิตว่างงานจะก่อให้เกิดความยุ่งยาก เป็นทาสของกิเลสที่กลุ่มมุ่มใจ จึงต้องฝึกจิตไม่ให้ว่างงานด้วยการให้จิตอยู่ในกรรมฐาน ซึ่งในพระพุทธศาสนาแบ่งกรรมฐานออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สมถภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิ สมถะ แปลว่า ความสงบ ในความหมายโดยทั่วไป สมถกรรมฐานจึงหมายถึงวิธีทำจิตให้สงบ ในการฝึกสมถกรรมฐานนั้นจะใช้จิตเพ่งที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือวัตถุชนิดใดชนิดหนึ่งให้นานๆ เมื่อจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดได้นานก็แสดงว่าจิตเป็นสมาธิ สมาธิจึงจัดอยู่ในระดับสมถกรรมฐาน

๒) วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่ง โดยการเอารูปนามเป็นอารมณ์ พิจารณารูปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ว่างจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง ค้นหาความจริงเพื่อปลดปล่อยความทุกข์นานัปการออกจากชีวิต เป็นอิสระสภาพจากกิเลสตัณหาทั้งปวง ซึ่งวิปัสสนากรรมฐานนี้มีเพียงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

กรรมฐาน ๒ ประเภทนี้จะต้องมีการปฏิบัติตามลำดับจึงจะให้ผลก้าวหน้ารวดเร็ว คือการปฏิบัติสมถะเพื่อสร้างกระแสจิตให้มีความสงบแล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ใช้ความสงบเป็นเครื่องมือในการสร้างปัญญา ในการปฏิบัติกรรมฐานนั้น กิจเบื้องต้นจะต้องมีการตัดความกังวลในเรื่องต่าง ๆ ให้หมดทั้งเรื่องส่วนตัวและหน้าที่การงาน มีความเชื่อและความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ตั้งตนให้มีศีลบริสุทธิ เพราะศีลเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อมั่นซึ่งจะเป็นแรงหนุนให้การปฏิบัติธรรมก้าวหน้ารวดเร็ว โดยต้องอาศัยองค์คุณ ๓ ประการคือ ๑) อาตภาพิ คือ ความเพียรเพื่อมุ่งหวังในการเผากิเลส ๒) สัมปะชาน คือ มีความ

รู้สึกตัวอยู่เสมอในทุกอิริยาบถและทุกอาการของจิต ๓) สติมา คือ มีสติเป็นใหญ่ในการปกครองกายกับจิต ในการปฏิบัติธรรมนั้น นักปฏิบัติธรรมจะประสบกับอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทั้งอารมณ์อันเป็นที่น่าพอใจและอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เมื่อเกิดอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจหากกำหนดรู้ไม่ทันก็จะมีความรู้สึกขัดเคืองใจ เมื่อเกิดอารมณ์ที่น่าพอใจก็จะเสวยอารมณ์นั้น ส่วนอารมณ์ฝ่ายดีนั้น เมื่อเข้ามากระทบก็จะเกิดความรู้สึกพอใจ หากรับอารมณ์โดยไม่รู้เท่าทันแล้วก็จะตกเป็นทาสของอารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนาจึงจัดอยู่ใน ๓ ประการ คือ

๑) สุขเวทนา คือ สุขที่เกิดทางกาย เช่น มีสุขภาพดี มีความสุขสบาย แข็งแรง ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน มีความกระฉับกระเฉง คล่องแคล่วว่องไว

๒) โสมนัส คือ ความปลื้มใจ ดีใจ ชื่นใจ เพราะได้สัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ

๓) อุเบกขา คือ ความรู้สึกเฉย ไม่แสดงออกในรูปของความดีใจ ความเสียใจ ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ เป็นอารมณ์กลาง ๆ

ในส่วนของวิปัสสนากาวานานั้น มีวิธีปฏิบัติที่สำคัญคือ “สติปัฏฐาน ๔” การเอาสติมาใช้ในการกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ หรือตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตจิตใจ มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันแล้วส่งให้ปัญญาพิจารณา ให้สติกับปัญญาทำงานคู่กัน โดยมีที่ตั้ง ๔ ฐาน คือ

๑) กาย คือกำหนดลมหายใจเข้าออก กำหนดอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน พิจารณาอาการ ๓๒ ของร่างกาย พิจารณาธาตุ ๔ ชั้น ๕ กำหนดการเคลื่อนไหวของร่างกาย

๒) เวทนา คือการกำหนดรู้ความรู้สึกทุกชนิดที่เกิดขึ้นภายในใจ

๓) จิต คือการกำหนดรู้ภาวะต่าง ๆ ของจิต เช่น จิตมีความโลภ โกรธ หลง หตู่ ฟุ้งซ่าน ดูอาการเคลื่อนไหวของจิต

๔) ธรรม คือกำหนดรู้ธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในจิต เช่น นิรวรณ์ ๕ आयตนะ ๑๒ สังโยชน์ ๑๐ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ เป็นต้น

อุปสรรคที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ นิรวรณ์ หรือเครื่องกีดกันขัดขวาง ความดีงามของจิต มี ๕ อย่าง คือ

๑) กามฉันทะ คือความอยากได้ อยากเอา

๒) พยาบาท คือความขัดเคืองใจ เกลียดชัง ผูกใจเจ็บ มองโลกในแง่ร้าย หงุดหงิดฉุนเฉียว

๓) ถีนมิทธะ คือ ความหดหู่เซื่องซึม เฉื่อยชา อืดอาด ง่วงเหงาหาวนอน

๔) อุทธัจจกุกกุจจะ คือความฟุ้งซ่าน เตื่อตร้อนใจ วุ่นวาย รำคาญ กลุ้มใจ กังวลใจ ร้อนใจ

๕) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ สงสัยในบุญบาป สงสัยในผลการปฏิบัติ สงสัย

ในพระรัตนตรัย

เมื่อเกิดนิรวณขึ้น หากไม่สามารถกำหนดจิตให้ข้ามพ้นไปได้ก็ทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้า แต่ถ้าข้ามนิรวณได้แล้วจิตจะหยั่งลงสู่สมาธิ ซึ่งจะมีลักษณะแข็งแรง มีพลังมาก ราบเรียบ สงบซึ่งใสกระจ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขมมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย ประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ คือ

- ๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบสุข
- ๒) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจกรรมทุกอย่าง การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี
- ๓) ช่วยเสริมสุขภาพกายและสุขภาพจิต
- ๔) ไม่เป็นทุกข์ เพราะมีสติพอในขณะแห่งการสัมผัส
- ๕) บรรลุอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนา คือการบรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา

๕.๑.๓ สภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

เมื่อวิญญานมีการเกิดและดับตามเหตุปัจจัย สถานภาพของวิญญานตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไป วิญญานจึงไม่อยู่ในฐานอมตะ ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธศาสนาปฏิเสธความเที่ยงแท้ ความคงที่ของวิญญาน แต่รับรองสันตติ คือ ความสืบต่อของวิญญาน ซึ่งเปรียบเทียบได้กับเปลวเทียน กล่าวคือ เราไม่อาจกล่าวได้ว่าเปลวไฟในขณะนั้น เป็นเปลวเดียวกันกับเมื่อวินาทีที่ผ่านมา หรือเปรียบเทียบได้กับการเกิดดับของไฟฟ้า เรามองเห็นไฟฟ้ามีอาการเกิด-ดับก็ต่อเมื่อเปิดหรือปิดสวิตช์เท่านั้น แต่เราสามารถมองเห็นการเกิด-ดับของไฟฟ้าในลักษณะที่เป็นอิเล็กทรอนิกส์ได้ เนื่องจากการเกิด-ดับในลักษณะนี้ เป็นไปอย่างรวดเร็ว เพราะการเกิด-ดับของกระแสไฟฟ้าวินาทีหนึ่งประมาณ ๕๐ ครั้ง จนทำให้เรามองเห็นเหมือนไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีความคงที่เนื่องจากตาเนื้อไม่มีขอบเขตจำกัดในการมองเห็น ลักษณะการเกิด-ดับของวิญญานนั้น ขณะเก่าเกิดขึ้นแล้วดับไป ขณะใหม่จะเกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป แล้วเกิดและดับสืบต่อกันไปอย่างต่อเนื่อง การสืบต่อของกระแสวิญญานในลักษณะเช่นนี้ เป็นประหนึ่งกระแสในแม่น้ำที่ประกอบหยุดน้ำน้อย ๆ จำนวนมหาศาล เรียงกันเป็นทิวแถว วิญญานแต่ละขณะในกระแสเดียวกันมีความสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ เพราะวิญญานขณะเก่าจะเป็นปัจจัยก่อให้เกิดขณะใหม่ก่อนที่ขณะเก่านั้นจะดับลง

การปฏิบัติปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการปฏิบัติทางจิต เพื่อให้จิตเกิดการเรียนรู้จดจำ สภาวะการดับของนามรูป การดับซึ่ง ความโลภ ความโกรธ ความหลงทั้งหลาย ที่เกิดผ่านอายตนะภายในและอายตนะภายนอกทั้ง ๑๒ คือ ตา (รูป) หู (เสียง) จมูก (กลิ่น) ลิ้น (รส) กาย (สัมผัส) ใจ (ธรรมารมณ์) วิญญานชั้น เป็นสภาวะของจิตที่เกิดขึ้น เพื่อทำให้แจ้งในการเกิดดับของรูปนาม เมื่อรู้แล้วว่ารูปล้วนมี ๖ คือ รูปทางตา รูปทางจมูก รูปทางหู รูปทางลิ้น รูปทางกาย รูปทางใจ การดูก็ต้องดูรูปใดรูปหนึ่งที่กำลัง

ปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ ซึ่งเรียกว่าปัจจุบันอารมณ์ และารู้แล้วว่า นามนั้นก็มี ๖ คือ นามทางตา นามทางหู นามทางจมูก นามทางลิ้น นามทางกาย และนามทางใจ การดูนามก็ต้องดูนามใดนามหนึ่งที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่ อนึ่งการดูรูปหรือดูนามนั้น หมายถึง “ตามรู้” ไม่ได้ไปจ้องดู หรือเพ่งดูอย่างเอาจริงเอาจังอะไรอย่างนั้น และการดูในที่นี้หมายถึง “ดูด้วยใจ” โดยมีสติระลึกรู้ที่อารมณ์ปัจจุบันคือ “รูป” หรือ “นาม” ในขณะนั้นและมีสัมปชัญญะคือ ปัญญา ตามรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ระลึกรู้ว่า เป็นนามอะไร เป็นรูปอะไร ในขณะนั้นเพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือ มีสติ และสัมปชัญญะ ดูรูปอะไร ดูนามอะไรที่กำลังปรากฏอยู่ มีสติคือ มีความรู้สึกระลึกรู้กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่กับรูปหรือนามที่กำลังปรากฏอยู่ กำลังมีอยู่นั้น (ปัจจุบันอารมณ์) มีสัมปชัญญะ คือ มีความรู้ชัดตามที่สติระลึกรู้ว่า เป็นรูปอะไร เป็นนามอะไร เกิดดับอยู่ตลอดเวลา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่อง “สภาวะเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” โดยศึกษาจากวัตถุประสงค์ดังนี้ คือ ศึกษาวิญญานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และศึกษาสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จากแนวคิดต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเป็นเหตุปัจจัยให้ผู้ใดศึกษาสามารถนำไปศึกษาต่อยอดได้ในรายละเอียดครั้งต่อไปดังต่อไปนี้

- ๑) ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทางวิชาการกับทัศนะทางพระพุทธศาสนา
- ๒) ศึกษาวิเคราะห์เรื่องสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในปรัชญาตะวันตก
- ๓) ศึกษาเปรียบเทียบสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับทัศนะของพระธรรมโกษาจารย์ (หลวงปู่พุทธทาสภิกขุ)

การศึกษาสภาวะการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามที่ได้เสนอแนะไว้นี้ ย่อมเป็นประโยชน์ให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจถึงเรื่องการเกิดดับของวิญญานชั้นธัมมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ชัดเจนขึ้น และสามารถนำมาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเอง สังคม และประเทศชาติต่อไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ อรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ ฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ ปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๗.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ฉันทนา อูสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา. กรุงเทพมหานคร: ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๒.

ธนิต อยู่โพธิ์. อานิสงส์วิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. (ม.ป.ท.), ๒๕๓๗.

บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิจจสมุปปาท. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. บรรจบ บรรณรุจิ. จิต มโน วิญญูณ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไร่เรือนสมาธิ, ๒๕๓๓.

_____. ปฏิจจสมุปปาท: เกิด-ดำรงอยู่-ตาย และ สืบต่ออย่างไร. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

บุญมี เมธางกูร. ชีวิตภายหลังความตาย. กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๒.

ปัญญานันโท. การฝึกหัดสมาธิ และวิปัสสนาเบื้องต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ฝ่ายวิชาการอภิศรรวมโศติกะวิทยาลัย (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอภิศรรวมโศติกะ). วิปัสสนากรรมฐาน. มุลนิธิสัทธัมมโศติกะ จัดพิมพ์, (ม.ป.ท.), ๒๕๒๘.

พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักค้นคว้าทางวิญญูณ, ๒๕๓๗.

_____. คำอธิบายพุทธปรัชญาภาค ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

_____. วิญญูณคืออะไร เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๒๘.

พระคันธสารวิวงศ์ แปลและอธิบาย. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

- พระญาณโพนิกะเถระ. **หัวใจกรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๘.
- พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณฺโณ). **คู่มือการบำเพ็ญกรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๙). **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำจำกัด**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๔๘.
- _____. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๕๐.
- พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **สมาธิและวิปัสสนาตามธรรมชาติ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๔๙.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๕**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **ปิดประตูอบาย ทางไปสุนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรพิทยา, ๒๕๓๕.
- _____. **วิปัสสนาญาณโสภณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บจก. ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร: บจก. อัมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๒.
- _____. **เพชรในดวงใจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.
- _____. **ลำดับโสฬสญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช.โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- _____. **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาชีพครู**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **ไตรลักษณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- พระนิตติ เกษตรสุนทร. **พระอภิธรรมสังเขป และธรรมบางประการที่หน้าสนใจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๖”
- พระประเดิม โกมลโ. **วิธีปฏิบัติกรรมฐาน แบบสำนักต่าง ๆ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียงจิงเจริญ, ๒๕๒๘.
- พระพุทธโฆษาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระพุทธโฆษาจารย์. **วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอนจบ**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม** พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.
- พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **วิมุตติมาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

- พระพุทธรูปทองคำ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖.
- _____. **วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอนจบ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระภิกษุวิสุทธิคุณ (จรัญ จิตธมโม). **คู่มือวิปัสสนาจารย์**. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณานา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗.
- พระราชสิทธิมนี (โชดก ฉานสิทธิ ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐานเล่ม ๖**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อาศรมอักษร, ๒๕๐๖.
- พระศรีวรญาณ (บุญชิต ฉานส่วโร). “**หลักการปฏิบัติพระกัมมัฏฐานในพระไตรปิฎก**”. เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก, ๒๕๔๒.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A, Ph.D.). ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวงศ์. แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____. **ปฏิจจนุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A, Ph.D.), ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวงศ์. แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____. **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. แปลโดยจากรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๗.
- _____. **ปรมัตถโชติกะปริเฉทที่ ๓ และ ๗**, หลักสูตรชั้นจุฬอภิชรรมมิกะโทภิชรรมโชติกะวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พระสุเมธมณีเถระ. **อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา**. ใน **อภิธรรมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย**. แปลและเรียบเรียงโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **พจนานุกรมไทย-บาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.
- พุทธทาส ภิกขุ. **อานาปานสติสมบูรณแบบ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.
- _____. **ปรมัตถสภาวะธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- _____. **การปฏิบัติวิปัสสนาในอิริยาบถนอน**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕.
- _____. **ธรรมโฆษณธรรมานุกรม**. กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ราชบัณฑิตสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทนามมี บุคส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

วรรณสิทธิ ไวยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๒ ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธ์การพิมพ์, ๒๕๔๔.

วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

_____. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕.

วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางไปรษณีย์ เรื่อง ชีวิตคืออะไร**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มูลนิธิเผยแผ่พระสัทธรรม, ม.ป.ท.

สนิท ศรีสำแดง. **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: นีลนาราการพิมพ์, ๒๕๓๕.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระสังฆราช. **ธรรมคุณิ**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิวิทยาลัยเขตสิรินธรในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๑.

สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทรีย์สังวร**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ศิริวัฒนา อินเทอร์เน็ต จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔.

แสง จันทร์งาม. **ปรากฏการณ์แห่งจิต**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สื่อสินค้า, ๒๕๒๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นายเมธี เมธีสถิตย์นนท์. “ศึกษาวิเคราะห์การเข้าถึงพระรัตนตรัยในปฐมสมณานิสังกสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฐานตามแนวสติปัญญา ๔ ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระครูพิศิษฐ์ปยุตฺตสาร (ทัตไทย). “ศึกษาหลักธรรมในจุฬาสีหนาทสูตรที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูสมุห์ทองล้วน คงพิศ. “วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท: กรณีศึกษาวิธีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙)”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕.

พระทะนงศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข). “ศึกษารูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี). “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระบุญธรรม อธิจิตโต (สีระสา), “การศึกษาจิตและเจตสิกในจิตตานุปัสสนาภาวนา” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, สาขาวิปัสสนาภาวนา, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๕.

พระมหาบรรพต เจโตวสี (สายสมบัติ). “ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญานในพระพุทธานุสสาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตน์สุวรรณ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมหาพิสุตน์ จนทวโส (พระนิรมย์). “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุปบาทกับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาธาเซนทร์ ธรรมกาโม (ธาตุเงิน). “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระมหาสุทัศน์ สุขขุฒโน (เฉียบแหลม), “ศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยมัคคสูตร” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. สาขาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหารุ่งเรือง รุกขิตธมโม (ปะมะชะ). “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน: ศึกษากรณีเยาวชนผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี), “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาน ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์). “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขกัณฑ์สูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

อณิวัชร เพชรนรรัตน์. “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

อนุชา สมจิตร. “การศึกษาการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลจากการปฏิบัติกรรมฐานด้วยการเจริญสติปัฏฐานสี่ซึ่งฝึกสอนโดยคุณแม่ ดร.สิริ กรินชัย”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. สาขาศาสนาเปรียบเทียบ: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

(๓) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่:

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี. **คู่มือวิปัสสนาจารย์**. นครปฐม: หลักสูตรพุทธศาสตร์มหาบัณฑิตสาขา
วิปัสสนาภาวนาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๔.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระอธิการบรรลือ ลกขโณ (พรมน้อย)
วัน/เดือน/ปี เกิด : วันอังคารที่ ๘ เดือนตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๖
ภูมิลำเนา : ตำบลนาเร็ก อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี
การศึกษาทางโลก
พ.ศ. ๒๕๕๕. : ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาการจัดการเชิงพุทธ
มหาวิทยาลัยกรณราชวิทยาลัย.

การศึกษาทางธรรม

พ.ศ.๒๕๓๒. : นักธรรมตรี
พ.ศ.๒๕๓๓. : นักธรรมโท
พ.ศ. ๒๕๓๔. : นักธรรมเอก

ประสบการณ์การทำงาน ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดสันติคีรี ต.บ่อวิน อ.ศรีราชา จ.ชลบุรี

บรรพชา/อุปสมบท : วันที่ ๒๙ เดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๐

สังกัดวัด : วัดสันติคีรี ต.บ่อวิน อ.ศรีราชา จ.ชลบุรี

ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๖.

ปีที่สำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๙.

ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดสันติคีรี ต.บ่อวิน อ.ศรีราชา จ.ชลบุรี

โทรศัพท์ : ๐๙๗-๙๔๕-๕๙๕๕.

E-mail. : Watsantikere@gmail.com.